Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy

ISSN 2076-5908 (Print)
Index Copernicus: ICV 2019:56.40
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

BULLETIN OF CHERKASY UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2020

Черкаси – 2020
Cherkasy – 2020

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 05.11.2020 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2019: 56.40).

Голова редакційної колегії:
д. і. н., проф. *С. В. Корновенко.*
Заступник голови редакційної колегії:
д. і. н., проф. *В. В. Масненко*.
Відповідальний секретар:
д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Редакційна колегія:
к. і. н. *О. М. Абразумова*; д. і. н., доц. *В. Ф. Боєчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; д. і. н., проф. *В. В. Гоцуляк*; д. і. н., проф. *О. О. Драч;* к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*; д. і. н., проф. *Дмитро Карев* (Білорусь); к. і. н., доц. *В. О. Кірєєва;* д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця;* к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *В. Меньковський* (Білорусь); д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест;* д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Сєрженґа* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю.Чабан;* д. і. н., доц. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:
18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,
тел. (0472) 35-52-37
web-сайт: http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2020
© Черкаський національний університет, 2020

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series "Historical Sciences" is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 2 of November 5, 2020).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2019: 56.40).

Chair of the Editorial Board:
Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*.
Deputy Chairman of the Editorial Board:
Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*.
Secretar responsible:
Dr. of hist. sc., Assoc. *K. V. Ivangorodsky*

Editorial board:
Cand. of hist. sc. *O. M. Abrazumova*; Dr. of hist. sc., Assoc. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. *G. M. Golysh*; Dr. of hist. sc., *Prof. V. V. Gotsulyak*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. O. Drach;* Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. *A. P. Irzhavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Dmytro Karev* (Belarus); Cand. of hist. sc., Assoc. *V. O. Kireeva;* Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. *L. G. Lysytsya;* Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. Menkovsky* (Belarus)**;** Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest;* Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Fareniy*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban;* Dr. of hist. sc., Assoc. *M. Schmigel* (Slovakia).

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:
18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (0472) 35-52-37
Website: http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2020
© Cherkasy National University, 2020

ЗМІСТ

Історіографія та джерелознавство
Historiography and Source Studies

Чава І. С. Українсько-шведський союз 1650-х рр. в інтерпретаціях польських істориків першої половини XX ст.
Chava I. Ukrainian-Swedish Union of the 1650s in the interpretations of Polish historians of the first half of the XX century. 6

Касян А. І., **Платмір Я. Л., Хоменко Д. В**. Особливості джерельного комплексу дослідження політики пам'яті на окупованих Росією територіях України
Kasian A., Platmir Ya., Khomenko D. Peculiarities of the source complex of research of memory policy in the Russian-occupied territories of Ukraine 14

Теміров Б. Ю., Бут О. М. Постать Степана Бандери у науковому та медійному просторах
Temirov B., But O. Personality of Stepan Bandera in scientific and media spaces 26

Історія України
History of Ukraine

Губицький Л. В. Торгівля міста Махнівка – «Малої Варшави» 1790-х рр..
Hubytskyy L. Trade in the town of Makhnivka – "Small Warsaw" at the 1790–1800. . . . 35

Гришина К. А. Становлення та розвиток Одеської митниці на початку XIX ст.
Gryshyna K. Formation and development of Odessa customs n the early XIX c. 43

Котельницький Н. А. «Українське питання» у діяльності ліберальних земців Чернігівської губернії (60–80-ті рр. XIX ст.)
Kotelnitsky N. The «Ukrainian Question» in the activities of the Liberal Zemtsy in Chernigiv Province (60-80th of the XIX c.) 49

Наконечний В. М. Культурно-просвітницька діяльність лемківської еміграції у висвітленні русинської періодики Другої Речі Посполитої
Nakonechnyi V. Cultural and educational activities of the Lemko emigration in the coverage of the Ruthenian periodicals of the Second Polish Republic 57

Цибуленко Г. В., Цибуленко Л. О. Запровадження окупаційною владою агрокультурних технологій на Херсонщині у 1941–1944 рр.
Tsybulenko G., Tsybulenko L. The introduction of the agricultural technologies by the occupation authorities in the Kherson region in 1941–1944 64

Антонюк С. Л. Основні тенденції історико-культурного відродження в Україні, 2005–2010 рр.
Antonyuk S. The main trends of historical and cultural revival in Ukraine, 2005–2010 . . 70

Всесвітня історія
World History

Яблонський В. М. Діяльність уряду ДЦ УНР в екзилі в Лізі Націй (1920-ті – початок 1930-х рр.)
Yablonskyi V. Activities of the Government of the SC of the UPR in exile in the League of Nations (1920 – early 1930's) 77

Ковальчук В. В. Материнство як «місія державної значущості» в ідеології та політиці Третього Рейху
Kovalchuk V. Motherhood as a «Mission of State Significance» in the ideology and politics of the Third Reich 84

Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній Республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці
Koval'kov O. Coverage of the military actions of the USSR in the Democratic Republic of Afghanistan in the Soviet scientific, scientific-popular and non-fiction literature 92

Базан Ю. В. «Афганське питання» на шостій надзвичайній спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН (10–14 січня 1980 р.)
Bazan Yu. The «Afghan Question» at the sixth emergency special session of the United Nations General Assembly (10–14 January 1980) 112

Харковенко Р. В. Міжнародний аспект охорони пам'яток культурної спадщини Республіки Литва
Kharkovenko R. The international aspect of the protection of monuments of the cultural heritage of the Republic of Lithuania 120

Наукова хроніка
Scientific chronicle

Фареній І. А. Послідовний трудівник на ниві господарської практики, теорії та історії української кооперації (з нагоди 80-річчя Мирослава Васильовича Алімана)
Fareniy I. Consistent worker in the field of economic practice, theory and history of Ukrainian cooperation (On the occasion of the 80th anniversary of Myroslav Aliman) 128

Рецензії та огляди
Reviews

Тельвак В. В., Масненко В. В. Регіональна ідентичність Українського Донбасу в рецепції польської історіографії (Марта Студенна-Скруква. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.)
Telvak V., Masnenko V. Regional Identity of the Ukrainian Donbas in the Reception of the Polish Historiography (Marta Studenna-Skrukva. Ukrainian Donbas. Disguises of the Regional Identity. Kyiv, 2014) 140

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-6-13

ЧАВА Ігор Степанович,
здобувач кафедри історії України
Дрогобицького державного
педагогічного університету
ім. І. Франка
Orcid ID: 0000-0003-0437-3288
e-mail: ihorchava@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ СОЮЗ 1650-х рр. В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті проаналізовано інтерпретації польськими істориками першої половини XX ст. подій українсько-шведського союзу середини XVII ст. та військових дій семигородсько-козацької армії на теренах Речі Посполитої. Звернено увагу на особливості оцінок подій вченими та впливи на них історіографічних конструкцій та політичних ідей.

***Ключові слова**: Юрій Ракочі, Карл X Густав, Богдан Хмельницький, козацтво, Швеція, Семигород, Річ Посполита.*

Постановка проблеми. Подій середини XVII ст. є одними із найважливіших у історичній долі українського та польського народів. Тривала війна розділила колись поєднані у межах спільної держави народи та призвела до їх взаємного знекровлення. У військовий конфлікт втрутились і сусідні держави, що намагались використати українську та польську сторони у своїх інтересах. В історії Речі Посполитої подій другої половини 1650-х рр. отримали назву «потопу», коли більша частина її територій була окупована ворожими арміями. Однак для козацтва на чолі із Б. Хмельницьким втручання Швеції та Семигороду відкривало перспективи нової антипольської коаліції. Ці важливі події знайшли своє відображення на сторінках праць багатьох польських істориків першої половини XX ст. та стали основою для різноманітних історіографічних концепцій та оцінок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу у сучасних вітчизняних історіографічних дослідженнях зосереджує на собі специфіка зображення історії України в іноземних історичних студіях. Одні із найбільш вагомих досліджень проблема історії України можна віднайти серед праць польських вчених, що викликають чималий інтерес дослідників історіографічної спадщини. Серед них вивченням відображення історії козацтва у польській історіографії займалася О.Руда, що є автором праці «Українське козацтво в інтерпретаціях польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття» [1]. Наукову спадщину Л. Кубалі вивчала О. Пестрикова [2]. З поміж польських дослідників варто виділити працю З. Ромека [3], що досліджував творчий доробок історика козаччини

Ф. Равіти-Гавронського, натомість Й. Колбушевська у своїй книзі висвітлила життєвий шлях та наукові погляди Т. Корзона[4].

Метою статті є аналіз підходів польських істориків першої половини XX ст. до оцінок українсько-шведського союзу 1656-1657 рр. та їх інтерпретацій подій козацько-семигородського походу проти Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. В польській історичній думці апогеєм лихоліття Речі Посполитої в XVII ст. виступала друга половина 1650-х рр. відома в історіографії як т.зв. «потоп», коли навали ворожих військ «заливали» своїми наступами польську державу. Перший його етап припав на роки московсько-польської війни, яку традиційно називали «московським потопом». Найбільш же руйнівним став період т.зв. «шведського потопу», що розпочався в 1655 р. і був пов'язаний із вторгненням військ шведського короля Карла X Густава. Причину такої скрути вчені закономірно бачили в руйнівних польсько-козацьких війнах Хмельниччини та зверненні української сторони по допомогу до іноземців. Тому саме Б. Хмельницького польські історики часто вважали зрадником, що спровадив ворогів на його колишню вітчизну – Річ Посполиту.

Історію початку українсько-шведських дипломатичних відносин за часів Хмельниччини досліджував Т. Корзон. Історик згадував про факт приїзду до шведської королеви Христини посланців від Б. Хмельницького та І. Виговського у серпні 1654 р. Він висвітлив деталі листів гетьмана до королеви та польського підканцлера Ієроніма Радзейовського, що перебував на вигнанні у Швеції. У їх текстах дослідник звертав увагу на обіцянках козацького очільника вірність королеві та Радзейовському, клятвах у ненависті до поляків і закликах одночасно вдарити на Річ Посполиту із двох сторін – Швеції та України. Ця місія, як вказував Корзон, не досягнула успіху, однак посланців вислухав уже наступний шведський король Карл X Густав, який відразу після вторгнення в Польщу повідомив про це гетьмана. Цікавою є відповідь Хмельницького шведським посланцям, яку наводив вчений. Він зазначав, що гетьман під час військової кампанії козацько-московських військ у Галичині в 1655 р. пояснював свій відступ із під Львова та Кам'янця «побоюваннями, що у випадку здобуття цих міст там будуть встановлені московські війська, а він натомість хоче мати їх вільними від московитів, щоб підтримувати кореспонденцію з Вашою Королівською Милістю [Карлом X Густавом – І. Ч.]» [5, 345].

Також про ранні етапи українсько-шведських переговорів, щодо укладення союзу та спільних дій проти Речі Посполитої, згадував і А. Шельонговський. Вчений зазначав, що відразу при вступі на престол Шведського королівства в 1654 р. Карл Густав взявся переконувати вищі стани суспільства у користях війни проти Польщі, «при чому одночасно зв'язав себе союзами із Ракочім і козаками» [6, 55].

У біографії Б. Хмельницького Ф. Равіта-Гавронський розповідав про пропозиції козакам від короля Карла X Густава, після його перших перемог на теренах Речі Посполитої. Дослідник зауважив, що шведський монарх, підкоривши значну частину Польщі та Литви і почуваючись уже справжнім володарем цих територій, звертався до гетьмана як суверен здобутого престолу. У статусі нового монарха Карл Густав вимагав від повстанців, за свідченнями Гавронського, вислати йому в підкріплення 40 тис. козаків, яких буде оплачувати королівська скарбниця Швеції. Також гетьман не повинен був укладати жодних договорів з іншими державами без відома короля, не пропусками московитів через р. Березину та дозволити шведам створювати провізаційні склади над Дніпром, Бугом та Дністром. Додатково Україна мала платити щороку 300 тис. злотих, дарувати кожному новому шведському монарху при вступі на трон по 30 тис. злотих, а також доплачувати до шлюбних посагів їх дочок та синів. Взамін король обіцяв дозволити козакам створити власну «Українську Річ Посполиту» на теренах Київського та Брацлавського воєводств, а Хмельницькому вживати титул «князя Київського» [7, 97].

Вивчаючи фактори, що схилили Б. Хмельницького до союзу із Швецією А.Яблоновського наголошував, що гетьман, помітивши очевидні загрози для автономії України із сторони царської влади, намагався здобути нові перемоги на дипломатичному фронті, одночасно обмеживши свою мілітарну активність. Тепер уже гетьман шукав нових союзників і проти Москви, і проти Польщі. Вчений зазначав, що з цією метою в 1655 р.

було відновлено союз козаків із Османською імперією та Кримом, а в кінці 1656 р. укладено договір із Семигородом та розпочато переговори з Швецією. Останній союз міг не лише призвести до поділу Речі Посполитої, але і зробити Хмельницького повністю незалежним монархом України. Однак усі ці плани стояли у суперечності із позицією Москви, що вступила у порозуміння із Польщею та наказала гетьману розірвати усі стосунки із шведами [8, 257-258]. Однак, вірячи у дієвість свого нового політичного курсу, козацький очільник відмовився виконати це розпорядження, що автоматично означало розрив із Росією і вступ в спрямовану проти Польщі та Москви коаліцію.

Подібно і В. Томкєвич відзначав факти щораз більшого розчарування козацького очільника у союзних відносинах із Московським царством. Основною суперечністю між гетьманом та царем були різні їх підходи до розуміння Переяславської угоди – українська сторона розглядала її як виключно військовий союз, натомість росіяни бачили у ній реалізацію перетворення України в провінцію своєї держави. До цього також додався і новий конфлікт щодо Білорусі, яку козаки вважали частиною своїх володінь. Це все підштовхувало Хмельницького шукати нових союзників, які були б готові воювати як проти Польщі, так і проти Москви [9, 65].

У своїх дослідженнях Г. Мосціцкий вказував на вирішальну роль у шведському вторгненні в Річ Посполиту дій бунтівного підканцлера Ієроніма Радзєйовського, що уже в 1651 році з'явився у Стокгольмі, де цілий час намовляв короля Карла Густава до війни проти Польщі у союзі із Хмельницьким [10, 902].. На це звертав увагу і В. Собеський, який зазначав, що І. Радзєйовський, виїхавши у Швецію, висилав листи до Б. Хмельницького, підбурюючи його напасти на Польщі разом із семигородським князем Юрієм Ракочі. Також вчений зазначав, що польський шляхтич мав давні знайомства із гетьманом ще з часів Владислава IV, від імені якого він провадив переговори із козаками про спільні дії проти турків [11, 204].

Для польських істориків укладення союзу між Королівством Швеція, Князівством Семигороду, Маркграфством Бранденбург та Військом Запорізьким було прообразом майбутніх подій поділів І Речі Посполитої у кінці XVIII ст. За оцінками науковців вони були першою невдалою спробою довколишніх ворогів Польщі знищити її та поневолити польський народ. Саме тому в польській історіографії до подій середини XVII ст. часто застосовується поняття «розбір» (rozbiyr), яке традиційно вживається до фактів трьох поділів Речі Посполитої. Найяскравішим прикладом такого підходу до союзницьких договорів між шведами, семигородцями та козаками були погляди В. Конопчиньський. Шукаючи історичні паралелі вчений наголошував, що «цей безпрецедентний в історії Європи план став взірцем для майбутніх усіх подібних поділів» [12, 32].

У дослідженнях обставин укладення союзного договору проведених Л. Кубалею робиться акцент на тезі, що саме семигородський князь Юрій Ракочі найбільше наполягав на укладенні союзу із козаками. Натомість Б. Хмельницький не довіряв князеві, побоювався його можливого переходу на сторону Польщі і постійно вимагав запевнень у його готовності до ведення рішучих бойових дій. І лише після кількаразового обміну посольствами, посередництва Швеції та складення князем присяг, порозуміння таки було укладене [13, 128].

З іншої позиції до ініціатив укладення українсько-шведського порозуміння підходив М. Бобжинський. Він вважав, що створення масштабної антипольської коаліції було перш за все необхідно королеві Карлу Густаву. Вчений пояснював це тим, що уже в 1656 р. позиції шведів на теренах Польщі похитнулися і Ян Казимир збирав все більші сили на боротьбу із загарбниками. Шведським арміям вдавалось утримуватися лише із опорою на захоплені фортеці та завдяки перевагам їх військової організації. Саме тому шведському королеві необхідно було оточити себе союзниками, а зокрема і козаками на чолі із Б. Хмельницьким, із якими можна було домовитись про поділ Речі Посполитої [14, 227].

Вдаючись до розлогого висвітлення дипломатичних контактів між українською та шведською сторонами Т. Корзон не наводив фактів укладення союзного договору між козацтвом та Швецією. Дослідник, із властивою йому антипатією до козацтва, наголошував, що Хмельницький обіцяв Карлу X Густаву службу козаків у його війнах в Німеччині чи

Семигороді, взамін за військову здобич. Особливий акцент історик робив на цитаті із невказаного листа гетьманської канцелярії до швецького монарха, що «козаки не можуть існувати без війни, тому просять Його Королівську Милість по закінченні польської війни піти проти турків для визволення християн із їх неволі». Цим Корзон бажав підкреслити непогамовне бажання козаків до кровопролиття та грабунків і називав це «щирим визнанням, неоціненно важливим для історіософії» [5, 346]. Уже щодо подій 1657 р. дослідник зазначав, що «єдиним успіхом його [Хмельницького – І.Ч.] дипломатії було укладення союзу з князем семигородським Ракочі, тому міг потішитись ще одним проектом поділу Польщі» [5, 347]. Однак шведські посланці прибули до уже хворого гетьмана в останні місяці його життя. Щодо ж їх переговорів вчений так і не згадував про жодні реальні домовленості між сторонами і називав їх лише «балачками про відступлення козакам руських земель аж по Віслу».

Л. Васілевський вважав, що Б. Хмельницький мав дуже амбітний план створення коаліції України, Семигороду, Молдавії, Валахії та Швеції скерованої як проти Речі Посполитої, так і проти Кримського ханства. Вчений зазначав, що гетьман доклав дуже багато зусиль, щоб добитися нейтралітету із сторони Москви у цьому масштабному поділі Польщі. Згідно нього під владу Війська Запорізького, «тобто української держави», як звертав увагу історик, мали перейти як усі українські землі, так і терени Білорусі по Смоленськ. Цікаво, що згідно із цим порозумінням, як вважав вчений, землі Кримського ханства мали відійти до Молдавського та Волоського князівств. У випадку якщо б цар таки не дотримався нейтралітету і розпочав наступ чи проти України, чи проти Швеції, українські сили мали усіма своїми військами виступити проти Москви. Цікаво Л. Васілевський зазначав, що хоча план створення такої величезної української держави міг би здаватися утопією, однак він мав усі шанси стати реальністю. Цьому, на думку науковця, сприяла сама структура сил у тогочасній Східній Європі [15, 21]. І лише несподівана смерть Б. Хмельницького завадила втіленню цього задуму у життя.

Натомість В. Конопчинський ініціативу по укладенні п'ятистороннього антипольського союзу бачив у діях не Б. Хмельницького, а шведського короля Карла X Густава. Саме його вчений вважав творцем плану поділу Речі Посполитої. Також він зазначав, що ці проекти були схвально прийняті навіть вождем усіх протестантів у тогочасній Європі – британським протектором Олівером Кромвелем. Втім історик стверджував, що перше союзницьке порозуміння про розмежування окупованих територій Речі Посполитої уклали у вересні 1656 р. між собою Юрій II Ракочі та Б. Хмельницький. Це уже підсилило позиції обох сторін на переговорах із Швецією. Що ж до договору 6 грудня 1656 р. у Раднот науковець зауважував, що прокладення кордонів між володіннями козаків та семигородців передбачалося їх пізнішими двосторонніми домовленостями [12, 31]. Також і В. Томкєвич наголошував на значній вазі дипломатичного акту укладення союзу між Швецією, Бранденбургом, Семигородом та Козацькою Україною. Договір, підписаний 6 грудня 1656 року в трансільванському містечку Раднот, означав поділ між союзниками Речі Посполитої [9, 65].

Г. Мосціцький вважав, що в кінці 1656 р., після запеклих військових дій, що тривали уже понад рік, шведський король зрозумів, що самостійно не може перемогти Річ Посполиту. Саме тому він вдався до масштабної дипломатичної акції створення антипольської коаліції. З цією метою він «зплів підлий проект її поділу» [10, 904]. Такий трактат розділення польської держави підписали в Раднот п'ять новоспечених союзників: Карл X Густав, Фрідріх Вільгельм, Богуслав Радзивілл, Богдан Хмельницький та Юрій II Ракочі. Однак, розповідаючи про військову кампанію семигородських армій на півдні Речі Посполитої, історик вже не згадував про роль у цих подіях козацьких загонів. Він зазначав, що Юрій Ракочі вторгся, щоб заволодіти своєю часткою розділеної Речі Посполитої, але був покинутий шведами, які вирушили на війну проти нового союзника Польщі – Данії. Вирішальну ж роль у поразці семигородців, як вказував вчений, відіграли Чарнецький, Сапєга та Любомирський, що у цей час здійснили похід в Семигород, а потім оточили князя та змусили його до капітуляції [10, 905].

Важливі факти різноманітних розмежувань українських земель Речі Посполитої між союзниками наводив Л. Кубаля. Вчений зазначав, що згідно із порозумінням між

Хмельницьким та Ракочі до козацьких володінь мала увійти уся Червона Русь аж по Віслу. Натомість Юрій II обіцяв молдавському господарю, за союз та вислані військові контингенти, передати Язлівець та Кам'янець Подільський. Також козацький гетьман обіцяв володарю Молдови приязнь на час їх союзу із Семигородом. Дещо інакшими були домовленості між Карлом Густавом та Юрієм Ракочі. Шведський король обіцяв князеві Львівський та Галицький повіти, частину Сяноцької землі і Поділля, які він мав зайняти під титулом «Великого князя галицького» [13, 129].

Щодо дій козацьких полків у поході Юрія Ракочі Т. Корзон згадував про участь 20 тис. козаків у складі семигородської армії. Вчений лише зазначав, що вони «погано справились в битві під Проскуровом 12 липня і не вберегли нещасливого князі від поразки» [5, 347].

Л. Кубаля наголошував, що більшу частину війська Юрія Ракочі у його поході на землі Речі Посполитої складали саме козаки. Так поруч із 23 тис. семигородців та 6 тис. волохів, він наводив дані про присутність козаків на чолі із Антоном Ждановичем – «20 тис. із самопалами і близько других стільки озброєного гультяйства при возах» [13, 146]. Ці українські підкріплення з'єдналися із князівськими силами уже на лівому березі Сяну в околиці Перемишля.

У популярному викладі історії Польщі В. Смолєнський не уточнював якихось деталей участь козацьких полків у військових кампаніях семигородських та шведських армій. Однак дослідник навів гіперболізовані дані про чисельність військ Юрія Ракочі згадуючи про неймовірних 300 тис. та розповідав про його дії спрямовані на завоювання Галичини [16, 83].

У описі походу військ Юрія Ракочі на Річ Посполиту В. Конопчинський згадував про участь у ньому козацького підкріплення полковника Антона Ждановича. Зокрема вчений вказував, що після відступу шведів на північ та звісток про австрійську загрозу із заходу, за намовою козаків, князь рушив на схід. Такий напрямок був вибраний через побоювання удару із сторони татар. Однак під Меджибожем семигородсько-козацьке військо зазнало несподіваного удару трьох польських армій. Помітивши таку загрозу Жданович «ганебно втік з козаками у степи», що заставило Ракочі капітулювати [12, 33]. У цей же час, як зазначає історик, інші козацькі полки, які на чолі із Юрієм Хмельницьким йшли на допомогу семигородцям, збунтувалися. Ці всі звістки, а також новина про новий набіг татар, викликали приступ в старого та уже хворого гетьмана і призвели до його смерті.

Різноманітні факти походу семигородсько-козацьких військ подавав Л. Кубаля. Вчений наголошував на особливо жорстоких руйнуваннях та вбивствах, які здійснювали козацькі полки. Зокрема 19 червня 1657 р. козаки разом із шведським загоном генерала Стенбока спалили Варшаву, вирізавши у місті усю військову залогу та значну частину мешканців. Також ними були зруйновані міські укріплення та королівський палац [13, 163]. Однак дослідник згадував і про різноманітні випадки непокори козаків семигородському князеві. Зокрема, після здобуття значної здобичі, українські війська вимагали відправити їх частину на Україну, для доставлення на батьківщину усього награбованого [13, 167]. Також Л. Кубаля описав драматичні події довкола поразки Юрія II Ракочі. Він зазначив про наявність наказів Хмельницького А. Ждановичу повертатися із козацькими полками на Наддніпрянщину. Саме українські сили у цей період кампанії забезпечували відступ семигородців єдиним безпечним шляхом відступу – через Україну. Діставшись на контрольовані козаками землі князь міг почувати себе у безпеці від переслідування польських армій і татар. Також йому на допомогу поспішав Ю. Хмельницький із 20 тис. козаків та вже наблизився на відстань 5 миль до позицій семигородців під Меджибожем. Подальшу поведінку козаків Ждановича та їх відступ історик оцінював по-різному. Він називав це «ганебним полишенням князя перед лицем ворога» [13, 171], але також наводив розлогу цитату із свідчень особистого секретаря Юрія Ракочі. У них останній зазначав, що козаки та шведи значно стійкіше поводили себе за семигородців, що відмовлялися битись та вимагали миру будь-якою ціною. Тому козаки «побоювались, що наші могли б об'єднатися із поляками проти них, змушені були нас залишити» [13, 172].

В. Томкєвич надавав великого значення участі козацьких військ у кампанії князя Юрія II Ракочі на теренах Речі Посполитої в 1657 р. Саме завдяки шведській та козацькій збройній

підтримці, як зазначав історик, семигородцям вдалось досягнути значних успіхів на початковому етапі походу. Найбільш вагомим серед них було здобуття польської столиці – Варшави. Однак ця підтримка виявилась тимчасовою і ненадійною. Першими князя залишили шведи, що вирушили на чолі із своїм королем Карлом X Густавом на війну проти Данії. Це змусило семигородців повернути на схід. Вирішальним же для поразки армії Ракочі був бунт козацьких полків, що у критичний момент покинули союзника. Це заставило князя 22 липня 1657 р. під Островом на Поділлі підписати ганебний акт капітуляції перед поляками. Втім, дослідник зазначав, що такі дії козацькі війська вчинили самовільно, без згоди і відома Б. Хмельницького. Звістка про таке руйнування усіх його планів викликала у гетьмана апоплектичний удар, від якого він і помер 6 серпня 1657 р. [9, 66].

Особливу увагу до причин відлучення козаків від військ Семигороду і їх відступу в глиб України присвятив Ф. Равіта-Гавронський. Вчений докладно дослідив перебіг дипломатичних контактів між Річчю Посполитою та Б. Хмельницьким в останні місяці життя гетьмана і виявив новий поворот у політиці обох сторін у напрямку до їх зближення. Історик висвітлив заходи королівського посла К. С. Беньовського щодо укладення нового мирного договору, який мав передбачати повернення козацтва під скіпетр польського короля на вигідних для повстанців умовах. Саме через повернення на мирний шлях, Хмельницький, як вказував Гавронський, наказав А. Ждановичу припинити участь у бойових діях проти Речі Посполитої [17, 10].

Цікаві дані про продовження початої Б. Хмельницьким лінії на поглиблення союзу із Швецією, уже в найближчі після смерті гетьмана місяці, подавав Л. Васілевський. Вчений відзначив факт укладення І. Виговським ще 6 жовтня 1657 р. «трактату великої ваги» із Швецією. Згідно нього Військо Запорізьке визнавалося «вільним, нікому не підлеглим, народом». Його кордони окреслювались аж до Вісли та Пруссії, із передачею від Литви Берестейського та Новогродського воєводств по р. Березину. Також у договорі передбачалося можливе бажання шведського короля укласти мир із Річчю Посполитою і у випадку цього Карл X Густав зобов'язувався домогтися від поляків «визнання Війська Запорізького за вільний народ, відректися назавжди від будь-яких претензій на Україну, границі якої б документом та присягою затвердили, під умовою, що за цю присягу поручиться шведський король» [15, 22]. Також історик відзначав і певну лояльність козацтва до трактатів із Москвою. Це виявлялося у пункті договору за яким запорожці, як союзники Швеції повинні були підтримувати її у війнах, однак мали зберігати нейтралітет у конфліктах королівства із Московським царством.

Таким чином польські історики першої половини XX ст. зображували мінливість історичних процесів в останні роки життя Б. Хмельницького. Звертали увагу на складнощі міжнародної політики у якій тісно вплелися українські події, а козацтво стояло на роздоріжжі різноманітних зовнішньополітичних союзів. Вчені наголошували на доволі значних змінах становища українських сил, що від обтяжливого союзу із Москвою отримали значні перспективи здобуття перемоги та незалежності завдяки порозумінню із Швецією, однак після поразок шведів та семигородців зазнали краху своїх планів, що було довершене смертю Б. Хмельницького.

Висновки. Оцінки польськими істориками українсько-шведського військового союзу та боротьби сил Речі Посполитої проти козацько-семигородських військ нерідко перебували під впливом різноманітних політичних ідей та історіографічних концепцій, що повинні були сприяти вихованню патріотизму серед поляків. Також прикладами минулого вчені намагались пояснити ряд проблем сучасного їм становища польського народу. Так договір між шведським королем Карлом X Густавом, семигородським князем Юрієм II Ракочі та гетьманом Б. Хмельницьким часто розглядався як приклад історії інтриг іноземців, що оточили Польщу та є причиною невдач польського народу аж до XX ст. Також через призму різноманітних шаблонів та стереотипів описувались події семигородсько-козацького походу у глиб польських земель, які зображали руйнівною варварською навалою. Дослідження різноманітних міфів та стереотипів, що укоренились в історичній свідомості та ряді наукових праць, дозволяють провести переоцінку усталених історіографічних конструкцій, що не відповідають сучасним науковим підходам.

Список використаної літератури

1. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття / О. Руда. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008.
2. Пестрікова О. Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі / О.Пестрікова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпро, 2018. – Т.21. – №2. – С.83 – 91.
3. Romek Z. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955) / Z. Romek. – Warszawa, 1997. – 138 s.
4. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839-1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi / J. Kolbuszewska. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. – 366 s.
5. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. / T. Korzon. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – 528 s.
6. Szelągowski A. Historja Powszechna. T. II / A. Szelągowski. – Warszawa: M.Arct, 1936. – 1116 s.
7. Rawita-Gawroński F. Hetman Kozacka B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk. – Lwów: Wydawnictwo Tow.im. Piotra Skargi, 1914. – 108 s.
8. Jabłonowski A. Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jabłonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 366 s.
9. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna / W. Tomkiewicz. – Lwów: Państwowe Wadawnictwo Książek Szkolnych, 1939. – 98 s.
10. Mościcki H. Historia Powszechna. T. 3. / H. Mościcki. – Warszawa: Kultura i Wiedza, 1936. – 1480 s.
11. Sobieski W. Historja Polski. – Kraków: Nakł. Tow. Skoły Ludowej, 1931. – 300 s.
12. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. T. II. 1648–1795 / W. Konopczyński. – Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. – 460 s.
13. Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego 1656-1657. T. 5. / L. Kubala. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1917. – 442 s.
14. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T.2. / M. Bobrzyński. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. – 332 s.
15. Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 1934. – 146 s.
16. Smoleński W. Historja Polski. Wykłady popularne / W. Smoleński. – Warszawa: G. Gebethner i spółka, 1924. – 218 s.
17. Rawita-Gawroński F. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B.Chmielnickiego do umowy Chadziackiej / F. Rawita-Gawroński. – Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.

References

1. Ruda, O. (2008). Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late nineteenth – first third of the twentieth century. Lviv (in Ukrainian).
2. Pestrikova, O. (2018). The Khmelnytsky era in the interpretation of the Polish historian Ludwik Kubala. Nddnipryansąka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati, Dnipro. Naddnipryanska Ukraine: historical processes, events, figures, Dnipro. Vol.21. 2, 83–91. (in Ukrainian).
3. Romek, Z. (1997). Olgierd Górka. Historian in the service of pro-state thought (1908–1955). Warszawa (in Polish).
4. Kolbuszewska, J. (2011). Tadeusz Korzon (1839-1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).
5. Korzon, T. (1912). History of wars and military in Poland. Pre-Partition Era. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności (in Polish).
6. Szelągowski, A. (1936). Universal History. Warszawa: M.Arct (in Polish).
7. Rawita-Gawroński, F. (1914). Cossacks hetman B. Chmielnicki; historical sketch of his life and struggle. Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi (in Polish).
8. Jabłonowski A. (1912). History of South Rus until the fall of the Republic of Poland. Kraków: Akademia Umiejętności. (in Polish).
9. Tomkiewicz, W. (1939). Ukrainian Cossacks. Lwów: Państwowe Wadawnictwo Książek Szkolnych (in Polish).
10. Mościcki, H. (1936) General History. Vol. 3. Warszawa: Kultura i Wiedza (in Polish).
11. Sobieski, W. (1931) History of Poland. Kraków: Nakł. Tow. Skoły Ludowej (in Polish).
12. Konopczyński, W. (1936). The History of Modern Poland. Vol. II. 1648–1795. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa (in Polish).
13. Kubala, L. (1917). Brandenburg War and Rakoczi's invasion 1656-1657. Vol. 5. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

14. Bobrzyński, M. (1927). History of Poland in outline. Vol.2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).
15. Wasilewski, L. (1934) The Ukrainian question as an international problem. Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego (in Polish).
16. Smoleński, W. (1924) History of Poland. Warszawa: G. Gebethner i spółka (in Polish).
17. Rawita-Gawroński, F. (1907). An attempt at reconciliation with Rus. Bieniewski's legation from the death of B. Chmielnicki to the Chadziacka agreement. Kraków: G.Gebethner i Spółka (in Polish).

CHAVA Ihor, Applicant at the Department of the History of Ukraine Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: ihorchava@gmail.com

UKRAINIAN-SWEDISH UNION OF THE 1650s IN THE INTERPRETATIONS OF POLISH HISTORIANS OF THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Abstract Introduction. *Formulation of the problem. The events of the middle of the seventeenth century are among the most important ones in the historical destiny of the Ukrainian and Polish peoples. The protracted war divided the peoples once united within a common state and led to their mutual exhaustion. The neighboring states also intervened in the military conflict, trying to use the Ukrainian and Polish sides to their advantage. In the history of the Commonwealth, the events of the second half of the 1650s were called the "flood", when most of its territories were occupied by the armies of the enemy. However, the intervention of Sweden and Semyhorod opened up prospects for a new anti-Polish coalition for the Cossacks led by B. Khmelnytsky. These important events are reflected in the works of many Polish historians of the first half of the twentieth century and became the basis for a variety of historiographical concepts and assessments.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the approaches of the Polish historians of the first half of the twentieth century to the assessments of the Ukrainian-Swedish union of 1656-1657 and their interpretations of the events of the Cossack-Semyhorod campaign against the Commonwealth.*

Results *(Conclusions). The events of 1655-1657 were among the most dramatic ones for the Poles in the history of their people, when their statehood was put on the brink of survival. The polish historians of the first half of the twentieth century made similar assessments, trying to show them both the facts of the tragedy and defects of the Polish-Lithuanian Commonwealth and heroic examples worth following by generations of Poles. The Ukrainian-Swedish military alliance attracted a lot of scientists' attention. Many historians believe that the cause of all the troubles of Poland was B. Khmelnytsky whose urging provoked the Swedish invasion. The treaty between Charles X Gustav, B. Khmelnytsky and George II Rőkyczi was considered by some historians as an act of division of the Commonwealth, which became a prototype of the division of the Polish-Lithuanian state in the late eighteenth century. They also found significant prospects in it for the Cossack hetman, who, with the help of new allies, could finally defeat Poland and break free from the burdensome alliance with Moscow. The events of the Cossack-Semyhorod troops' march to Poland also attracted considerable researchers' attention. Those researchers who disliked the Ukrainian national movement often portrayed it as a destructive barbarian invasion. Many historians have emphasized that the failures of the Swedish-Semyhorod-Cossack alliance ruined B. Khmelnytsky's plans, and the news of them hastened the death of the sick hetman.*

Originality. *The article managed to explore the peculiarities of interpretations by Polish historians of the union of the Ukrainian Cossacks led by B. Khmelnytsky, the Kingdom of Sweden and the Principality of Semyhorod directed against the Commonwealth. The approaches of researchers to the coverage of the events of the joint Semyhorod-Cossack military campaign of 1657 have been studied. The main tendencies of influence of political ideologies and historiographical directions on the assessments of the mentioned historical events sympathized with by some Polish scholars have been analyzed.*

Conclusions. *The assessments by Polish historians of the Ukrainian-Swedish military alliance and the struggle of the Commonwealth forces against the Cossack-Semyhorod troops were often influenced by various political ideas and historiographical concepts that were supposed to foster patriotism among Poles. Scientists also tried to explain a number of problems of the situation of the Polish people of those times with the examples of the past. The study of various myths and stereotypes which are rooted in the historical consciousness and a number of scientific works allows us to reassess the established historiographical constructions that do not correspond to modern scientific approaches.*

Key words: *George II Rőkyczi, Charles X Gustav, Bohdan Khmelnytsky, Cossacks, Swedish Empire, Transylvania, Polish-Lithuanian Commonwealth.*

Одержано редакцією 21.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 930.2:[94:355.4(477-074)]«2014/...»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-14-25

КАСЯН Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-8073-7138
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
молодший науковий співробітник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0001-8205-7286
e-mail: metsepman91@gmail.com

ХОМЕНКО Денис Володимирович,
аспірант, старший лаборант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-3369-9239
e-mail: homenkodenis96@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ*

У статті розглянуто особливості джерел з дослідження політики пам'яті та історичної свідомості на тимчасово окупованих Росією територіях Донбасу. З'ясовано, що в основному джерельна база представлена ресурсами всесвітньої мережі Інтернет, що зумовлює специфіку її аналізу. Авторами запропоновано схему поділу джерел на групи та підгрупи (кластери). Охарактеризовано як традиційні категорії джерел так і нові, передусім джерела born digital. Особливу увагу приділено медіа ресурсам та соціальним мережам (Facebook).

***Ключові слова**: політика пам'яті, історична свідомість, джерелознавство, історичне джерело, російська агресія, окупація, ОРДЛО, історія України.*

Постановка проблеми. Дослідження політики пам'яті та історичної свідомості населення тимчасово окупованих Росією територій України треба розпочинати з розгляду проблем пов'язаних в першу чергу з пошуком та опрацюванням джерел. Зрозуміло, що в нинішній ситуації класичні історичні/історіографічні джерела не можуть повністю задовольнити дослідника. Історик який студіює явища новітньої історії та їхнє відображення у колективній пам'яті має справу з рядом нових видів джерел, і стійкою тенденцією до їх збільшення. Неможливість фізичного доступу до цих регіонів змушує дослідників займатися пошуком джерел здебільшого в мережі Інтернет, що відображається на особливостях джерельної бази. Тому запропонована тема є на часі та покликана започаткувати студіювання цієї проблематики в сучасній українські історичній науці.

Мета. З'ясувати особливості та виокремити основні категорії історичних джерел які можна використовувати в процесі дослідження політики пам'яті та історичної свідомості населення на окупованих територіях українського Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Запропонований І. Ковальченком метод класифікації джерел на основі способу фіксації інформації, де виділено чотири групи або категорії: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні, вже не може повністю охопити весь масив документальних свідчень новітньої доби [11]. В нашому випадку всі

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України (конкурсний проєкт № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)»).

ці джерела відображаються в електронному вигляді (за винятком речових, хоча й вони можуть бути оцифровані, про що йтиме мова далі). Тому такий критерій класифікації джерел як спосіб відображення інформації не може розглядатися як визначальний.

При досліджені зазначеної теми потрібно мати на увазі доступність джерел, оскільки в нинішній час виникають серйозні перешкоди щодо фізичного доступу на окуповані українські території. У цьому випадку певним чином може зарадити звернення до мережі Інтернет, де акумулюється значний масив різноманітних джерел. Відзначимо, що маються на увазі не просто оцифровані матеріали, а джерела створені в самій мережі (born digital), які не мають іншого носія (паперового, відео чи фото), а існують лише в електронному вигляді. Саме тому ми відрізняємо їх від сфотографованих чи від сканованих документів які мають і фізичну і цифрову версії.

Кожне історичне джерело має ряд ознак і вибирати потрібно ті які найкраще відповідають меті дослідження. Певно найоптимальнішим буде застосовувати класифікацію, яка відповідає цілям дослідження, враховуючи об'єктивно притаманні джерелу спільні ознаки. Саме тому цілі і завдання дослідження висувають на перше місце ту ознаку джерела, яка слугуватиме критерієм для віднесення його до певної категорії, а тому й буде визначати вибір схеми класифікації.

Загальновідомо, що історичні джерела групуються за типами та видами (категоріями). Пропонуємо зробити короткий їхній огляд з врахуванням особливостей деяких джерел, які можуть бути «комплексними» тобто належати до кількох різних категорій.

Речові джерела в нашому випадку є практично недоступними через ведення військових дій та окупацію чистини Донецької та Луганської областей. Хоча гіпотетична можливість вивчити деякі види речових джерел видається імовірною завдяки фото чи відеофіксації та поширення в мережі Інтернет. Наприклад, нам вдалося частково ознайомитися з нинішньою музейною експозицією підокупаційного Луганського університету. Переглянувши відеозапис з експонатами музею можна зробити певні висновки про меморіальні практики для наочної візуалізації політики пам'яті на окупованій території. Йдеться про виставку, яку планувалося відкрити в музеї Луганського університету для ознайомлення з результатами археологічних розкопок, де за версією Костянтина Красільнікова було знайдено залишки «протоновороса» [27]. На відео демонструються археологічні експонати, які мали підтвердити існування в межах т. зв. «ЛНР» давньої традиції обробки металу та зачатків ливарної промисловості [3], або «историческое обоснование самобытности луганской расы», на чому наголошують екскурсоводи [15]. В цьому випадку музейні експонати та експозиції є речовими джерелами. Така позиція може видаватися дискусійною через відсутність безпосереднього контакту з предметом який виступає речовим джерелом. З іншого боку, логічно зауважити про приналежність відеозапису до зображувальних джерел. Також варто відзначити, що при досліджені політики пам'яті не обійтися без речових (візуальних) джерел, адже вони завжди виступають засобом візуальної аргументації. Відповідно коли говорять про теорію і демонструють якийсь артефакт, слухач отримує додаткову аргументацію бо перед ним є матеріальна річ яку можна відчути на дотик, а отже це правда. Водночас не маючи безпосереднього доступу до таких джерел видається правомірним використання ресурсів мережі Інтернет.

Аналізуючи словесні (вербальні) джерела, зважуємо також на специфіку їхнього дослідження. До цього типу джерел у класичному джерелознавстві відносять і комп'ютерні тексти. Зрозуміло, що в наш час вони майже всі є електронними або оцифрованими. Законодавчі, нормативні та інші офіційні документи зазвичай розміщують на відповідних сайтах організацій та установ. З сайтів нелегітимних органів влади т. зв. «республік» так само отримуємо інформацію про їх «офіційну» політику пам'яті. В мережі знаходимо і усну народну творчість, яка є цінним джерелом для розуміння ставлення населення до тієї чи іншої події. Наприклад вірш невідомого автора про війну на Донбасі був зафіксований на відео та потрапив у відеохостингYouTube [26].

Найбільш масовим типом джерел є зображальні. Це зумовлено розвитком технологій у сучасному світі коли практично кожна людина володіючи смартфоном чи іншим гаджетом

може фіксувати події та поширювати їх через Інтернет, соціальні мережі тощо. Хоча питання їх збереження, особливо відеоматеріалів, є актуальним для сучасних істориків. Подібна ситуація й із звуковими (аудіальними) джерелами. Збереження та фіксація цих видів джерел створених в епоху цифрових технологій та їх розповсюдження через мережу Інтернет залишається поки відкритою проблемою для сучасного історичного джерелознавства.

Виправданим буде використання і поведінкових джерел (мітингів, демонстрацій та інших публічних заходів), які розкривають настрої населення, офіційну комеморативну політику вшанування тих чи інших подій, або осіб.

Більш різноманітною може бути класифікація джерел за групами (категоріями). Першочергово звернемо увагу на джерела офіційного походження, які спрямовані на формування історичної свідомості та використовуються державою як основні засоби проведення політики пам'яті.

Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування історичної пам'яті. Вказана сфера діяльності органів влади у політичному та науковому дискурсі отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти [30].

Для дослідження теми виділимо групи джерел офіційного походження, котрі мають стосунок до політики пам'яті і включають два кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комеморативні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти, котрі були затверджені главами незаконних самопроголошених «республік» на тимчасово окупованих територіях України (ОРДЛО) – так званих «ЛНР» та «ДНР».

До першого виду джерел варто віднести сучасне українське законодавство щодо «декомунізації» та трансформації колективної пам'яті про Другу світову війну. Як відомо, 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила 4 закони, котрі стосуються правового регулювання політики пам'яті в Україні, а 15 травня 2015 р. Президент України П. Порошенко підписав їх. Практично всі вони стосуються проблем Другої світової війни.

Напевно найважливішим з них є закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років». Акт спирається на резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 22 листопада 2004 р. № A/RES/59/26 та від 2 березня 2010 р. № A/RES/64/257. В законі визнається, що Друга світова війна 1939 – 1945 рр. розпочалася в результаті домовленостей націонал-соціалістичного (нацистського) режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР; обома тоталітарними режимами на території України було вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, унаслідок чого Україні та українському народові було завдано величезних втрат [25].

Важливим є також закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» який визнає комуністичний та нацистський режими злочинними. Відповідно до цього У Другій світовій війні ці режими також визнаються рівнозначно злочинними. Більше того – третій пункт статті 4 та ряду інших статей стосуються такого поняття як «публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 рр. в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» [23].

Наступний меморіальний закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» зорієнтований на «визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про дану боротьбу й встановлення відповідальності за порушення законодавства про статус борців за незалежність України у ХХ столітті». Закон визнає борців за незалежність України, котрі брали участь у всіх формах політичного, збройного та іншого колективної чи

індивідуального спротиву. Також актом передбачено всебічне вивчення історії боротьби за незалежність України в ХХ ст., підвищення поінформованості та уваги громадськості, розробку та удосконалення навчальних підручників, програм та заходів щодо історії боротьби та поширення об'єктивної інформації щодо цього [24].

Четвертим законом є закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років». У цьому правовому акті зазначається, що «архіви є невід'ємним і незамінним елементом історичної спадщини Українського народу» та гарантують збереження людської пам'яті. Враховується право на отримання об'єктивної інформації громадянами держави Україна, суспільний інтерес до історії, а надто до історії України ХХ століття. Основна мета, що передбачена даним законом – «недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки України» [22].

Використання вказаної групи джерел для дослідження нашої теми має досить виразну специфіку, оскільки українське законодавство реально застосовуються лише на тій частині Донбасу, яку вдалося звільнити від окупантів. Натомість окупаційні адміністрації в ОРДЛО злочинно ігнорують українське меморіальне законодавство, тим самим збільшуючи дистанцію між історичною пам'яттю українських громадян, розділених лінією розмежування (реально фронтом російсько-української війни).

До другого кластеру джерел відносимо нелегітимні правові акти, котрі були прийняті в ОРДЛО (так званих самопроголошених псевдореспубліках «ЛНР» та «ДНР»). Йдеться про «укази» підписані представниками колаборантів за час 2014 – 2020 рр., які визначають офіційну історичну політику окупантів.

Вказані нелегітимні правові акти стосуються оцінок, насамперед, періоду Другої світової війни, яка в них інтерпретується як «Велика вітчизняна війна», що є прямим наслідуванням совєтського історичного дискурсу. До таких віднесемо «указ» підписаний Л. Пасічником «Про використання назви «місто Ворошиловград» від 16 квітня 2020, де зазначено, що колишня назва міста Луганськ буде використовуватися в такі дні: 9 травня – День перемоги, 22 червня – День пам'яті та скорботи та 14 лютого – День звільнення Луганська від нацистів (сайт «глави ЛНР»). У питанні меморіального перейменування міста не забарився також і представник незаконного формування «ДНР» Денис Пушилін. 23 квітня 2020 р. він підписав «указ» «Про використання назви «місто Сталіно». Місто Донецьк має носити цю назву теж три дні: на 9 травня – День перемоги, 22 червня – День пам'яті та скорботи та 8 вересня – День звільнення Донбасу від нацистів (сайт «глави ДНР»). По суті – це ніщо інше як спроба спекулятивного використання «радянської традиційності».

Також для дослідження теми є цікавими й інші нелегітимні правові акти такі як: «Про оголошення 2015 року Роком Перемоги» в так званій «ДНР», підписаний Олександром Захарченком; «Про оголошення 2020 року Роком Великої Перемоги», підписаний Денисом Пушиліним (там же), котрі спрямовані на «збереження історичної пам'яті», що звісно ж, також відсилає до радянсько-російської традиції (сайт «глави ДНР»). Сюди ж віднесемо «укази» підписані «главами» в ОРДЛО (Д. Пушиліним та Л. Пасічником) про «Проведення параду в честь 75-річниці Перемоги в Великій Вітчизняній війні і Параду Перемоги» (сайт «глави ДНР», сайт «глави ЛНР»). У контексті святкування «Великої перемоги» «уряд ДНР» вирішив піти навіть далі – затвердив проєкт про ювілейну медаль «на честь 75-річчя Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (сайт «глави ДНР»).

Ще однією важливою групою джерел слугує навчально-дидактична література та квазінаукові тексти. У переважній більшості це підручники для середньої школи, навчальні посібники, статті, що претендують на науковість, а також матеріали конференції, які надруковані після 2014 р. на території ОРДЛО.

Найважливішим складовим формування історичної пам'яті є підручники. Одним із знарядь інструменталізації минувшини і маніпулюванням історичною свідомістю населення на окупованих територіях є впровадження антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу починаючи вже від молодшої школи. У такому контексті цікавим видається

простежити рецепцію «іншої» історії в дидактичній літературі квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР».

Антиукраїнська ідеологізація шкільної освіти призвела до того, що замість нормативного курсу історії України в освітній процес введено нові дисципліни – «історія Донецького краю», «Уроки гражданственности и духовности Донбасса» та «История Отечества» – курс, в який входить історія Росії, а будь які згадки про України нівелюються [13, 225]. Типовими прикладами такої колаборантської політики є дидактичні видання «Введение в историю Донецкого края. 5 класс» (Донецьк, 2015) та «История Отечества. 7-8 класс» (Луганськ, 2019). Спільним у обох виданнях є принцип нав'язування школярам виняткової особливості Донецького та Луганського регіонів, їх окремішність від України та приналежність до ареалу російської історії.

Історія в підручниках і посібниках подається як краєзнавчі нариси з минувшини Донеччини та Луганщини від найдавніших часів до сьогодення та відсутністю розмежування з російською історією. Зокрема, описуючи причини українізації, автори доводять, що рішення більшовиків про приєднаний Донбасу до УСРР зустріло спротив у місцевого населення, що й стало причиною політики «українізації» [10, 163]. Та найбільшу загостреність, з погляду маніпулювання історичною пам'яттю, викликає історичний дискурс про подій 2014 р. На початку автори констатують, що регіон (Донеччина) є російським за своєю культурою, мовою та відноситься до «цивилизации русского мира» [10, 190]. Твердження «Україна для українців» у підручнику ототожнюється з нацистськими гаслами (примітно, що автори цього опусу не розрізняють змістове наповнення понять «нацизм» і «фашизм»), а російська агресія проти України оцінюється як процес повернення «всего, что забирала у Донецкого региона украинская власть: русское самосознание, язык, культуру» [10, 192]. Такі маніпулятивні псевдоісторичні наративи, на наш погляд, формують певний тип самоідентифікації молодшого покоління на окупованих територіях, що ототожнює себе з російським неоімперським дискурсом.

У цілому, для дидактичної літератури, що видана в ОРДЛО, зокрема підручників з історії, притаманна відсутність методологічного обґрунтування предметності навчального курсу та наявність суб'єктивістських особистісних тлумачень історії. Яскравим прикладом слугує незграбне тлумачення предмету історії як різного роду оповідань про минуле, що веде до деформації сутності історичної науки («Історія – це події минулого, розповідь про життя людини, пригоди та випадки, що сталися з нею» [10, 8]).

Ще одним чинником формування історичної пам'яті в ОРДЛО слугує дидактична продукція для «вищої школи». Варто зауважити, що в цьому випадку також простежується загальна тенденція вписування регіональної історії в загальноросійський історичний дискурс.

Важливим джерелом для вивчення проблеми слугує видання «Королёва Г. И., Крысенко Д. С. История Луганской Народной Республики с древнейших времени до наших дней: учебное пособие» (Луганськ, 2020). Тут міститься значний обсяг інформації, зокрема спотворення історичних фактів. Так, торкаючись періоду становлення України як незалежної держави автори «посібника» безпідставно стверджують, що «национальная и культурная идентичность населения области (Луганської) с Русским миром определила ориентированность региона на сохранение политических, экономических и культурных связей с Российской Федерацией» [12, 198]. Спільним для навчально-дидактичної літератури на території ОРДЛО, як і всієї окупаційної ідеології, є апелювання до регіональної окремішності та виокремлення Донбасу як унікального етнічного регіону на пострадянському просторі, що має непорушні зв'язки з Росією [5, 57].

Ще одним кластером формування джерел є тексти істориків-колаборантів. Сюди можемо віднести «наукові» статті та матеріали конференцій видані в ОРДЛО. Активно продукує такі тексти підокупаційний Донецький університет (м. Донецьк). Варто зазначити, що після початку бойових дій у 2014 р. з класичного історичного факультету ДонНУ, за інформацією Т. Нагорняк, згодились працювати в «ДНР» тільки 10% науково-педагогічних працівників [35]. Натомість керівник псевдофакультету під окупацією, назвав це очищенням «коллектива, который перестал быть рассадником русофобии и пещерного украинского национализма» [33, 6].

Серед «наукової» літератури випущеної після 2014 р. можна виокремити кілька видань: «Журнал исторических, политологических и международных исследований», «Вестник ДонНУ. Серия Б: Гуманитарные науки», а також різноманітні збірники матеріалів конференцій. Ці видання є досить інформативним джерелом для вивчення формування псевдоісторичного дискурсу на окупованих територіях, що безперспективно претендує на науковість.

У цих виданнях, поряд із загальноісторичним статтями, містяться відверто провокативні та антинаукові матеріали. Наприклад, у третьому номері журналу «Журнал исторических, политологических и международных исследований» опублікована стаття О. Онопко, у якій автор розмірковуючи над геополітичним статусом Донбасу доводить, що «з 1991 р. регіон є перехресною «лінією розлому» між Західною та Слов'янсько-Православною цивілізаціями», а причиною виникнення «ДНР» вважає «відсутність у російського населення регіону захисту інтересів» [16, 97].

Хрестоматійним прикладом квазінаукового тексту є стаття М. та С. Тарасових «Исторические факты как фактор геополитического противостояния: Украина между Западом и Россией» опублікована у третьому випуску видання «Журнал исторических, политологических и международных исследований» за 2018 р. Відомо, що основними елементами наукової статті є визначення наукової гіпотези дослідження та комплексний аналіз джерел, а можливість перевірки гіпотези є логічною вимогою, дотримання якої дає право на її висування [17, 46]. У розглянутій статті спостерігається своєрідна обмеженість гіпотези, яка виявляється у відсутності чіткого розуміння історичних процесів, про які йде мова в тексті, та їх причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, говорячи про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні автори стверджують, що «проаналізувавши архівні джерела і дані про причини і масштаби голоду 1932–1933 рр. в СРСР, можна з повною впевненістю констатувати безпідставність тези, що голод був спрямований проти українського народу» [31, 109]. Така теза свідчить про певну «наукову імпотенцію» авторів, які роблячи подібні голослівні висновки не опрацьовували елементарної джерельної бази з проблематики (напр. Телеграма Закавказького крайового комітету ВКП(б) до ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1932 р. або Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р.).

У подібному руслі написані тексти й інших істориків-колаборантів М. Руденка [28], Ю. Федоровського [32], В. Сальнікова [29] та ін.

Абсолютно новим видом джерел є соціальні мережі, які в сучасному суспільстві набувають все більшої ваги. Розглянемо на прикладі найпопулярнішої в Україні мережі Facebook. Поділяємо думку Оксани Юркової, яка вважає, що у випадку з соціальними мережами «маємо справді унікальне і специфічне історичне джерело, що поєднало у собі практично всі типи раніше відомих нам історичних джерел (письмові, кіно-фото-фоно-документи, етнографічні, лінгвістичні та ін.). Головне не загубити його, збираймо/фіксуймо якнайбільше» [34, 32]. Справді можливості таких джерел до цього часу повністю не розкриті, а для історика постає актуальна проблема збереження та підтвердження достовірності інформації з них. Власне цьому присвячена цитована вище стаття. Ми ж зосередимо увагу на використанні соціальних мереж для дослідження пам'яттєвого дискурсу на окупованих територіях. У першу чергу відзначимо, що в більшості випадків досліднику продуктивніше працювати з групами, які створюються в соціальних мережах за відповідною тематикою. Вони акумулюють інформацію з певної теми та об'єднують користувачів які нею цікавляться.

У випадку дослідження процесів пов'язаних з політикою пам'яті та історичною свідомістю на окупованих територіях варто використовувати інформацію отриману з тематичних груп. Їх можна розділити на дві основні частини: групи створені на окупованих територіях та групи українського походження. Перші характеризують життя в самопроголошених «республіках» [8], де розміщена інформація спрямована відповідно на жителів окупованих територій. Друга група створюється в основному для протидії інформаційні пропаганді з боку ОРДЛО та Росії [2]. Часто сторінки в Facebook просто дублюють сайти ЗМІ [14] або офіційних установ чи осіб [6]. У цьому випадку нас цікавить не скільки сама публікація, а реакція відповідної спільноти, яка проявляється в коментарях,

вподобаннях (like) чи поширенні (репости) (фото 1). Певним чином такий допис виступає і конвенціальним джерелом, де через умовні позначення (смайлики) ми дізнаємося емоційне ставлення користувачів до тієї чи іншої інформації (фото 2).

Коментарі в Facebook є прикладом також усноісторичних свідчень, бо розкривають думку людей, зафіксовану в коментарі живою мовою та з відповідними емоціями. Однак основними усноісторичними свідченнями слугують інтерв'ю переселенців [21] та жителів окупованих територій.

Велику кількість усноісторичного матеріалу, фото- та відеоматеріалів, аналітичних та соціологічних даних акумулюють на своїх сайтах ЗМІ. Окремі видання створюють цілі напрямки де збирають інформацію про окупований Донбас. Яскравим прикладом є проєкт Радіо Свобода «Донбас. Реалії» [7]. Такі рубрики є зручними для дослідницького пошуку, бо мають тематичні збірки найрізноманітніших джерел. Окрім самих текстів журналістів, значний інтерес становлять фото та відеоматеріали. Якщо раніше, через очевидні об'єктивні причини, фото, а тим більше відео, було досить екзотичним історичним джерелом, то зараз вони носять масовий характер.

Фотографія як джерело є надзвичайно цінна для дослідження політики пам'яті. По-перше на ній фіксується різноманітні меморіальні об'єкти, прапори, герби, що дає нам уявлення про подію чи об'єкт (фото 3). Не менш важливим для розуміння історичної свідомості є й непрямі дані від фото (фото 4). Тобто вибір об'єкту на фоні якого зроблено фото свідчить про свідомі чи підсвідомі вподобання тих, хто фотографуються.

Ще більш інформативним та динамічним є відеоматеріали. Їх очевидно варто розділяти за походженням. До першої групи можемо віднести відео проєкти, які зроблено для висвітлення теми, в нашому випадку пов'язаної з політикою пам'яті чи історичною свідомістю на окупованих територіях. На платформі YouTube зібрано окремі канали, де розміщено такі відео. В українському сегменті ці канали зазвичай проводять контрпропаганду, розвінчують міфи російських та сепаратиських каналів [18] та блогерів [19]. Друга група – відео колаборантів [20]. Важливо відзначити, що потрібно удосконалювати методологію роботи з цими джерелами, і тут очевидно передбачається ще великий пласт роботи для джерелознавців.

Дослідження політики пам'яті та історичної свідомості вимагає міждисциплінарних контактів. Тому й джерельна база є відповідною. Звичайно, що для розуміння суспільних настрої, ставлення суспільства до історичних подій чи героїв та динаміки цих процесів необхідно використовувати результати соціологічних досліджень [9]. Сучасні технології дозволяють також демонструвати згадані тенденції і в режимі онлайн-карт.

Висновки. Дослідження політики пам'яті на окупованих Росією районах Донбасу ще не стало предметом спеціального інтересу істориків. Проаналізована нами джерельна база свідчить про наявність широкого спектру історичних джерел для таких досліджень. Відзначимо, що цей джерельний комплекс має ряд специфічних особливостей та характеризується використанням абсолютно нових категорій джерел. Це зумовлює і пошук нових методологічних підходів до роботи з ними. Запропонована класифікація дозволяє об'єднати переважний масив історичних джерел за групами та кластерами.

Важливою групою є правові акти України, які покликані запобігти повторенню помилок попереднього часу, сприяють інтерпретації минулого як складової політики національної пам'яті та популяризації знань про боротьбу за незалежність України в XX ст. На противагу чинному українському меморіальному законодавству нелегітимні правові акти прийняті в ОРДЛО повторюють загальноприйняту практику в РФ, як правонаступниці СРСР та скеровані на фальшування історії (до прикладу – використання терміну «Велика Вітчизняна війна»).

Окрему групу складають навчально-дидактичні матеріали. Вказані джерела у черговий раз свідчать, що роль професійних істориків в інструменталізації пам'яті є однією з ключових. Фальсифікація фактів та використання історії як інструмента політичного маніпулювання свідомості перетворює класичну науку в міфологізований набір псевдоісторій. Саме така політика, що активно впроваджується на території ОРДЛО, формує новий тип громадянина, для якого ментально українська історія є чужою та ворожою. Тому вивчення джерел формування спотвореного історичного дискурсу в зоні

окупації є одним з завдань сучасної української історичної науки, для більш ефективної протидії маніпулюванню історичним знанням.

Важливими джерелами стали медіа матеріали які акумулюють великий пласт інформації найрізноманітнішого походження. Дослідження політики пам'яті практично не можливе без аналізу візуальних матеріалів. Сучасні технології дають доступ до фото зібраних на різних ресурсах мережі Інтернет та відео матеріалів які в основному зберігаються на YouTube. Цей вид історичного джерела варто також розрізняти за місцем створення та призначенням, тобто пропагандистські відео сепаратистів, відео створені в українському сегменті як контрпропаганда. В роботі з фотоматеріалами варто дотримуватися тих же підходів.

Принципово новим джерелом, яке має чудовий потенціал для дослідження політика пам'яті, суспільних настроїв та історичної свідомості широких мас населення, є соціальні мережі. На наш погляд, найбільш продуктивним є використання матеріали найпопулярнішої нині в Україні соціальної мережі Facebook. Відзначимо, що питання використання Facebook як історичного джерела вже піднімалося українськими істориками, напрацювання яких ми також врахували.

Відзначимо, що маємо достатньо великий комплекс історичних джерел для дослідження політики пам'яті в ОРДЛО, які переважно розміщені в мережі Інтернет. Така особливість дозволяє історика мати доступ до них з практично будь якої точки світу. Однак той факт, що деякі джерела існують лише в цифровій версії ставлять перед дослідником проблему їх збереженості, адже інформація може видалятися чи редагуватися автором. З огляду на це перспективним вбачається не тільки збирання, накопичення та опрацювання джерел, а і їх збереження.

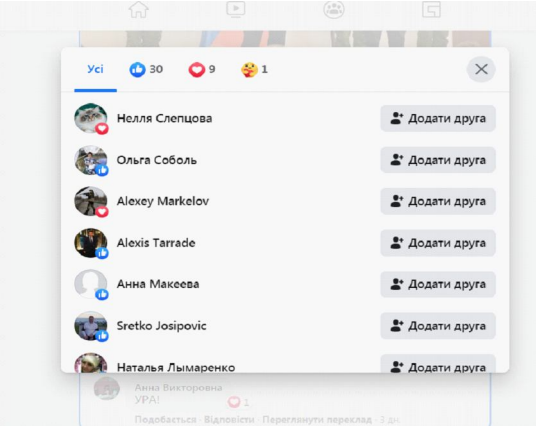

Фото 1

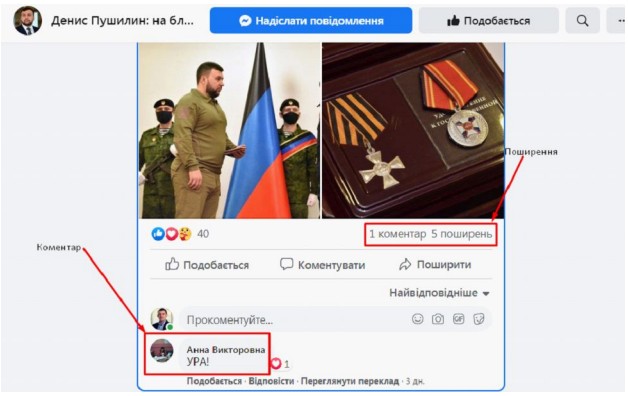

Фото 2

Фото 3. Пам'ятник т.зв. «ополченцам», с. Михайлівка, Донецької обл.

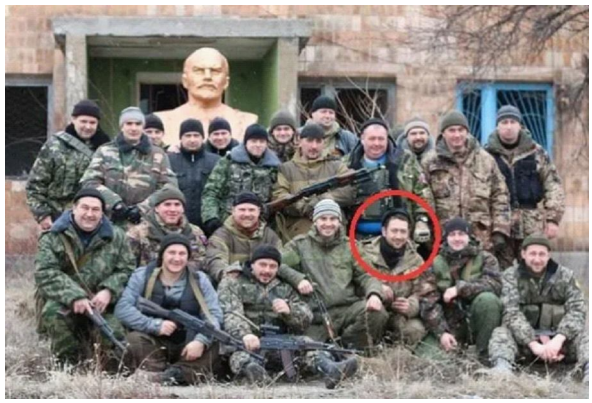

Фото 4. Терористи на Луганщині.

Список використаної літератури

1. InformNapalm [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/informnapalm24/. Назва з екрана
2. Russia occupation of Ukraine. Россия окупант Украины [Електронний ресурс]: Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/RussiaoccupationofUkraine/. Назва з екрана
3. Археология – важная часть воспитания молодого поколения – Игорь Плотницкий [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://miaistok.su/arheologiya-vazhnaya-chast-vospitaniya-molodogo-pokoleniya-igor-plotnitskij/.
4. BATA TV [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/503432503159171/post_tags/?post_tag_id=964638943705189/. Назва з екрана
5. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання // Національна безпека і оборона. – 2019. – №1-2. – С. 2–109.
6. Денис Пушилин: на благо Донбасса [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pushilindnr. Назва з екрана
7. Донбас. Реалії [Електронний ресурс] // Радіо Свобода – Режим доступу до ресурсу: https://www.radiosvoboda.org/z/17260.
8. Донецк! Новороссия! Сводки! Новости! [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/svodki/. Назва з екрана
9. Звіт проекту «Соціально-політичні настрої в частині Донецької та Луганської областей, які тимчасово не знаходяться під контролем України». [Електронний ресурс] / Український інститут майбутнього. – Режим доступу: https://uifuture.org/analitychni-materialy/zvit-proektu-socialno-politichni-nastroyi-v-chastini-doneckoyi-ta-luganskoyi-oblastej-yaki-timchasovo-ne-znaxodyatsya-pid-kontrolem-ukrayini/
10. Историческое краеведение: Введение в историю Донецкого края / Сост. Морозов П., Пестрецов В., Кожемяка О. – Донецк, 2015. – 208 с.
11. Калакура Я. Класифікація історичних джерел / Я. Калакура, В. Коцур // Історичне джерелознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко [та ін.]. 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Либідь, 2017. – С. 86-111.
12. Королёва Г. История Луганской Народной Республики с древнейших времен и до наших дней : учебное пособие / Г. Королёва, Д. Крысенко. – Луганск, 2020. – 480 с. : ил.
13. Лозовий В. Гуманітарна політика квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР» / В. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2017. – Т. 24. – С. 223-231.
14. Новороссия [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/novorosinform/. Назва з екрана
15. «Ученые ЛНР» обосновали историческую самобытность «луганской расы» [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://crime.in.ua/node/9141.
16. Онопко О. Геополитический статус Донбасса и внешнеполитические потребности Донецкой Народной Республик // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – 2018. – №3. – С. 95–101.
17. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
18. Памятник Ватароле. В Донецке у пособников оккупантов поехала крыша [Електронний ресурс] / OmTV // YouTube. – Режим доступу:https://www.youtube.com/watch?v=6JvQmReVmww&ab_channel=OmTV. Назва з екрана. – Дата публікації: 19.10.2020.
19. Памятник Захарченко [Електронний ресурс] / Дневник Толстяка // YouTube. – Режим доступу:https://www.youtube.com/watch?v=auzrwT3L19E. Назва з екрана. – Дата публікації: 02.09.2019.
20. Память. Первого Главу ДНР А. Захарченко почтили на кладбище «Донецкое море» [Електронний ресурс] / Первый Республиканский Телеканал // YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=1UcBxiWoWiI. Назва з екрана. – Дата публікації: 31.08.2020.
21. Шість історій переселенців з ОРДЛО [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-na-donbasi-interv-yu-pereselenciv-novini-ukrajini-50046179.html.

22. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років: Закон України від 09.04.2015 р. №316-VIII. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text (дата звернення: 15.09.2020)
23. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки: Закон України від 09.04.2015 р. №317-VIII. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 15.09.2020)
24. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 09.04.2015 р. №314-VIII. [Електронний ресурс] /Верховна Рада України – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text (дата звернення: 15.09.2020)
25. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років: Закон України від 09.04.2015р. №315-VIII. [Електронний ресурс]/Верховна Рада України – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text (дата звернення: 15.09.2020)
26. Просто за душу бере Вірш з Донецьку АТО [Електронний ресурс] / С. Шептун // YouTube. – Режим доступу:https://www.youtube.com/watch?v=0n9_yWdqdZE – Назва з екрана. – Дата публікації: 25.12.2015.
27. Протоноворoссы – тупиковая ветвь эволюции [Електронний ресурс] / А. Салтан. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://antikor.com.ua/articles/108674-protonovorossy__tupikovaja_vetvj_evoljutsii.
28. Руденко М. Утверждение формулировки вопроса референдума о самоопределении Донецкой Народной Республики // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №3 (66). –2018.– С.121–124.
29. Сальников В. «Революция Достоинства» и «Русская Весна»: сравнительный анализ // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №1 (57)–2016 . – С.62–69.
30. Симоненко І. «Концептуальні засади політики пам'яті». Аналітична записка [Електронний ресурс] // Нац. інститут стратегічних досліджень. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: https: //niss.gov.ua/doslidzhennya.
31. Тарасова М., Тарасов С. Исторические факты как фактор геополитического противостояния: Украина между Западом и Россией // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №3 (59).–2016. – С. 102–110.
32. Федоровский Ю. Из ранних документов ЛНР (Болотовский период) // Вестник ДонНУ. Сер. Б: Гуманитарные науки. – 2016. – № 3. – С. 102–110
33. Черкашин К. Вступительное слово// Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №1 (1).–2015. – С. 5–6.
34. Юркова О. Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2015. – Ч. 25. – 31-48. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_4.
35. Як історики від «руського міра» втекли, і що з цього вийшло [Електронний ресурс] // news.24tv. – 27.03.2015. – Режим доступу до ресурсу: https://news.24tv.ua/yak_istoriki_vid_ruskogo_mira_vtekli_i_shho_z_tsogo_viyshlo_n558855

References

1. *InformNapalm* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/informnapalm24/.
2. *Russia occupation of Ukraine* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com
3. *Archaeology is an important part of educating the younger generation – Igor Plotnitsky* (2017) Available at: https://miaistok.su/arheologiya-vazhnaya-chast-vospitaniya-molodogo-pokoleniya-igor-plotnitskij/
4. *BATA TV* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/groups/503432503159171/post_tags/?post_tag_id=964638943705189/.
5. The war in Donbas: realities and prospects for settlement (2019). *The national security and defense 1-2.* 57. (in Ukr.)

6. *Denis Pushilin: for the benefit of Donbas* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/pushilindnr. Назва з екрана
7. *Donbas. Realii* (Radio Free Europe/Radio Liberty). Available at : https://www.radiosvoboda.org
8. *Donetsk! Novorossiya! Summaries! News!* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/groups/svodki/.
9. *Project report «Socio-political sentiments in the part of Donetsk and Luhansk oblasts that are temporarily not under the control of Ukraine»* (Ukrainian Institute for the Future) Available at: https://uifuture.org/analitychni-materialy/zvit-proektu-socialno-politichni-nastroyi-v-chastini-doneckoyi-ta-luganskoyi-oblastej-yaki-timchasovo-ne-znaxodyatsya-pid-kontrolem-ukrayini/
10. Morozov P, Pestretsov V., Kozhemiaka O. (2015). *Local history: Introduction to the history of Donetsk region*. Donetsk (in Rus.)
11. Kalakura Y., Kotsur V. (2014). Classification of historical sources. *Historical source studies*. 86-111. (in Ukr.)
12. Korolyova G., Krysenko D. (2020). *The history of Luhansk People's Republic*. Luhansk (in Rus.)
13. Lozovyi V. (2017). Humanitarian policy of quasi-state entities «DNR» and «LNR». *Education, science and culture on Podillya, 24*. 223-231. (in Ukr.)
14. *Novorossiya* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/novorosinform (in Rus.)
15. *«LPR scientists» substantiated the historical originality of the "Luhansk race"* (2015). Available at : http://crime.in.ua/node/9141 (in Rus.)
16. Onopko O. (2018). The geopolitical status of Donbas and the foreign policy needs of the Donetsk People's Republic. *The journal of historical, political and international studies, 3*. 95–101. (in Rus.)
17. Konversky A. (2010). *The fundamentals of methodology and organization of scientific studies*. Kyiv: Centre for educational literature. (in Ukr.)
18. *Monumentto Vatarole. In Donetsk, the occupants' accomplices lost their roof* (YouTube). Availableat:https://www.youtube.com/watch?v=6JvQmReVmww&ab_channel=OmTV (in Rus.)
19. *Monumentto Zakharchenko* (YouTube). Available at : https://www.youtube.com/watch?v=auzrwT3L19E (in Rus.)
20. *The memory of the First Head of the DPR A. Zakharchenko was honored at the cemetery «Donetsk Sea»* (YouTube). Available at : https://www.youtube.com/watch?v=1UcBxiWoWiI
21. *The six stories of migrants from ORDLO* (HB). Availableat:https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-na-donbasi-interv-yu-pereselenciv-novini-ukrajini-50046179.html (in Ukr.)
22. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917-1991* (Law of Ukraine). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text (in Ukr.)
23. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About condemnation of communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and ban on propaganda of their symbols* (Law of Ukraine). Retrieved from : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (in Ukr.)
24. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About the legal status and honoring the memory of fighters for the independence of Ukraine in the XXth century* (Law of Ukraine). Retrieved from : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text (in Ukr.)
25. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). About the perpetuation of the victory over Nazism in the Second World War of 1939-1945 (Law of Ukraine). Retrieved from:: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text (in Ukr.)
26. *Poem from Donetsk anti-terroristoperation* (YouTube). Available at : https://www.youtube.com/watch?v=0n9_yWdqdZE (in Ukr.)
27. Saltan A. (2016). *Protonovoros – a dead-end branch of evolution* Available at : https://antikor.com.ua/articles/108674-protonovorossy__tupikovaja_vetvj_evoljutsii (inRus.)
28. Rudenko M. (2018). Approval of the wording of the question of the referendum on self-determination of the Donetsk People's Republic. *The journal of historical, political and international studies, 66*.121–124. (in Rus.)
29. Salnikov V. (2016). «Revolution of Dignity» and «The Russian Spring»: comparative analysis. *The journal of historical, political and international studies, 57.* 62–69. (in Rus.)
30. Symonenko I. (2010) «Conceptual principles of the state policy of memory». Analytical note. *The National Institute for Strategic Studies.* Available at : https://niss.gov.ua/en/node/503 (in Ukr.)

31. Tarasova M., Tarasov S. (2016) Historical facts as a factor of geopolitical confrontation: Ukraine between the West and Russia. *The journal of historical, political and international studies, 59.* 102–110. (in Rus.)
32. Fedorovsky Y. (2016) From early LPR documents (Bolotov period documents). *Editorial Board of the journal «Bulletin of Donetsk National University. Series B: Humanities»*, 3. 102–110 (in Rus.)
33. Cherkashin K. (2015) Opening remarks *The journal of historical, political and international studies, 1.* 6. (in Rus.)
34. Iurkova O. (2015). Facebook as a new type of historical sources: a bid to describe and archiving practical tasks. *Special historical disciplines: questions of theory and methodology, 25.* 31-48. (in Ukr.)
35. *How historians fled from the «Russian world» and what happened* (2015). Available at: https://news.24tv.ua/yak_istoriki_vid_ruskogo_mira_vtekli_i_shho_z_tsogo_viyshlo_n558855 (in Ukr.)

KASIAN Andrii, candidate of historical sciences, senior lecturer at the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net,
PLATMIR Yaroslav, junior research fellow, Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy,
email: metsepman91@gmail.com,
KHOMENKO Denys, graduate student, the senior laboratory assistant of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
email: homenkodenis96@gmail.com

PECULIARITIES OF THE SOURCE COMPLEX OF RESEARCH OF MEMORY POLICY IN THE RUSSIAN-OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Introduction. *The policy of memory and historical consciousness of the population in the Russian-occupied areas of Donetsk and Luhansk oblasts has not yet been the subject of a special study by Ukrainian historians. The source base for studying this problem has a number of features.*

Purpose. *Find out the features and identify the main groups of historical sources that can be used in the process of studying the policy of memory and historical consciousness of the population in the occupied territories.*

Results. *It has been found that most sources that reveal the topic of historical memory and consciousness in the occupied territories of digital origin and are on the Internet, including sources born digital. The authors propose two interrelated schemes of systematization of the source base. The first, traditional approach to the classification of sources on the basis of the method of recording information – material, verbal, pictorial, behavioral.*

Classification by origin allows us to identify a wider range of sources. Documents of official origin, which determine the policy of memory and consists of two clusters: 1) legislative and normative acts of Ukraine; 2) illegitimate legal acts approved by the "heads" of illegal formations in the temporary occupied territories of Ukraine – so-called "LNR" and "DNR".

One of the tools of instrumentalization of the past and manipulation of the historical consciousness of the population in the occupied territories is the introduction of anti-Ukrainian memorable discourse from elementary school to higher education. Such a pseudo-historical narrative is also an important source. It is determined that the most massive group of source is media materials collected on various Internet resources.

Particular attention is paid to the characteristics of a new group of sources – social networks, which in modern society are becoming increasingly important. In particular, the possibility of using the resources of the most popular Facebook network in Ukraine is considered and the achievements of previous authors in the method of processing materials of social networks are taken into account.

Originality. *The authors propose their own systematization of sources that should be used to study the policy of memory and historical consciousness in the occupied territories.*

Conclusion. *The source base for studying historical memory and memory policy in the occupied territories of Donbas is representative and allows to cover the problem in a comprehensive way. Mush of this is due to the emergence of new types of historical sources and their availability via the Internet.*

Keywords: *memory policy, historical consciousness, source studies, historical source, Russian aggression, occupation, ORDLO, History of Ukraine.*

Одержано редакцією 04.11.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 929Бандера:001.891:007
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-26-34

ТЕМІРОВ Богдан Юрійович,
аспірант кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)
E-mail: temirovbogdan@gmail.com
Orcid ID: /0000-0003-4518-5574

БУТ Олександр Микитович,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)
e-mail: o.but@donnu.edu.ua
Orcid ID: /0000-0003-0562-0666

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ У НАУКОВОМУ ТА МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРАХ

Постать Степана Бандери – серед визначних фігур соціокультурного простору України. Дослідники та публіцисти подають відмінні інтерпретації діяльності Провідника ОУН(б). Науковці заглибилися у вивчення його життя та політичної діяльності, на основі чого вдалися до розвінчування нагромаджених міфів. У медійному просторі постать Провідника ОУН(б) виразно екстраполюється на політичні проблеми сьогодення. Сприйняття постаті С. Бандери залишається глибоко контроверсійним, що пояснюється, неоднозначністю власне особи, епохи та завдань, які необхідно було розв'язувати.

Ключові слова: *Степан Бандера, наукові праці, дослідження, медійний простір, міф, тоталітаризм.*

Постановка проблеми. У Національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» 2009 р. зафіксовано, що українське суспільство стало «історичним», «хворим на історію», таким, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим» [1, 462]. Серед таких «больових точок» української минувшини – постать Провідника ОУН(б) Степана Бандери. Жодна інша особа в українській історії не викликає таких запальних дискусій. Причому, розгортаються вони як в українському просторі, так і за його межами, як у науковому форматі, так і в публіцистиці та медіа. Цю постать інтенсивно експлуатують представники різних культурно-політичних шарів суспільства, неоднозначними є оцінки його діяльності у національних історіографіях. А анексія Криму, військова агресія на сході України додатково посилили негатив окремих авторів щодо С. Бандери. Співставлення розлету думок стосовно цього діяча у наукових дослідженнях і засобах масової інформації, які мають неоднакову цільову аудиторію, реалізують різні завдання, виконані на відмінному методологічному підґрунті, становить науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя, діяльність, погляди С. Бандери наразі мають доволі розлогу історіографію, яка представлена працями М. Посівнича, С. Плохія, В. Трофимовича та інших науковців [2; 3; 4]. Увагу здобула і проблема позиціонування цієї постаті в соціокультурному просторі, вона подана у публікаціях авторства В. В'ятровича, В. Трофимовича, В. Футали [5; 6; 7]. Проте незважаючи на дослідницьку увагу до особи провідника ОУН(б), наразі виникла потреба порівняльного аналізу представлення його постаті у науковому та медійному форматах.

Метою статті є співставлення позиціонування постаті Степана Бандери у науковому та медійному, українському та позаукраїнському просторах. Джерелами розвідки стали наукові праці та інтернет-ресурси, присвячені Провіднику ОУН(б). Методологія

дослідження включає принципи наукової об'єктивності, історизму, системності, а також методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-порівняльний, історико-типологічний. Дослідження спирається на концепт «Місць пам'яті» П. Нора, за влучним висловом якого, у нинішньому суспільстві «дві складові – наукова і політико-громадянська – багато в чому стали нероздільними» [8].

Виклад основного матеріалу. Особистість Провідника ОУН(б) у науковому просторі. У сучасному науковому вимірі постать С. Бандери розглядається переважно в загальному контексті історії визвольної боротьби в українських землях. Наразі виокремився ряд проблем, що перебувають у полі зору науковців. Чи не найбільше уваги науковців привертає співпраця ОУН(б) та її очільника з нацистською Німеччиною. Зокрема у «Фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» показано, що С. Бандера і Я. Стецько сподівалися на відновлення Української держави внаслідок «тісної співдіяльності» з Німеччиною [9]. На погляд І. Патриляка, С. Бандера пішов на тимчасовий союз з Гітлером задля досягнення ідеологічних цілей. Автор акцентує увагу на частих змінах ставлення воюючих сторін до того чи іншого табору, що змушувало керівництво ОУН та УПА діяти відповідно до власних уявлень про національні інтереси України у конкретний момент [10, 81–95].

Закономірним є інтерес істориків безпосередньо до особистості С. Бандери. Чи не найповніше уявлення про його життя та активність сформовано у працях М. Посівнича, який простежив шлях діяча від дитинства до лідерських позицій в ОУН і показав, що той майже протягом тридцяти років був активним учасником і провідником визвольного руху, свідомо присвятивши життя боротьбі за визволення України [11; 12]. На думку дослідника, С. Бандера був чи не найбільшим ворогом для СРСР. Автор, зокрема апелює до виступу представника делегації УРСР М. Бажана 6 лютого 1946 року у Генеральній Асамблеї ООН, який вимагав видати Бандеру «як запеклого злочинця супроти людства». Протягом тривалого часу радянські спецслужбовці не спромоглися позбавитися Провідника ОУН, і лише 15 жовтня 1959 року їм це вдалося. М. Посівнич стверджує, що ця терористична акція стала ледь не подією загальносоюзного масштабу [11, 64–65].

В. Трофимович показав лідера українських націоналістів з різних боків: політичного, суто людського, пропагандистського. Автором актуалізовано ряд штампів, що сформувалися довкола С. Бандери: терорист, колаборант, деструктивний політик та розкольник, авторитарний вождь, людина поза визвольним рухом. Їхнє призначення – в обґрунтуванні неможливості вважати С. Бандеру національним героєм. Натомість протилежна позиція, навпаки, всіляко ідеалізує С. Бандеру. Автор наголосив, що попри монументальність і неоднозначність постаті С. Бандера «був живою людиною із всіма витікаючими з цього наслідками» [6].

Я. Грицак у праці «Нариси з історії України: формування української модерної нації» характеризує С. Бандеру як енергійного і рішучого, революційним романтиком, генерацію якого сформувала гіркота поразки визвольних змагань. На думку львівського історика, ідея Провідника ОУН(б) щодо національної революції у конкретних історичних умовах була утопічною [13, 164].

Г. Касьянов у праці «До питання про ідеологію ОУН. Аналітичний погляд» С. Бандеру називає «головним оборонцем ідеологічної ортодоксії»та харизматичним лідером, втрата якого 1959 р. спричинила в ОУН(б) організаційну кризу [14, 28–32]. Українські історики дали багатошарову відповідь на міф про С. Бандеру як авторитарного діяча, наголосивши, що таке твердження цілком пов'язано з поширенням ним власних ідей в середовищі ОУН. Як кожен керівник, С. Бандера прагнув ствердження власної політичної сили, проте ніколи не перетворював це на головну мету [15].

До постаті С. Бандери виявили інтерес зарубіжні дослідники. Так, І. Ільюшин у розвідці «ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни» (в світлі польських документів)» показав, що польські автори вважали «бандерівців» відірваними від реальності, що призвело до ухвалення гротескних документів, які мали лише декларативне значення [15, 43].

Доволі широкий резонанс здобула дисертаційна праця Ґж. Россолінського-Лєбе, захищена у Штутгарді у 2014 р. Поставивши С. Бандеру в контекст проблеми українського націоналізму, автор опрацював сюжети про становлення його особистості, Варшавський і Львівський судові процеси, вияви геноциду в «Української національній революції», період еміграції та «повернення» до України [16]. Він визнає лідера ОУН(б) видатним західноукраїнським героєм, національно-радикальним політиком і символом українського націоналізму. Дослідник схиляється до думки, що С. Бандера був продуктом польської національної культури, проти якої й збунтувався. Ґж. Россолінський-Лєбе привернув увагу до того, що С. Бандера в середовищі польських переселенців став емоційним символом страждань, яких зазнали від українських націоналістів під час війни на Волині та у Східній Галичині. На його погляд, в українській і польській національних культурах, які переживали період героїчної модернізації, С. Бандера відіграв роль політичного міфу, але з протилежними обличчями [16]. Праця Ґж. Россолінського-Лєбе здобула різку критику. Зокрема, Л. Веселий, історик, співробітник МЗС Чеської Республіки справедливо зауважив, що попри вивчення майже всіх доступних джерел інформації замість того, щоб спробувати відтворити картину минулого, зрозуміти обставини та мотивацію вчинків С. Бандери на чолі українських націоналістів, дослідник вдався до однобічних оцінювальних суджень. В результаті автор не спромігся дати пояснення широкої підтримки Провідника серед населення Західної України та обґрунтувати його сприйняття значною частиною сучасних українців як символу боротьби за незалежність [17].

Постать С.Бандери не могла не потрапити в поле зору російських дослідників. Їхні погляди неоднозначні. Так, на думку К. Александрова, С. Бандера мав повне уявлення про незацікавленість нацистів у створенні Української держави. Співробітництво лідера ОУН(б) з Абвером охарактеризовано як готовність оунівців бандерівського крила до непростого компромісу у певних межах [18]. На противагу попередньому автору у вступній статті до збірки документів «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны» авторства О. Борисьонок сформовано одіозний образ Провідника ОУН(б). Зокрема, наголошується на активізації застосування терористичних методів у діяльності українських націоналістів після очолення в січні 1933 р. Крайової екзекутиви ОУН у Західній Україні [19, 7, 12].

Квінтесенцією палітри поглядів щодо С. Бандери стало видання «Страсті за Бандерою» за упорядництва Я. Грицака. У ній зібрано 32 тексти українських і зарубіжних істориків і публіцистів, оприлюднених в Україні та за кордоном під час дискусій про феномен провідника ОУН(б). Авторами порушено ряд дражливих аспектів щодо С. Бандери: про ідейну належність до фашизму / нацизму, про колабораціонізм, про насильство, ксенофобію та вождизм у його політичній спадщині, про вплив політичної спадщини С. Бандери на майбутнє України. За словами Я. Грицака, розлет сприйнять діяча не зводиться до простого поділу «за» і «проти»: «маємо українських націоналістів, які критикують Бандеру, і маємо російськомовного автора, який симпатизує Бандері й солідаризується з ним» [20].

Отже, сучасними українськими науковцями вивчено життєвий шлях діяча, етапи його політичної активності, світоглядні орієнтири, оточення тощо. Польські та російські дослідники цю постать потрактовують у контексті ширшої проблематики залежно від суспільно-політичних переконань. Оціночні судження щодо діяльності С. Бандери коливаються від згероїзованих до поміркованих і далі – до критично негативних, але всі автори сходяться на його відданості українській національній справі.

Особа Провідника ОУН(б) у медійному просторі презентована доволі широко. Інформаційним лідером виступають ресурси мережі Інтернет, оскільки вона поєднує невисоку вартість виробництва текстів, швидке розповсюдження продукту, легкий доступ до нього. Питанням історії та пам’ятання її присвячено чимало спеціалізованих ресурсів. До аналізу візьмемо два популярні інтернет-видання – українське «Історична правда» та російське «Russia today».

«Історична правда» є підрозділом ресурсу «Українська правда», який розміщує публікації, присвячені різним аспектам історії. Редактори характеризують видання як «майданчик для наукових і публіцистичних дискусій навколо історичної політики та

політики пам'яті», а також як «джерело новин» на актуальні теми історичного спрямування [21]. Основний акцент у виданні робиться на політичній історії ХХ ст., в контексті якої чимало матеріалів присвячено очільнику ОУН(б).

Протягом десяти років існування – 2010–2020 рр. на сторінках «Історичної правди» розміщено понад 150 публікацій, пов'язаних з його іменем. Їхніми авторами є науковці, громадські діячі, журналісти, публіцисти, тобто авторське представництво доволі широке. Публікації «Історичної правди» мають інформаційно-аналітичний характер. Вони представлені у двох форматах – «Тексти» та «Коротко». Тексти містять конкретну інформацію про діяча як, наприклад, «Що не так зі Степаном Бандерою? Контраргументи Яневському», «Бандера і спорт: вболівав за «Мюнхен-1860», грав у баскетбол, обожнював лижі», «30 червня 1941. Як Бандера Незалежність відновлював», «Спритний, фанатичний слов'янин». «Як нацисти характеризували Степана Бандеру» [22] та інші. Тобто тематичний розлет доволі широкий, проблематика диктується або наближенням історичних дат, або суспільним резонансом певного аспекту, або прагненням оприлюднити нову інформацію про діяча. Такого роду публікації не завжди, але доволі часто супроводжуються посиланнями на історичні джерела, що їм надає ґрунтовності та підвищує рівень довіри читача. Прикладом може бути розвідка науковця, президента фонду «Літопис УПА» М. Посівнича про життя Провідника ОУН під час ув'язнення «Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах». Вона побудована на різноманітних документах, серед яких звернення, листування, спогади С. Бандери, Т. Бульби-Боровця [23].

Рубрика «Коротко» повідомляє про події, пов'язані з дискусіями довкола вшанування С. Бандери, заявами політичних діячів стосовно спадщини лідера ОУН(б). Промовистими є заголовки інформаційних публікацій: «Український посол в Ізраїлі відповів на критику колеги щодо вшанування Бандери» (10 січня 2020), «Інститут національної пам'яті подасть апеляцію на рішення суду по проспектах Бандери і Шухевича у Києві» (26 червня 2019), «Проросійський пропагандист вчинив наругу над могилою Бандери у Мюнхені» (16 жовтня 2018) та інші. Такі повідомлення не обмежуються лише констатацією, вони містять і позицію редколегії видання. Наприклад, публікація «Понад 50 конгресменів США назвали Бандеру «нацистським колаборантом» (26 квітня 2018) завершується коментарем: «Зокрема, позбавлені расистських та антисемітських поглядів оунівці боролися за політичну самостійність України, у той час як націонал-соціалісти розглядали територію Польщі, України та Білорусі виключно як життєвий простір для німців» [24]. Інформація «Посольство Ізраїлю не вважає за потрібне відповідати В'ятровичу на тези про Бандеру» (28 грудня 2018) закінчується повідомленням: «Голова УІНП Володимир В'ятрович висловив думку про те, що теза посла Ізраїлю про «безпосередню участь у жахливих антисемітських злочинах» Степана Бандери вимагає обґрунтування» [25].

Отже, постать С. Бандери доволі широко «присутня» у медійному проекті «Історична правда». На її сторінках подається різноманітна інформація, яка розкриває глибину контроверсійності цієї постаті. Привертає увагу намагання авторів публікацій, редакторського колективу до широкої дискусії, апеляції до автентичних джерел, прагнення враховувати різні погляди, намагаючись при цьому «зрозуміти» С. Бандеру, пояснити його внутрішню мотивацію до діяльності.

Доволі популярною постаттю С. Бандера є для російських медіа. Інформаційним антагоністом «Історичної правди», зокрема виступає російський ресурс «Russia Today», що функціонує протягом 15 років і фінансується урядом Росії [26]. У наукових публікаціях він характеризується як пропагандистський канал, вирізняється упередженістю подачі інформації, що повною мірою докладається до представлення на його віртуальних сторінках постаті С. Бандери. У процесі перегляду змістового наповнення електронного ресурсу одразу привертає увагу оперативне відстеження будь-яких подій, пов'язаних з цим іменем, і миттєва реакція на них. Це, наприклад, стосується перейменування проспектів Ватутіна та Московського у Києві на честь Р. Шухевича та С. Бандери. Протягом трьох днів 25-27 червня 2019 р. розміщено чотири матеріали з красномовними назвами: «Суд в Киеве отменил присвоение двум проспектам имён Бандеры и Шухевича» (25 июня 2019, 23:37), «Кличко обжалует отмену переименования проспектов Бандеры и Шухевича»

(26 июня 2019, 10:21), «В киевском суде объяснили отмену переименования двух проспектов» (26 июня 2019, 15:23), ««Власть не пойдёт против националистов»: как украинским улицам пытаются вернуть «российские» названия» (27 июня 2019, 01:35).

Дуже уважно «Russia Today» відстежує заходи в Україні до дня народження Провідника ОУН(б). На початку поточного року бачимо одразу три повідомлення про смолоскипову ходу у Києві: «Более тысячи человек вышли в Киеве на шествие в честь Бандеры» (1 января 2020, 20:45), «В Киеве националисты устроили факельное шествие в честь дня рождения Бандеры» (1 января 2020, 22:09), «Серьёзная угроза для всего мирового сообщества»: МИД России раскритиковал чествование националистов на Украине» (5 января 2020, 18:10) [26].

Кілька публікацій на початку 2020 р. присвячено оприлюдненню ЦРУ на власному сайті розсекречених архівних документів. Привертає увагу оперативність, з якою видання відреагувало на цю подію, одразу зарясніли заголовки: «ЦРУ опубликовало архивные документы о Степане Бандере» (24 января 2020, 05:14), «Захарова прокомментировала архивные документы ЦРУ о Бандере» (24 января 2020, 08:32), «Политолог оценил публикацию ЦРУ архивных документов о Степане Бандере» (24 января 2020, 09:27), «Украинский фашист и профессиональный агент Гитлера»: в МИД России оценили архивный документ ЦРУ о Бандере» (24 января 2020, 11:34). Тобто 24 січня 2020 р. протягом першої половини дня з'явилося одразу чотири публікації, що засвідчує важливість цієї події як для видавців, так і для потенційного читача. На думку авторів першого тексту, оприлюднені документи повинні зіграти «определённую роль в спорах, которые возникли вокруг тех, кого нынешняя Украина делает героями». Привернута увага до інформації про спонсорування ОУН американськими спецслужбами після Другої світової війни для опору радянській владі. Принагідно присвоєння С. Бандері звання Героя України названо як «вопиющая ситуация» [27].

Правда, одразу після такої «документальної ейфорії» ЗМІ розмістили спростування фейкової інформації, поширюваної, зокрема спікером МЗС РФ Марією Захаровою: «ЦРУ США выложило в открытый доступ архивные документы о Степане Бандере. Один из них – доклад американской разведки, датированный 1951 годом, под названием «Степан Бандера и Украинское государство в 1941 году». Названа стаття була видана за матеріал американських спецслужб, хоча як виявилося, текст являв собою лише огляд зарубіжної преси, здійснений спецслужбою. Зокрема у тексті є згадування міфу про «вбивство бандерівцями євреїв», хоча це лише висновок так званих російських «меншовиків», поданий 1951 р. у виданні «Социалистический вестник». Американські спецслужби підготували огляд емігрантської преси, а російська сторона видала його за доповідь ЦРУ. Тобто стався дипломатичний казус внаслідок використання не зовсім перевірених фактів у погоні за антиукраїнською сенсацією [28].

Публікації на сторінках «Russia Today» мають емоційні заголовки, такі, як «Бандеровское наследие», «Характерная двойственность»: как на Украине уживаются культ Бандеры и осуждение нацизма (27 июня 2020, 01:28) [26]. Доволі показовим є текст до дня народження С. Бандери «Идеолог распада Украины»: как националист Степан Бандера стал «народным героем», на початку якої подано присвяту «человеку, открыто призывавшему к геноциду различных народов СССР». Красномовними є рубрики цієї публікації: «Убийца кошек», «Борьба за власть», «Утрата доверия и ликвидация», «Бандеровское наследие». Вже вони мають на меті сформувати у потенційного читача не просто негативний, а одіозний образ українського діяча. Не заперечується причетність до його вбивства КДБ СРСР. Більш того, автор публікації вбивство Провідника ОУН(б) виправдовує, адже йдеться, за його словами про «лицо, призывавшее в 1941 году к геноциду народов, населявших СРСР». В останньому сюжеті «Бандеровское наследие» з осудом зазначено, що після 1991 р. в Україні особа С. Бандери піддавалася героїзації, у підручниках він фігурує як позитивна особистість. Автори публікації апелюють до слів наукового співробітника Російського інституту стратегічних досліджень О. Неменського: «При этом как Бандера был идеологом раскола и распада Украины, так и нынешние лидеры, прикрываясь его именем, ведут её к тому же». У висновку наголошено на тому, що героїзація

С. Бандери зумовлює погіршення відносин України з сусідніми державами [29]. Міжнародний резонанс щодо вшанування в Україні лідера ОУН(б) – серед топових тем даного видання щодо С. Бандери [26].

Таким чином, у виданні «Russia Today» постаті лідера ОУН(б) систематично приділяється увага. Жодна подія, що якоюсь мірою стосується українського діяча, не ігнорується, навпаки реакція є миттєвою та багатовимірною. Всі публікації цієї тематики – різних авторів, присвячені різним подіям, написані у різний час, але пронизані однією ідеєю – Бандера – «посібник фашистів», він не «наш» герой. Даний ресурс послідовно просуває радянський стереотип не лише стосовно Провідника ОУН(б), а і загалом боротьби за українську державність.

Висновки. Особа Степана Бандери здобула широкий резонанс як у науковому, так і в медійному вимірах. Дослідники та публіцисти, репрезентуючи різні виміри знання, спираючись на властиві кожному з них методи добору та подачі інформації, демонструють відмінні інтерпретації діяльності Провідника ОУН(б). Науковці заглибилися у вивчення життя та політичної діяльності С. Бандери, міжособистісних відносин в його оточенні, на цій основі вдалися до розвінчування розповсюджених міфів щодо нього. Хоча частина сучасних дослідників, у свою чергу, вдаються до нової міфотворчості. У медійному просторі постать Провідника ОУН(б) екстраполюється на політичні проблеми сьогодення, її інтерпретації нерідко зводяться до суспільного подразника. Загалом сприйняття постаті С. Бандери залишається глибоко контроверсійним як у науковому, так і медійному форматах, що пояснюється, неоднозначністю власне особи, епохи та завдань, які необхідно було розв'язувати. Зважаючи на такий стан речей, на порядку денному для професійних істориків залишається потреба у заглибленому опрацюванні постаті лідера українських націоналістів на тлі його доби, з чим і пов'язані перспективи опрацювання означеної проблеми.

Список використаної літератури

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. 688 с.
2. Посівнич М. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали. Тернопіль: Астон, 2008. 496 с.
3. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. – К. : КСД, 2017. 512 с.
4. Трофимович В. ОУН – невід'ємна частина української історії. Острог: Наукові записки, 2008. 291 с.
5. В'ятрович В. М. Бандера: старі та нові міфи. URL: http://mynule.com/ articles/chotiri-mifi-pro-stepana-banderu
6. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. Вип. 17. 2009. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/ 2009_17/ trofym.pdf.
7. Футала В. Постать Степана Бандери в історіографії та сучасній історичній пам'яті. // Український визвольний рух. Зб. 20. – Львів, 2015. С. 56–73
8. Нора П. Історія як захист від політики. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky
9. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наукова думка, 2005. 53 с.
10. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – К. : Інститут Історії НАН України, 2004. 598 с.
11. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. 112 с.
12. Посівнич М. Степан Бандера. «Славні стрияни. Книга 1». Стрий: Щедрик, 2018. 332 с.
13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. – К. : Генеза, 1996. 360 с.
14. Касьянов Г. До питання про ідеологію ОУН. URL: http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm.
15. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських

документів). – К. : Інститут історії України, 2000. 198 с.
16. Rossolicski-Liebe Grz. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart: Ibidem Press. 2014. 654 p. URL: https://web.archive.org/web/20150201191032/http://www.ibidemverlag.de/media/products/0584491001422357264.pdf
17. Веселий Л. Як перша спроба наукового дослідження життя Бандери перетворилася на обвинувачення. Як перша спроба наукового дослідження життя Бандери перетворилася на обвинувачення // Історична правда. URL: istpravda.com.ua
18. Александров К. Бандеровщина. Украинский национализм и антикоммунистическая борьба на Украине в 1940-е годы. URL: http://www.novayagazeta.ru/topics/91.htme 29
19. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Док. Т. 1: 1939–1943 / Под ред. А. Н. Аргизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. 878 с.
20. Страсті за Бандерою / Амар Т. С., Балинський І., Грицак Я. – К. : «Грані-Т», 2010. 400 с.
21. Кулик В. Змагання пам'ятей у соціальних мережах: українські та українсько-російські дискусії про радянську владу та антирадянський опір. // Україна модерна. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kulyk-competing-memory-fb
22. Що не так зі Степаном Бандерою? Контраргументи Яневському. 11 листопада 2020; Бандера і спорт: вболівав за «Мюнхен-1860», грав у баскетбол, обожнював лижі. 2 липня 2020; 30 червня 1941. Як Бандера Незалежність відновлював. 30 червня 2019; «Спритний, фанатичний слов'янин». Як нацисти характеризували Степана Бандеру. 31 грудня 2018; «Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах». // Історична правда. 1 січня 2015. URL: https://www.istpravda.com.ua/searc.
23. Посівнич М. Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах. // Історична правда. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/1/140665/
24. Понад 50 конгресменів США назвали Бандеру «нацистським колаборантом. // Історична правда. 26.04.2018. http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/26/152354/view_print/
25. Посольство Ізраїлю не вважає за потрібне відповідати В'ятровичу на тези про Бандеру. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2018/12/28/153485.
26. Russia Today. URL: https://russian.rt.com.
27. Шимаев Р., Румянцева А. ЦРУ опубликовало архивные документы о Степане Бандере. // Russia Today. URL: https://russian.rt.com/world/article.
28. «Агент Бандера». В РФ перепутали статью из социалистического журнала о лидере ОУН с докладом ЦРУ. URL: https://focus.ua/politics.
29. Князев С. «Идеолог распада Украины»: как националист Степан Бандера стал «народным героем». 1 января 2019, 14:11. URL: https://russian.rt.com/science/article/588907-istoriya-ukraina-bandera-nacionalizm.

References

1. Heyts, V. (2009) Socio-economic condition of Ukraine: consequences for the people and the state: a national report. Kyiv: NVTS NBUV. [in Ukrainian].
2. Posivnych, M. (2008) Life and work of Stepan Bandera: documents and materials. Ternopyl, Aston. [in Ukrainian].
3. Plohiy, S. (2017) Murder in Munich. Kyiv: KSD. [in Ukrainian].
4. Trofymovych, V. (2008) OUN is an integral part of Ukrainian history. Ostrog: Naukovi zapysky. [in Ukrainian].
5. Vyatrovych, V. M. Bandera: old and new myths. URL: http://mynule.com/ articles/chotiri-mifi-pro-stepana-banderu. [in Ukrainian].
6. Trofymovych, V. Stepan Bandera in memoirs and journalism. *Aktual№ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn№oyi istoriyi. Naukovi zapysky Rivnens№koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. [Current problems of national and world history. Scientific notes of Rivne State University for the Humanities]. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2009_17/ trofym.pdf. [in Ukrainian].
7. Futala, V. (2015) The figure of Stepan Bandera in historiography and modern historical memory. *Ukrayins№kyy vyzvol№nyy rukh. Zb.* [Ukrainian liberation movement. Zb]. Lviv, 56–73. [in Ukrainian].
8. Nora, P. History as a defense against politics. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky. [in Ukrainian].
9. Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Professional opinion of the working group of historians at the Government Commission for the Study of the OUN and UPA. (2005) Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

10. Patrylyak, I. (2004). Military activity of the OUN (B) in 1940–1942. Kyiv: Instytut Istoriyi NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
11. Posivnych, M. R. (2008) Stepan Bandera – life dedicated to freedom. *Litopys UPA.* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army]. Edition. Toronto. [in Ukrainian].
12. Posivnych, M. (2018) Stepan Bandera. «Glorious Stryans». Kn. 1. Schedryk. [in Ukrainian].
13. Hrytsak, Ya. (1996) Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
14. Kas№yanov, H. To the question of the ideology of the OUN. URL: http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm, 28–32. [in Ukrainian].
15. Ilyushin, I. (2000) OUN-UPA and the Ukrainian question during the Second World War (against the background of Polish documents). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].
16. Rossolicski-Liebe, Grz. (2014) Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart: Ibidem Press.. URL: https://web.archive.org/web/20150201191032/http://www.ibidemverlag.de/media/products/0584491001422357264.pdf
17. Veselyy, L. As the first attempt at a scientific study of Bandera's life turned into an accusation. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2016/08/27/149180/ [in Ukrainian].
18. Aleksandrov, K. Ukrainian Nationalism and Anti-Communist Struggle in Ukraine in the 1940s. URL: http://www.novayagazeta.ru/topics/91.htme 29 [in Russian].
19. Argizov, A. (2012) Ukrainian Nationalist Organizations during the Second World War: Doc. T. 1: 1939-1943. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
20. Amar, T. S., Balyns№kyy, I., Hrytsak, Ya. (2010) Passions for Bandera. Kyiv: «Grani-T». [in Ukrainian].
21. Kulyk, V. Competition of memories in social networks: Ukrainian and Ukrainian-Russian discussions about Soviet power and anti-Soviet resistance. *Ukrayina moderna.* [Ukraine is modern.]. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kulyk-competing-memory-fb [in Ukrainian].
22. What's wrong with Stepan Bandera? Counter-arguments to Yanevsky November 11, 2020; Bandera and sports: cheered for «Munich-1860», played basketball, adored skiing on July 2, 2020; June 30, 1941. As Bandera restored independence on June 30, 2019; «Clever, fanatical Slav» «How the Nazis characterized Stepan Bandera on»December 31, 2018; «Stepan Bandera in German Prisons and Concentration Camps» January 1, 2015. *Istorychna pravda.* [Historical truth]. URL: https://www.istpravda.com.ua/search [in Ukrainian].
23. Posivnych, M. Stepan Bandera in German prisons and concentration camps. *Istorychna pravda.* [Historical truth]. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/1/140665/ [in Ukrainian].
24. More than 50 US congressmen called Bandera a «Nazi collaborator». *Istorychna pravda.* [Historical truth]. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/26/152354/view_print/ [in Ukrainian].
25. The Embassy of Israel does not consider it necessary to answer Vyatrovych to the thesis about Bandera. *Istorychna pravda.* [Historical truth]. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2018/12/28/153485/ [in Ukrainian].
26. Russia Today. URL: https://russian.rt.com.
27. Shimayev, R., Rumyantseva, A. CIA has published archival documents about Stepan Bandera. URL:https://russian.rt.com/world/article/711231-cru-arhiv-bandera-posobnik-gitler.24 января 2020. [in Russian].
28. «Agent Bandera».The Russian Federation confused an article from a socialist magazine about the leader of the OUN with a CIA report. URL: https://focus.ua/politics [in Russian].
29. Knyazev, S. «The ideologist of the disintegration of Ukraine»: how a nationalist Stepan Bandera became a «people's hero». URL: https://russian.rt.com/science/article/588907-istoriya-ukraina-bandera-nacionalizm. [in Russian].

TEMIROV B., Graduate student of the Department of History of Ukraine and special branches of historical science, Vasyl' Stus Donetsk National University,
e-mail: temirovbogdan@gmail.com
BUT O., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and special branches of historical science, Vasyl' Stus Donetsk National University,
e-mail: o.but@donnu.edu.ua

PERSONALITY OF STEPAN BANDERY IN SCIENTIFIC AND MEDIA SPACES

Formulation of the problem. *Stepan Bandera's personality is too politicized, controversial and too irritating to be perceived in various formats. The death of the OUN leader was a reason to say that the*

Kreml was afraid of Bandera and therefore ordered his liquidation. In particular, Volodymyr Semychastny claims in his memoirs that such a decision was made in the main cabinets of the USSR, and the KGB chairman himself did not make such a decision. This fact only confirms the importance and danger of Bandera for the USSR.

The methodology *of the article includes general scientific and special historical methods. There are methods of analysis and synthesis, generalization, historical and comparative methods.*

In the scientific space *the figure of the OUN leader is presented against the background of Stepan Bandera's activity. Among such plots is his murder, details of the proclamation of the Act of June 30, 1941. He was also mentioned by Mykola Bazhan in a negative way. There are also details of Bandera's death.*

In the media space *Stepan Bandera's personality is mentioned in the context of historical memory. The figure of S. Bandera is quite widely represented in the media project «Historical Truth». Its pages provide a variety of information that reveals the depth of the controversy of this person. The efforts of the authors of publications, the editorial staff to a wide discussion, appeals to authentic sources, the desire to take into account different views, while trying to «understand» S. Bandera, to explain his actions. Russia Today systematically pays attention to the figure of the OUN (b) leader. No event that affects it to some extent is ignored, on the contrary, the reaction is instantaneous and multidimensional. All publications on this subject – by different authors, devoted to different events, written at different times, but permeated with one idea – Bandera – «a guide to the Nazis», he is not our hero.*

This includes its significance in the Russian-Ukrainian war, the annual torchlight procession. Bandera's historical memory has been condemned in other countries, such as Poland and the Czech Republic. The study showed the deep controversy of the perception of the figure of S. Bandera in both scientific and media formats, which is explained by the ambiguity of the person, era and the tasks that needed to be solved.

Key words: *historiography, nationalism, collaborationism, terrorism, myth, genocide, antisemitism.*

Одержано редакцією 22.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 339(477)«1790»
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-35-42

ГУБИЦЬКИЙ Любомир Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та політології,
Київський національний торговельно-економічний університет,
e-mail: lubg@ukr.net
Orcid ID: /0000-0002-8511-6461

ТОРГІВЛЯ МІСТА МАХНІВКА – «МАЛОЇ ВАРШАВИ» 1790-х рр.

Дослідження соціальної картини життя, особливо, в галузі торгівлі стає все більш актуальною. Завданнями статті стали: визначення співвідношення впливів традиційного та індустріального суспільства на становлення міста Махнівка наприкінці XVIII ст.; виявлення значення іноетнічних чинників на промисловість провінційного містечка; дослідження характеру взаємодії місцевих власників і самоврядування з державою. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, науковості, порівняльно-історичний метод, метод аналізу історичних джерел. За результатами аналізу історичних джерел виявлено, що розмах підприємницьких ініціатив графа П. Потоцького сприяв становленню промисловості, банківської справи, торгівлі, зокрема, ярмарок у Махнівці. Встановлено, що заповненню місцевого ринку високоякісними товарами власного виробництва вдалося досягти розвитку сировинної бази та створенню сприятливих умов для праці іноземних фахівців на заводах і фабриках Махнівки. Зростанню потужностей махнівських підприємств допомагав дешевий і доступний кредит у банківських структурах графа. Досліджено, що за умов банкрутства махнівських банківських структур, вагоме значення для виробничого процесу відігравали державні замовлення. Промисловість міста лише урізноманітнила асортимент товарів, який був представлений продуктами аграрного сектору (рослинництва та тваринництва). Першість серед купців міста вдавалося утримувати євреям, що мали прибуток від передачі в найм приміщень для державних структур, від утримування крамниць та шинків, від винних відкупів, від державних підрядів для забезпечення війська харчами і опаленням. м. Махнівка здобула високий статус серед міст Київської губернії наприкінці XVIII ст. завдяки поєднанню підприємницького хисту її власника, доступу до кредиту, промисловому зростанню.

Ключові слова: *Київська губернія, Махнівка, торгівля, купці, конкуренція, промисловість*

Постановка проблеми. Актуальність теми історії торгівлі визначається важливістю і постійністю вказаної сфери послуг, необхідної у повсякденному житті мешканців міських і сільських населених пунктів. За певних обставин сільські громади перетворювалися на міські. Найбільш вагомою серед обставин, які уможливлювали становлення міста був розвиток торгівлі як основи процвітання населеного пункту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях попередніх поколінь вчених та сучасних дослідників зосереджувалася увага на вивченні як загальних закономірностей функціонування економіки XVIII – XIX ст. в Російській імперії в роботах С.Гулішамбарова [1], Н.Тимочко [2], М.Конотопова [3], С.Сметаніна [4], В.Орлика [5], українських губерніях

Правобережжя – В.Шульгіна [6], Г.Казьмирчука, Т.Соловйової [7]. Розвитку Київській губернії у всіх проявах суспільного, економічного життя присвятили І.Фундуклей [8], Л.Похилевич [9], В.Щербина [10]. Особливостям внутрішньої і зовнішньої торгівлі України та Київщини присвятили свої дослідження О.Гуржій, І.Гуржій [11], І.Донік [12]. Досі актуальною залишається розвідка В.Венгерської щодо кредитно-банківської системи кінця XVIII ст. [13] На значенні збіжжя Київської губернії в чорноморській торгівлі зупинялися О.Гордуновський, О.Гуржій, О.Реєнт [14], Д.Решетченко [15]. Безпосередньо на дослідженні торгівлі повітової Махнівки вчені ще не зупинялися, хоча й здійснювалися спроби дослідити особистісний вимір повсякденного життя Бердичівської, до складу якої місто увійшло з 1840-х років [16]. Тому доречним залишається дослідження контрабанди в Київській губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Метою нашої статті має стати дослідження торгівлі міста Махнівки в 1790-х роках. Зважаючи на вказану мету, можна виокремити наступні завдання: визначити співвідношення впливів традиційного та індустріального суспільства на становлення м. Махнівка; виявити значення іноетнічних чинників на промисловість провінційного містечка; дослідити характер взаємодії місцевих власників і самоврядування з державою.

Методологічною базою дослідження стануть принципи історизму, об'єктивності, науковості, порівняльно-історичний метод, метод аналізу історичних джерел. Такий методологічний інструментарій дозволить застосувати внутрішній потенціал корпусу джерел, які відкладені у фондах Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Житомирської області.

Виклад основного матеріалу. Становище провінційного м. Махнівки змінилося у зв'язку із поширенням технічної революції та промислового перевороту XVIII – XIX ст. Власник міста у такій ситуації, здійснив правильний вибір – обрав стратегію розвитку промисловості – місто зростало саме завдяки побудові фабрик і заводів. Серед власників містечка Махнівки були одні з найбагатших людей Речі Посполитої та Російської імперії, особисті уподобання яких визначали життя цілого міста.

Наприкінці століття промислової революції та Великої Французької революції власником містечка на межі Київської губернії став граф Антон Протаназій (Прот) Потоцький (1761 – 1812 р.). Він володів значними маєтностями як в Польщі, так і Україні. По батькові успадкував частину Махнівського ключа. У 1779 р. набув від Радзівілів другу частину Махнівського ключа (весь ключ складався з Махнівки та 13 сіл) у Київському воєводстві. На 1797 р. у володінні П. Потоцького зосереджено м. Махнівку та 14 сіл [17; арк.47].

Нехтуючи звичаями вищої аристократії, граф розпочав відкрито займатися промисловістю, торгівлею та банківською справою. З 80-х рр. XVIII ст. розпочалася діяльність торговельної компанії поміщика П. Потоцького [18; 318]. Його торгова компанія почала займатися не тільки закупівлею й постачанням збіжжя в чорноморські порти, володіла власними кораблями. Вона здійснювала торгівлю з Єгиптом, Іспанією та Францією. У ці країни постачали хліб судна «Украйна», «Польща», «Подолія», «Город Ямполь», «Св. Прот» та ін. [19; 212]

Особливо активно розгорнув свою діяльність граф у Махнівці, яка була його головною садибою. Як дбайливий батько, звів будинок і влаштував парк. Його турботами створено банківську контору, яка обслуговувала Дубенські і Львівські контракти. Потоцький організував підприємства, а заходами запрошених ним фабрикантів, працею здібних ремісників з Німеччини, Чехії та Франції виготовлялися сукна, капелюхи, ковдри, панчохи, тасьма, перкаль, паперові табакерки, візки і меблі, відкрив крохмальну фабрику, броварню й аптеку, забудував містечко кам'яницями. П.Потоцький виявився підприємцем із усвідомленою соціальною корпоративною відповідальністю. На заклик сейму 1790 р. махнівські заклади пожертвували продукцію на потреби польського війська. З огляду на відсутність у місті костьолу Прот Потоцький призначив на храм будинок одного зі складів, придбав для нього ікону св. Яна Непомуцена пензля Ф.Смуглевича і 4 травня 1794 р. виділив значний фундуш.

За часів Прота Потоцького Махнівка, навіть отримала назву „малої Варшави" і „мурованої". Статус Махнівки змінився не в останню чергу й тому, що граф став Київським воєводою в 1791 р. На прохання Потоцького Станіслав Август надав місту привілей (від 6 серпня 1791 року) на два 4-тижневі ярмарки на рік та торги в понеділок і п'ятницю щотижня, де пізніше серед багатолюдного натовпу можна були почути різні іноземні мови, зокрема, англійську, фламандську, німецьку, французьку [20; 879]. Для адміністрування Махновським маєтком Потоцький використовував молодих, талановитих людей, яким допомагав після одруження та під час створення власних господарств. Власним коштом висилав молодь для вивчення банківської справи до Англії та Голландії.

У розлогих степах між Махнівкою і Самгородком у т.зв. колонії Михайлин П.Потоцький оселив 1791 р. німецьких протестантів-менонітів. З ними пов'язане виробництво в Махнівському маєтку молочних продуктів, особливо сирів. Також Потоцький запровадив у своїх володіннях розведення іспанських овець, вовна яких дуже цінувалася у виробництві сукна.

Відгомін французьких революційних подій та поділів Речі Посполитої відобразилися на справі життя графа. Лише після поділів Потоцький частково відновив свою фінансову та торговельну діяльність. Особливої уваги надавалося провідній галузі промисловості, у якій найбільший вплив мав промислова революція – текстильній.

Таблиця № 1. Махнівські фабрики на 1797 р. [21; арк. 16]

Власник і населений пункт	Назва фабрик, стан	Матеріали для них використовуються, з власних продуктів чи куповані	Вартість речей зі складу виробника
Таємного радника графа Прота Потоцького Махнівка	Суконна фабрика створена в 1786 р.	Матеріали закуповуються в різних губерніях і містах. Виробляється сукна до 1000 штук	Продаж здійснюється від 90 копійок до 3 карбованців
Таємного радника графа Прота Потоцького Махнівка	Панчішна фабрика створена в 1791 р.	Матеріали потребляються и закуповуються в різних губерніях і містах. Виготовляють різного сорту панчохи і чекчири панчох до 400 дюжин, чекчир до 150	Продаж панчіх від 60-ти копійок до 2-х карбованців і чекчири від 6 карбованців до 15 ти карбованців
Таємного радника графа Прота Потоцького Махнівка	Каретна та візочна фабрика створена в 1791 р.	Матеріали використовують з куплених продуктів тутешніх та іноземних земель	Продаж карет і візків від 70 до 400 червінців
Таємного радника графа Прота Потоцького Махнівка	Завод пивоварний створений в 1786 р.	Використовуються покупні продукти, виварюють 3000 бочок, кожна бочка ємністю 10 відер	Ціна кожної бочки один карбованець сімдесят п'ять копійок
В місті Махнівка	Типографія створена в 1792 р.	Матеріали купуються у різних місцях. Скільки виготовити можна продукції невідомо, оскільки роботи немає	
В місті Махнівці	Горілки (рос. – водки) французької і солодкої фабрики, створена в 1792 р.	Продукти купуються, виготовляють в рік 750 відер і більше	Продаж за кожне відро по 6-ти карбованців

На 1795 р. граф Прот Потоцький заснував у Махнівці також полотняну (рос. – холстяная) фабрику, цегельний завод. Для забезпечення промисловості фахівцями в тому ж 1795 р. графом Протом Потоцьким в місті створено училища для юнацтва [22; арк.107зв.]. Тим більше, що у місті вже була технічна база, яка забезпечувала навчальні заклади навчальними посібниками і книгами. Після перемоги Торговицької конфедерації в Махнівці почала діяти друкарня з обладнанням, подарованим С.Щ.Потоцьким. Вже за російської влади в 1803-1804 рр. цією типографією дуже цікавився міністр освіти Завадовський.

Граф Потоцький дбав і ще про одну новітню, прибуткову галузь - шовківництво. У його махновському господарстві на 1798 р. плекалися 200 тутових дерев, яких було чи не найбільше у Київській губернії (разом по губернії 540) і забезпечували сировиною шовковичний завод у Києві [23; арк.68].

Колишній київський воєвода, граф П.Потоцький після поділів Речі Посполитої, прагнучи зберегти свою велику земельну, промислову, підприємницьку власність, зосереджену на Правобережжі, присягнув Російській імперії. Йому було даровано чиновне звання статського радника з правом присутності в Сенаті. Після смерті П.Потоцького його спадкоємці не спромоглися осягнути результатів, як вдавалося старому графові [24; 127]. Але ще однією дуже вагомою причиною лояльної до імперії поведінки стало банкрутство Потоцького.

Майбутні річні розміри заборгованості населення міста Махнівки та повіту (обчислювалися в тисячі карбованців) не йдуть у порівняння із боргами власника Махнівського ключа, одного із співвласників банківської компанії Теппера і Потоцького, які з'явилися внаслідок її банкрутства. Сума заборгованості компанії перед банками Генуї і Голландії дорівнювала 32 338 420 злотим [25; 127].

Банкрутство найбільших польських фінансистів у часи кризи 1789-1793 рр., яке болісно вдарило і по графові Проту Потоцькому, призвели до труднощів місцевого господарства, занепаду банківських контор у Махнівці, посилення тиску кредиторів. У графа Потоцького збанкрутіло шість банків [26; арк.136]. 27 жовтня 1793 року постановою гродненського сейму була створена спеціальна Комісія до розгляду справи банкрутства крайових банків, якою було призначено адміністрацію маєтностей Потоцького. Компетенції Комісії до розгляду справи банкрутства крайових банків не визнала російська влада. За її завданням від 20 серпня 1794 року до 19 лютого 1796 року актив і пасив Потоцького обраховувала спеціально створена Махнівська комісія, у розпорядження якої перейшли всі маєтки Потоцького, проголошені врешті власністю казни та кредиторів. Ця комісія, яка призначила в маєтках своїх адміністраторів, збирала податки й розпродувала майно, задовольнила виключно російських кредиторів. З 1795 р. Махнівка перебувала у власності кредиторів. Зокрема, серед них можна назвати Мазаракі, Борженського, Барановського, Вебера, Жулинського, Собанського, Єфимовича [27; 23].

Брацлавське намісництво створене після Другого поділу Речі Посполитої уміщувало й територію Махнівки. Успіхи промисловості, освіти у володіннях П.Потоцького стали підставою для російської влади 1796 р., яка Махнівку Київської губернії, а також Смотрич Подільської губернії та Богуслав Київської губернії перетворила в містечка [28; 237]. Після нетривалого перебування у складі Брацлавського намісництва, Махнівка та Махнівський повіт входять до складу Київської губернії в 1796 р. В місті Махнівці при переході вказаного повіту від колишнього Брацлавського намісництва до складу Київської губернії за списком про публічні установи (рос. - присутственные места) показано і Магістрат, запроваджений по силі особистого імператорського повеління 22 травня 1795 р. на відкриття Брацлавської губернії. У відгуку махнівського магістрату йшлося, що йому ніяких міських доходів не належить, і тому утримувати себе і існувати не може. Тому цивільний губернатор повелів магістрату документи на створення його представити у вказане правління на розгляд, а до того часу доручено громаді того міста по всім цивільним і кримінальним справам бути у підсудності земського повітового суду, а по поліції у відомстві городничого» [29; 111].

В місті Махнівка 1795 р. налічувалося населення – селян 473 чоловічої статі, 459 жіночої статі, були розміщені дві церкви, костел, два млини, фільварок [30; 22]. В 1797 р. згідно із рапортом Махновського городничого Єфимовича в м. Махнівці мешкали: «іноземні

ремісники, представники греко-російського, католицького і лютеранського віросповідання і серед жителів лічилося міщан чоловічої статі 567, жіночої – 515, дворових чоловічої статі – 236 душ, духовенства чоловічої статі – 6, жіночої – 5 душ. Поселян у власності графа чоловічої статі 542, жіночої 487 душ, іноземців, які проживали за паспортами чоловіків 28, жінок 16, а разом чоловіків 1375, жінок 1195 душ» [31; 107].

У місті на вказаний рік потреби населення обслуговували 4 купці. Але майнове становище купців було чи не найкращим. Так, про виключне становище купців говорить той факт, що громадські установи (рос. – Присутственные места) займали будинок махнівського купця Юзефовича, де знаходився і льох для зберігання грошової скарбниці [32; арк.106]. Тоді коли купецький стан здобував все більші статки, решта населення збільшувала борги. Так, з 1796 по 1797 р. – вказане населення разом із поселянами Махнівського повіту заборгували державі у формі недоїмок – 3736 крб.46 коп. із загальної суми в 162749 крб. 11 к. по всій Київській губернії [33; арк.1].

Задля забезпечення сплати податків, порядку і спокою в Махнівці, влада в якій належала магістрату, земському справнику, городничому, зосереджено в самому місті махнівську штатну команду. Про стан якої та порядок у місті на 1798 р. Київському і Малоросійському генерал-губернатору Олескандру Андрійовичу Беклешову доповідав Махнівський городничий колезький асесор Пантелеймон Єфимович [34; арк.1].

Таблиця № 2. Відомість про стан Махнівської штатної команди. Підготовлена 15 червня 1798 р. [35; арк.2]

№	Чини	По списку перебуває				Вимагається для комплекту	Всього з додаванням
		Наявних здорових	Хворих	У відлучці	Разом		
	Прапорщик на вакансії підпоручника			1	1		1
	Сержант	1			1		1
	Капралів						
	Вершників	1			1		1
	Піших	1		1	2		2
	Рядових						
	Драгун	4	1	3	8		8
	Солдат	17	1		18	2	20
	Барабанщик	1			1		1
	Разом	25	2	5	32	2	34
	Верхових коней	2		7	9		9

Ініціативи графа Потоцького по розширенню промислової бази Махнівки підтримувалися державою і після переходу власності до кредиторів. Держава вимагала виконання замовлень для потреб армії. Зокрема, з Державної мануфактур-колегії в Київське губернське правління надійшло Височайше Його Імператорської Величності повеління, зображене в листі генерал-фельдмаршала графа Миколи Салтикова від 17 лютого 1797 р. до президента цієї колегії дійсного таємного радника, сенатора князя Миколи Юсупова. В листі йшлося, що за табелями про речі для сухопутних військ Його Імператорської Величності Височайше апробованим на обмундирування кінної гвардії і полків кірасирських замість сукна потрібно використовувати кирзу. Але оскільки такої як відомо ніде на фабриках не виготовляється, тому потрібні різних кольорів шерстяні трипи і солдатські капелюхи, які при фабриках суконних можуть вироблятися, то Височайша Його Імператорської величності воля полягала, щоб і для виготовлення цих речей в нетривалому

часі фабрики в зручних місцях були запроваджені [36; арк.1]. 25 травня 1798 р. Махновський городничий колезький асесор Пантелеймон Єфимович рапортував в Київське губернське правління оголошення вказаного указу махнівському фабриканту, який виїжджав з міста через різноманітні купецькі комерції [37; арк.10].

Висновки. Таким чином, торгівля провінційного міста підпадала під вплив природних та антропогенних причин: погодні умови, урожайність злакових, поширення інфекційних хвороб, війни, зникнення держав, банкрутства. Незахищеність інвестицій в промисловість, нерозвиненість страхової справи, заангажованість держави щодо іноземних кредиторів спричиняли процеси стагнації. Аналіз історичних джерел виявив, що протилежна скерованість впливу традиційного та індустріального суспільства призвела до стрімкого становлення, злету міста Махнівки; дозволив виокремити значення іноземних майстрів, фабрикантів на промисловий розвиток повітового містечка Київської губернії; спонукав встановити характер взаємодії власників міста (графа П.Потоцького і кредиторів), органів самоврядування з державою.

Список використаної літератури

1. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I. 1825-1855 гг. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1890. – 74 с.
2. Тимочко Н.О. Економічна історія. Навч.-метод. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. 216 с.
3. Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики России. – Москва: Кнорус, 2017. – 352 с.
4. Сметанин С.И. История предпринимательства в России. – Москва, 2002. 196 с.
5. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. – 07.00.01. – Історія України, 07.00.02. – Всесвітня історія. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2008. – 33 с.
6. Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С.5-32; № 6. – С.90-131.
7. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
8. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.1. – СПб.: Изд. И.Фундуклей, 1852. – 578 с.
9. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква: Видавець О.Пшонківський, 2005. – 641 с.
10. Щербина В.І. Київ і Київщина на початку XIX віку // Україна. – 1929. Березень-квітень. – Кн.33. – С.54-59.
11. Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 284 с.
12. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
13. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України, 1997. – 43 с.
14. Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: ІіУ НАНУ, 2017. – 155 с.
15. Решетченко Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.). 07.00.01. – історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Інститут історії України, 2009. – 212 с.
16. Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси.: У 2-х тт. – Житомир, 2005. Т.1. – 190 с.
17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф.1. Оп.336. Спр.10. 142 арк. – Арк.47.
18. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал МГИ. – 1850. – №2. – С.177-218; №3. – С.313-361.
19. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал МГИ. – 1850. – №2. – С.177-218; №3. – С.313-361.
20. Machniwka // Slownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów slowianskich. –Warszawa: Filip Sulimierski i Wladyslaw Walewski, 1884. – T. V. Kutowa Wola – Malczyce. – S.875-878.
21. ДАКО. Ф.1. Оп.336. Спр.12. 158 арк. – арк.16.
22. ДАКО. Ф.1. Оп.336. Спр.10. 142 арк. – арк.107зв.
23. ДАКО. Ф.2. Оп.3. Спр.445. 74 арк. – арк.68-69.

24. Решетченко Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.). 07.00.01. – історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Інститут історії України, 2009. – 212 с.
25. Решетченко Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.). 07.00.01. – історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Інститут історії України, 2009. – 212 с.
26. ДАКО. Ф.1. Оп.336. Спр.4. 172 арк. Арк.136.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК). Ф. 484. Оп. 6. Спр. 149. Арк.1-23.
28. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.7. – Камянець-Подільський, 2006. – 416 с.
29. ЦДІАК. Ф.533. Оп.1а. Спр.51. 200 арк.
30. ЦДІАК. Ф. 484. Оп. 6. Спр. 149. Арк.1-23.
31. ДАКО. Ф.1. Оп.336. Спр.10. 142 арк.
32. ДАКО. Ф.1. Оп.336. Спр.10. 142 арк..
33. ДАКО. Ф. 2. Оп.3. Спр.441.207 арк.
34. ЦДІАК. Ф.533. Оп.1а. Спр.51. 200 арк.
35. ЦДІАК. Ф.533. Оп.1а. Спр.51. 200 арк.
36. ДАКО. Ф.1. Оп.295. Спр.1277. 11 арк.
37. ДАКО. Ф.1. Оп.295. Спр.1277. 11 арк..

References

1. Gulishambarov S. (1890). *Results of trade and industry of Russia during the reign of Emperor Nicholas I.* 1825-1855. Sankt-Peterburg : Tipografiia V. F. Kirshbauma, 74 [in Rus.].
2. Timochko N. (2001) *Economic history*. Kyiv: KNEU, 216 [in Ukr.].
3. Konotopov M., Smetanin S. (2017). *History of the Russian economy*. Moscow: Knorus, 352 [in Rus.].
4. Smetanin, S. I. (2002). *History of entrepreneurship in Russia*. M., 196 [in Rus.].
5. Orlyk V. (2008). *Tax policy of the government of the Russian Empire in the late XVIII - mid XIX centuries.* 07.00.01. History of Ukraine, 07.00.02. World History. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Kyiv, 33 [in Ukr.].
6. Shulgin V. (1879). Southwest Territory under the control of D.G. Bibikov (1838-1853) // *Ancient and New Russia* (*Drevniaia i novaia Rossiia*). 5. 5-32. 6. 90-131. [in Rus.].
7. Kazmirchuk G., Solovyova T. (1998). *Socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the first quarter of the XIX century.* Kyiv: Mizhnarodna finansova ahentsiia, 174 [in Ukr.].
8. Fundukley I. (1852). *Statistical description of the Kyiv province*. Vol. 1. SPb.: Izd. I. Funduklei, 578 [in Rus.].
9. Pokhilevich L. (2005). *Legends about the populated areas of the Kyiv province.* Bila Tserkva: Vydavets O.Pshonkivskyi, 641 [in Ukr.].
10. Shcherbyna V.I. (1929). Kyiv and Kyiv region on the early of the 19th century. *Ukraine / Ukraina*. Berezen-kviten. Book.33, 54-59 [in Ukr.].
11. Gurzhiy I., Gurzhiy O. (2013*). Merchant of Kyiv and Kyiv region XVII - XIX century* / Vidp. red. V. A. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy, 284 [in Ukr].
12. Donik O. (2008). *Merchants of Ukraine in the imperial space (XIX century).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 271 [in Ukr.].
13. Vengerska V. (1997). *Formation of the credit and banking system on the Right Bank of Ukraine (the end of the XVIII - the early of the XX century).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 43 [in Ukr.].
14. Hordunovsky O., Hurzhiy O., Reient O. (2017). *Trade in Southern Ukraine: organization of trade and human potential (late XVIII - early XX centuries).* K.: IiU NANU, 155 [in Ukr.].
15. Reshetchenko D. (2009). *Grain trade of the Right Bank of Ukraine (1796-1853). 07.00.01. - History of Ukraine. The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 212 [in Ukr.].
16. Kostrytsia M.Yu. (2005). *Figures of the land of Berdychiv: historical and local lore essays: In 2 volumes.* Zhytomyr, V.1. 190 [in Ukr.].
17. State Archives of Kyiv region (hereinafter – DAKO). F.1. Op.336. Spr.10. 142 ark. Ark.47.
18. Trade industry in the Novorossiysk region (1850*). Journal of State Property'Ministry/ Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv.* N 2. 177-218. N 3. 313-361.318 [in Russ].
19. Trade industry in the Novorossiysk region (1850). *Journal of State Property'Ministry/ Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv.* N2. 177-218. N3. 313-361.212 [in Russ.].

20. Machnowka (1884). *Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic countries.* Warsaw: Filip Sulimierski and Wladyslaw Walewski, 1884. Vol. V: Kutowa Wola - Malczyce. 875-878. 879. [in Polish].
21. DAKO. F.1, op.336, file no. 12, p.16.
22. DAKO. F.1, op.336, file no.10, p.107.
23. DAKO. F.2, op.3, , file no.445. p.68-69.
24. Reshetchenko, D. (2009). *Grain trade of the Right Bank of Ukraine (1796-1853). 07.00.01. - History of Ukraine. The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 212 [in Ukr.].
25. Reshetchenko, D. (2009). *Grain trade of the Right Bank of Ukraine (1796-1853). 07.00.01. - History of Ukraine. The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 212 [in Ukr.].
26. DAKO. F.1, op.336, file no.4, p.136.
27. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (hereinafter - TsDIAK). F. 484. Op. 6. Spr. 149. Ark.1-23.
28. TsDIAK. F.533, op.1a, file no.51, p. 111.
29. TsDIAK. F. 484, op. 6, file no. 149, p.1-23.
30. DAKO. F.1, op.336, file no.10, p.107-108.
31. DAKO. F.1, op.336, file no.10, p.106.
32. DAKO. F. 2, op.3, file no.441, p.1.
33. TsDIAK. F.533, op.1a, file no.51, p.1.
34. TsDIAK. F.533, op.1a, file no.51, p.2.
35. DAKO. F.1, op.295, file no.1277, p.1.
36. DAKO. F.1, op.295, file no. 1277, p.10.

HUBYTSKYY Lyubomyr, Candidate of sciences (PhD) in History, Docent, Kyiv National university of trade and economics, Department of Philosophy, Sociology and Political Science,
e-mail: lubg@ukr.net

TRADE IN THE TOWN OF MAKHNIVKA - "SMALL WARSAW" AT THE 1790–1800

Introduction. *The study of the social picture of life, especially in the field of trade, is becoming increasingly relevant.*

Purpose. *The tasks of this article are the following: to determine the relation of the influences of traditional and industrial society on the formation of the Makhnivka city at the end of the 18th century; to identify the importance of other-ethnic factors on the industry of the provincial town; to study the nature of the interaction of local owners and self-government with the state.*

Originality. *The methodological basis of the study are the principles of historicism, objectivity, scientificity, comparative-historical method, the method of analysis of historical sources.*

Conclusion. *According to the results of the analysis of historical sources, it has been revealed that the scale of Count P. Potosky's entrepreneurial initiatives contributed to the formation of industry, banking, trade, in particular, trade fairs in Makhnivka. It has been determined that the filling of the local market with high-quality own-produced goods managed to achieve the development of the raw material base and the creation of favorable conditions for the work of foreign specialists at Makhnivka's plants and factories. Cheap and affordable credit in the banking structures helped to increase the capacity of Makhnivka enterprises. It has been studied that under the conditions of bankruptcy of Makhnivka banking structures, state orders played an important role in the production process. City industry diversified the product range, which was represented by products of the agricultural sector (crop and livestock). The supremacy among city's merchants was maintained by the Jews, who profited from the lease of premises for state structures, from the maintenance of shops and taverns, from wine farming, from government contracts to provide the army with food and heating. The Makhnivka city gained a high status among the cities of Kyiv Province at the end of the 18th century thanks to a combination of entrepreneurial skills of its owner, access to credit, industrial growth.*

Key words: *Kyiv province, Russian Empire, trade, industial revolution, merchants.*

Одержано редакцією 22.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94(477.74)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-43-49

ГРИШИНА Катерина Андріївна
асистент кафедри українознавства,
Одеської державної академії
будівництва та архітектури
e-mail: Katryn-zz88@ukr.net
Orcid ID: 0000-0002-3521-6691

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОДЕСЬКОЇ МИТНИЦІ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті на основі документів Державного архіву Одеської області та спогадів проаналізовано інформацію щодо проблем становлення та розвитку митної служби Одеси. Розкрито діяльність першого директора Одеської митниці М.М. Кір'якова. Визначені хронологічні межі дослідження початку XIX ст. На основі матеріалів архіву проаналізовано проблеми діяльності та розвитку Південної митниці на фоні зовнішньої торгівельної політики держави. Розглянута проблема території та пошук нової будівлі для розширення штату.

Простежено відновлення та розвиток митної справи після смерті Павла I. Розглянуто проблеми з якими зіткнулася митна служба Одеси з приходом на престол Олександра I. Доведено, що процес формування митної справи з приходом до влади нового імператора, займав важливе місце у розвитку всієї системи митних установ Півдня. Доходи, які потрапляли з Одеської портової митниці в департамент зовнішньої торгівлі, значно збагачували держаний бюджет.

Ключові слова: *комерц-колегія, департамент зовнішньої торгівлі, Одеський митний округ, порто-франко, Одеський порт, митний тариф, гавань.*

Постанова проблеми. Розвиток Одеської митниці має багаторічну історію і на кожному етапі свого становлення завжди був атрибутом для міста. Сьогодні Одеса залишається туристичною, економічною мушлею держави до якої через порт ввозиться і вивозиться велика кількість товару і без фіскальних органів економіка держави перетворилася у безлад. Розвитком Одеської митниці був зацікавлений уряд: від дня заснування (12 квітня 1795 р.) і по теперішній час. Тому, митна справа є не лише атрибутом держави, а й однією із сфер активного міжурядового співробітництва з економічними інтересами до міста.

З початком XIX ст. почалась активна розбудова Одеської митниці, розширення митного штату, будівництво порту, карантину, впровадження нових тарифів. Крім становлення та розвитку Одеська портова митниця зіткнулася з рядом проблем. Актуально постають питання щодо фінансування і облаштування митниці, розміщення штату, матеріально-технічного забезпечення. Особлива увага зосереджена на досліджені розвитку Одеської митної служби за матеріалами Державного архіву Одеської області. Науковим завданням є дослідження становлення Одеської митниці від приходу до влади Олександра I з 1801 р. і до 1817 р. – введення в Одесі порто-франко.

Аналіз останніх досліджень і публікації. Для вивчення проблем становлення та розвитку Одеської митниці на початку XIX ст. були використані та проаналізовані матеріали з Державного архіву Одеської області (ДАОО), які складаються з наказів до митного керівництва [5, 8, 13], розпоряджень про розбудову карантину [9], циркулярів начальства [6], положень про торгівлю в місті [4], листування щодо будівництво митних споруд [7], штатне укомплектування митників [11].

Вагомий внесок для створення наукового підґрунтя дослідження митної справи відіграла робота першого історика Одеси А.А. Скальковського [20]. У дослідженні, в загальних рисах, описується становлення митниці, однак, недостатньо розкрита сама робота митного штату.

Серед дослідників історії Одеської митниці XIX ст. варто виокремити працю професора В.К. Надлера [16], в якій простежується діяльність Армана Емманюеля, дюка де-Рішельє у розбудові Одеської портової митниці.

Особливу увагу відіграють спогади історика, краєзнавця, одного з основоположників Одеси – А. М. Дерібаса [3]. В його мемуарах було розглянуто детальний опис будівництва

митниці, порту та карантину, які підкріплені задокументованими свідоцтвами, але, водночас, в його нарисах не виражені чіткі хронологічні рамки подій.

Серед дослідників XX ст. досить цікавою є монографія начальника відділу ДАОО Л. Г. Білолусової та головного архівіста ДАОО, Г.Л. Малинової [1], в якій на основі архівних документів досліджено становлення та значення Одеської митниці з початку її створення 1794 і до 1998 р. На жаль, періоду 1801 – 1817 років існування Одеської митниці у роботі приділено мало уваги.

Загальну оцінку історії розвитку митниці Російської імперії у XIX ст. надає історик Л. М. Марков [14]. Цей автор інтерпретує події минулого з марксистської точки зору, а також простежує вплив становлення митної справи XIX ст.. і її вплив на розвиток митної системи в радянський період.

На нанішній час вивченням становленням та розвитком Одеської портової митниці цікавиться дослідниця Ю.І. Головко [2], а також співробітник музею імені Ф. П. Де-Волана – О.М. Севастьянова, яка досліджувала роботу митного начальства протягом XIX – XX ст.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Історія становлення та розвиток Одеської митниці на початку XIX ст. та проблеми з якими установа зіткнулась залишається до кінця не вирішеною. Дослідники, на жаль, не приділяли значної уваги розбудові митниці в Одесі до появи порто-франко. Тому вивчення нової історичної інформації стосовно Одеської митниці все більше привертає увагу багатьох науковців.

Мета. Становлення та розвиток Одеської митниці на початку XIX ст.. з приходом на престол Олександра I як загальний аспект наукових пошуків залишається малодослідженою проблемою. Тому метою статті є аналіз та дослідження митної документації 1801 – 1817 років для вивчення розбудови Одеської митниці та проблем з якими зіткнулась установа у цей період.

Досягнення сформульованої мети вимагає вирішення таких завдань: на основі аналізу архівних джерел дослідити розвиток Одеської митної справи, розглянути структуру управління митницею, розширення штату, розміщення митниці, вивчити історичні особливості проблем з якими зіткнулася митна служба. Сформулювати науково обґрунтовані рекомендації стосовно перспективи подальших досліджень.

Викладення основного матеріалу. У березні 1801 р. після смерті Павла I престол зайняв Олександр I., який продовжив справу Катерини II: розбудову порту, митниці та карантину в Одесі. Якщо брати саме Одеську митницю то для неї розпочався новий етап становлення, а саме розбудова, розширення та укомплектування штату [17, 21].

Досліджуючи листування службовців установи в Державному архіві Одеської області (далі ДАОО), де збереглися документи про те, що велику роль у розвитку Одеської митниці відіграв її директор М. М. Кір'яков. Який поїхавши до Петербургу в період царювання імператриці, повернувся не тільки з підтвердженням пільг, дарованих Одесі Катериною II, а ще й з 1/10 частиною митних зборів, яка за законами Російської імперії перераховувалась до її казни, на довгі роки залишалася у місті для облаштування митниці та гавані [13, 38].

Простежити долю самої будівлі Одеської портової митниці дають можливість плани і гравюри XVIII – XIX століть [15, 8]. Як свідчать документи ДАОО, проблемним стало не тільки розміщення штату – збільшення службовців вплинуло на те, що в спорудах бракувало місця, щоб розмістити робочих, але й також примітивне матеріально-технічне забезпечення. Зокрема, не вистачало коней, паперу, бланків [10, 15].

На фактичному плані порту від 1 січня 1797 р., зробленим Ф. П. Де-Воланом для Павла I, зображено місце знаходження Одеської митниці на березі, зліва від Великої середньої пристані (попередниця Платонівського молу). Вона складалась з семи будівель: три під митну контору з належними їй установами; чотири під склади з вартою та колодязем [7, 4].

Як свідчать документи ДАОО, відкриття першої Одеської портової митниці відбулося 12 квітня 1795 р. на початку сучасного Приморського бульвару після затвердження штату в липні 1794 р. Але переселитися на нове зручне місце в порту не вийшло в наслідок заборони Павла I продовжувати будівництво порту.

Отже, з приходом до влади Олександра I починається розбудова Одеської митниці. З 1803 р. митна служба була переведена в одноповерховий будинок на перехресті вулиць Ланжеронівської та Пушкінської за адресою Пушкінська, 2 [15, 8].

Пізніше, в результаті розширення митного штату, Одеську портову митницю планувалось перемістити в будинок біля Оперного театру, між Ланжеронівською та Рішельєвською вулицями. Цей будинок придбали у колишнього поліцмейстера Григорія Степановича Кір'якова. Але переселення не відбулося, оскільки будинок був зайнятий губернатором Одеси герцогом де Рішельє. Тому для Одеської митниці орендували за 12000 руб. в рік трьохповерховий будинок з черепиці (довжина 21,3 метра, ширина 16 метрів), побудований князем Мещерським у 1806 р. за адресою Ланжеронівська, 2 [15, 9].

На сьогоднішній час тут знаходиться Одеський літературний музей. Як зазначається у документах ДАОО, оренда для міста була високою, тому начальник Одеського митного округу І. П. Бларамберг переконав генерал-губернатора А. Ф. Ланжерона купити будинок Мещерського. Таким чином, у березні 1817 р. будинок був куплений за 50000 рублів [5, 11]. У цій будівлі Одеська митниця знаходилась до 1827 р.

За даними Л. Г. Бєлоусової, починаючи з перших років свого існування митниця підпорядковувалась комерц-колегії, яка, починаючи з 1718 р., здійснювала контроль за всіма прибутками, видатками та рухом товарів в імперії [1, 7]. Лише після адміністративної реформи Олександра І посаду міністра колегії було ліквідовано, а комерц-колегію підпорядковано департаменту зовнішньої торгівлі міністерства фінансів.

До нього, реорганізованого у 1804 р. в департамент митних зборів, з усієї імперії надходили добові та місячні відомості про товарообіг і справляння мита. Його дієвим органом була так звана «особлива присутність». До її складу входили представники торговельних та промислових підприємств, члени Ради торгівлі і мануфактури, а ще митні ревізори, що перевіряли митні установи та займалися розслідуванням контрабандних справ [18, 22]. «Особлива присутність» вирішувала також питання застосування тарифу і конфіскації товарів.

У документах ДАОО часто зустрічаються розпорядження від начальства Одеських митних радників про заохочення донощиків (агентів, інформаторів), які сповіщали митним службовцям про контрабанду та митне шахрайство [12, 7]. На фінансування донощиків виділялась значна сума з бюджету.

Основною проблемою для Одеської портової митниці з початком XIX ст.. становила боротьба з контрабандою та корупціонерами серед митного штату. Переглядаючи документи ДАОО, тільки за 1803 р. виявлено ряд розпоряджень від начальства про звільнення митних службовців «за зговір з контрабандистами» [8, 19].

24 червня 1811 р. Олександр І видав указ про заснування митного управління з Європейській торгівлі. Згідно монаршої волі в європейській частині імперії було створено 11 митних округів, кожний з який керувався начальником, якому були підпорядковані усі митниці та застави округу, а також митна охорона округу. Цим же наказом були визначені штати усіх митниць Російської імперії [4, 3]. Митний округ – це територіальне утворення, в межах якого здійснювали діяльність митні органи: митниці і митні застави.

Для Одеській митниці передбачалося 59 працівників (це була друга після Таганрозької митниці на берегах Чорного та Азовських морів) [11, 8]. Значно більшою були Санкт-Петербурзька, Кронштадська, Архангельська, Ревельська та Ризька митниці.

Начальником Одеського митного округу спочатку було призначено колезького радника Єгора Зельфельта. В історію митниці він увійшов, як автор заходів по організації структури округу та забезпечення її функціонування. Він був також прихильником створення Очаківської митниці шляхом об'єднання Миколаївської і Херсонської застав та ініціатором посилення берегової охорони і розбудови приміщень для наглядачів та об'їздників.

З документів ДАОО випливає, що вся внутрішня документація Одеської митниці проходила через митного інспектора та закріплювалася підписом Є. Зельфельта [8, 13]. Після цього документ набував чинності.

Межі Одеського митного округу проходили по Дністру від Маяка, через Овідіополь до Очаківського гирла, по берегу моря до Одеси, потім до Херсона та по обидві сторони Бугу до Миколаєва і по правому берегу від Дніпра до Херсону [6, 18].

За документам ДАОО з'ясовано, що Є. Зальфельт намагався ввести в штат ще більше наглядачів, наполягав на необхідності посилення берегової охорони і збільшення кількості

великих і малих кораблів (озброєних катерів і шлюпок). Ним були представлені у Департаменті зовнішньої торгівлі плани будівництва нових і ремонту старих будинків наглядачів, складених Одеським архітектором-італійцем Фраполлі. Також колезький радник вважав за необхідним зменшити чисельність працівників на Миколаївській і Херсонській заставах, та запровадити замість них митницю в Очакові.

У середині 1812 р. начальником Одеського митного округу став колезький радник Іван Петрович Бларамберг. За інформацією О. Скальковського з 1806 р. в Одесі поселився вчений археолог Іван Бларамберг. Цьому призначенню та перебуванню на Півдні Російської імперії, Новоросійський край сприяв відновленню давньої його історії, відкриттям багатьох пам'яток давнини [20, 86]. Серед науковців він був відомий, як організатор розкопок античної Ольвії, автор наукових праць з археології Причорномор'я та засновник Музею грецьких давностей у Керчі. А також, як директор Одеського археологічного музею, основними експонатами якого стали колекції вченого та який спочатку розміщувався у ротонді його власного будинку.

У митних аналах Бларамберг, за словами В. К Надлера., залишився «государевым мужем» – здійснив низку заходів з удосконалення охорони митних кордонів [16, 55]. Такі нововведення були схвалені херсонським воєнним губернатором і градоначальником Одеси герцогом А. Е. дюком Де-Рішельє.До початку жовтня 1812 р. митна прикордонна лінія Одеського митного округу мала наступну структуру: Овідіопольська митна застава, очолювана титулованим радником Кучеровим, 12 митних постів в урочищі Бузиноватом (на Бугазі), Барабоє, Дальнікє, Рачковане, Одеса, Куяльник, Аджалікє, Тилигулі, Карабаше та Очаків [19, 52]. Під час війни 1806 – 1812 років з Турцією, завдяки політики А. Е. Де-Рішельє, торгівля в Одесі майже не постраждала: російські війська воювали з турецькими, а між тим, турецькі кораблі спокійно прибували до Одеси і також мирно вивозили з міста необхідні товари [12, 13]. В цілому з Одеси вивозилося зерно, хліб, сіль, деревина.

Як зазначає Л. М. Марков, одним з перших обов'язків Одеської митниці в перше десятиліття був прийом колоністів. Потік мігрантів значно посилився в період Олександра І, який продовжував політику Катерини ІІ [14, 25]. Християни, які проживали в Османській імперії – болгари, греки, серби, гагаузи, молдавани – масово перетинали кордон на Дунаї і перебирались на нові землі. Однак, це загострило російсько-турецькі відносини, що в 1801 р. Олександр І змушений був видати наказ – не приймати більше мігрантів, які перетинали Дунай. Якщо ж втікачі прибували в Одесу морем, на кораблі, їм гарантувалося російське громадянство, проживання в Одесі і земельний наділ для господарства.

Отже, вже в 1804 р. портова митниця прийняла 22 сім'ї сербів, у 1805 р. додалось 16 сімей; у 1808 р. – 59 сімей молдаван прибуло в Одеський порт [1, 9]. Однією з самих чисельних груп колоністів-іноземців були німці. У 1803 р. близько 3 тис. німців прибуло до Одеси.

Колоністам надавалось право провозити через Одеську портову митницю безмитно свої пожитки і навіть товари, призначені для продажу на суму до 3 тис. руб. Товари понад цю суму накладались пільговим податком – 1/4 від звичайного тарифу.

У спогадах Л. М. Де-Рібаса зазначається, що з 1795 по 1819 рік в Одесі діяв загальний для всієї імперії митний тариф, але з деякими місцевими пільгами. Серед них даровано місту в 1801 р. десята частина усіх митних доходів на будівництво порту та споруд у гавані, яка потому збільшилася вдвічі. Більш того, з кожної чверті вивезеного зерна по 5 копійок перераховувалося на розбудову порту. А спеціальним указом імператора в усіх чорноморських і азовських гаванях було введено тариф, який був на чверть менший звичайного [3, 330].

Говорячи про митні тарифи та місцеві пільги, не можна залишити поза увагою і суто одеський так званий «ліцейний збір». Починаючи з 1817 р., міністр фінансів Д. Гурьєв відправив розпорядження Одеському митному округу, стягувати понад тарифних мит по 2,5 копійки срібла з експортованого через Одесу хліба [19, 53].

Починаючи з початку XIX ст.., за даними ДАОО, Одеською митницею стягувалися:

- різні мита в залежності від тарифу;
- складський збір;
- канцелярський збір;

- збір за накладення на товари клейма;
- збір за бандеролі, накладені на малі ємності з чаєм;
- збір за відрядження доглядачів за потребами купецтва [12, 19] .

З огляду активного ввозу та вивозу товару, який проходив через Одеську митницю, стікалися кошти з кожного різновиду тарифів та зборів, щоб стати повноводною одеською притокою митної ріки Російської імперії. Наприклад, у 1796 р. комерційні обороти всіх портів Чорного і Азовського морів ледь сягали 1,5 млн. карбованців. У 1813 р. вони збільшувалися у 30 разів і складали 45 млн. карбованців. В Одесі митні доходи з нічого виросли до 2 млн. руб, як писав А. Скальковський [20, 48].

Герцог А. Е. Де-Рішельє став ініціатором запровадження в Одесі режиму «вільної гавані», так званого «порто-франко». Епідемія чуми 1812 – 1813 років була для Рішельє жорстоким та водночас красномовним аргументом, що спонукав його до дій. У результаті цих подій у місті було введено загальний карантин: пересування було заборонене без спеціальних пропусків, а місто було на спеціальному положенні. Посилилась розбудова карантину, розширився карантинний штат, впроваджувалися премії карантинним лікарям [9, 6]. Однак, серед найбідніших жителів, ці заходи мало хто дотримувався. Тоді міська влада вирішила спалювати заражені будинки з усіма речами. Особливо хвороба не вщухала у районі Карантинного та Військового узвозів. І тільки у лютому 1813 р. Одеса позбулася чуми й була оголошена безпечним містом.

У мемуарах Л.М. Де-Рібаса, в доповідній записці Олександру І А.-Е. Де-Рішельє писав, що введення порто-франко, по-перше, допоможе скоротити обсяги контрабанди, яка є головною небезпекою розповсюдження інфекції, а по-друге, Одеса має всі підстави, щоб стати центром транзитної торгівлі і гідним конкурентом Англії та Австрії, які панують на Середземному морі.

16 квітня 1817 р. імператор підписав указ про введення в Одесі порто-франко.

Таким чином, період від приходу на престол Олесандра І – до заснування порто-франко (1801 – 1817 роки) припадає на становлення та розвиток Одеської портової митниці. В цей період відбувається розширення митного штату, укомплектування нових посад, будівництво митних будівель, карантину, вдосконалюється торгівельне положення, митна документація, вводиться порто-франко.

Незважаючи на сприятливі умови розвитку у 1801 – 1817 роках митна служба зіткнулася з рядом проблем. Головна – корупція серед працівників Одеської митної служби. Також, серйозно ускладнював боротьбу з контрабандою не лише людський фактор, але й недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Спочатку Одеській митниці доводилось працювати у непристосованому до великого штату працівників приміщенні. Одеська митна служба не мала власного навчального закладу і основним недоліком митниці була відсутність жінок у роботі.

Перспективи подальших досліджень. На підставі дослідження становлення та розвиток Одеської митниці на початку XIX ст. з'явилась можливість виявити проблеми та ризики митної системи 1801 – 1817 років. Перспективним є подальша наукова розробка та оцінка робота митної служби Одеси з урахуванням окремих історичних подій для розбудови митної служби.

Список використаної літератури

1. Белоусова Л.Г. Одесской таможне 200 лет / Л.Г. Белоусова, Г.Л. Малинова. – Одесса: ОКФА, 1995. – 98 с.
2. Головко Ю.І. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776 – 1819) / Ю. І. Головко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – 2003. – Вип. 7. – С. 209 – 215.
3. Де-Рибас Л.М. Из пришлого Одессы / Л. М. де-Рибас. – Одесса: Л. Кирхиер, 1894. – 398 с.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 40. – оп. 1. – Спр. 1. – арк. 29.
5. ДАОО. – Ф. 40 (1813). – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 28.
6. ДАОО. – Ф. 40 (1812 – 1813). – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 32.
7. ДАОО. – Ф. 41 (1803 – 1804). – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 29.

8. ДАОО. – Ф. 41 (1803). – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 34.
9. ДАОО. – Ф. 41 (1804). – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 27.
10. ДАОО. – Ф. 41 (1811). – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 29.
11. ДАОО. – Ф. 41 (1805 – 1806). – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 29.
12. ДАОО. – Ф. 41 (1811 – 1818). – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 29.
13. 13.ДАОО. – Ф. 88 (1795 – 1841). – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 105.
14. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. / Л.Н. Марков. – Иркутск, 1987. – 50 с.
15. Музей под открытым небом: из истории порта, города, края / авт.-сост. О. Н. Севостьянова, Т. Н. Глеб-Кошанская – Одесса: Астропринт, 2013. – 120 с.
16. Надлер В. К. Одесса в первую эпоху ее существования / В. К. Надлер. – Одесса: В. В. Кирхнер, 1893. – 100 с.
17. Одесса 1794 – 1894 / Издание Городского общественного управления. – Одесса: И. Шульце, 1894. – Вып. 1. – 559 с.
18. Південна митниця крізь призму століть / за ред. І.Г. Калієнка – Одеса, 2011. – 168 с.
19. Савосина Н. Г. Территориальная организация таможенного дела XIX века / Н.Г. Савосина // Гуманитарный вектор. История – № 3 (39). – 2014. – С. 51 – 57.
20. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793 – 1823 / А. Скальковский – Одесса: Гор. тип, 1837. – 296 с.

References

1. Belousova L.G., Malinova G.L. (1995). Odessa customs is 200 years old. Odessa: OKFA. (in Russian).
2. Golovko Yi.I. (2003). Storage of offical documentation in the archives of coustoms institutions of Southern Ukraine (1776 – 1819). Notes of the research laboratory of the history of Southern Ukraine of the Zaporizhia State University: Southern Ukraine of the XVIII – XIX centuries. Vol. 7. (in Ukr.).
3. De-Ribas L.M. (1894). From a newcomer Odessa. Odessa: L. Kirkhier. (in Russian).
4. State Arkhives of Odessa region (hereinafter – SAOR). (1810 – 1877). F. 40. Description. 1. Right. 1 (in Ukr.).
5. SAOR. F. 40. (1813). Description. 1. Right. 2 (in Ukr.).
6. SAOR. F. 40. (1812 – 1813). Description. 1. Right. 3 (in Ukr.).
7. SAOR. F. 41. (1803 – 1804). Description. 5. Right. 1 (in Ukr.).
8. SAOR. F. 41. (1803). Description. 5. Right. 2 (in Ukr.).
9. SAOR. F. 41. (1804). Description. 5. Right. 3 (in Ukr.).
10. SAOR. F. 41. (1811). Description. 5. Right. 4 (in Ukr.).
11. SAOR. F. 41. (1805 – 1806). Description. 6. Right. 1 (in Ukr.).
12. SAOR. F. 41. (1811 – 1818). Description. 6. Right. 2 (in Ukr.).
13. SAOR. F. 88. (1795 – 1841). Description. 1. Right. 240 (in Ukr.).
14. Markov L. N. (1987). Essays on the history of the coustoms service. Irkutsk. (in Russ.).
15. Open-air museum: from the history of the port, city, region. (2013). avt.-sost. O. N. Sevostyanova, T. N. Gleb-Koshanskaya. Odessa: Astroprint. (in Russian).
16. Nadler V. K. (1893) Odessa in the first era of its existence. Odessa: V. V. Krichner. in Russian).
17. Odessa 1794 – 1894. (1894). Publication of the City Public Administration. – Odessa: I. Shultse. – Issue. 1. (in Russian).
18. Southern coustoms through the prism of centuries. (2011). Ed. I.G. Kalienka – Odesa. (in Ukr.).
19. Savosina N. G. (2014). Territorial organization of coustoms affairs of the 19th century. Humanitarian vektor. History. 3 (39). (in Russ.).
21. Skalkovskiy A. (1837). The first thirty year of the history of the city of Odessa 1793 – 1823. Odessa: Gor. tip. (in Russian).

GRYSHYNA Kateryna, Assistant of the Department of Ukrainian Studies, Odesa State Academy of Civil Engineering and architecture,
e-mail: Katryn-zz88@ukr.net

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ODESSA CUSTOMS IN THE EARLY XIX CENTURIES

Introduction. *The formation and development of Odessa customs have a long history. The beginning of the XIX century for the Odessa customs is the most difficult - the period of its revival, organization and formation. The article focuses on the formation and formation of the Odessa port customs service and the problems it faced in the early nineteenth century. Today, Odessa remains a tourist, economic shell of the state, to which a large amount of goods is imported and exported through the port, and*

without fiscal authorities, the state's economy has become a mess. The government was interested in the development of Odessa customs: from the day of its foundation (April 12, 1795) to the present day. Therefore, customs is not only an attribute of the state, but also one of the areas of active intergovernmental cooperation with economic interests in the city.

Purpose. *The formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century with the accession to the throne of Alexander I as a general aspect of scientific research remains a little-studied problem. Therefore, the aim of the article is to analyze and study the customs documentation of 1801 - 1817 to study the historical features of the development of Odessa customs and the problems faced by the institution of this period.*

Achieving the stated goal requires the following tasks in the study: based on the analysis of archival sources to investigate the development of Odessa customs, consider the structure of customs management, staff expansion, customs location, to study the historical features of the problems faced by the customs service. Formulate scientifically sound recommendations for the prospects of further research.

Results. *The chronological limits of the research of the beginning of the XIX century are determined. Based on the materials of the archive, the problems of activity and development of the Southern Customs against the background of the foreign trade policy of the state are analyzed. The problem of the territory and the search for a new building to expand the staff are considered.*

Based on a study of the formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century, it became possible to identify problems and risks of the customs system of 1801 - 1817. Further scientific development and evaluation of the work of the customs service of Odessa is promising, taking into account certain historical events for the development of the customs service.

Originality. *The history of the formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century and the problems faced by the institution at that time remains unresolved. Unfortunately, researchers did not pay much attention to the development of customs in Odessa before the emergence of Porto-Franco. Therefore, the study of new historical information about the Odessa customs is increasingly attracting the attention of many scholars.*

Conclusion. *Thus, the period from the accession to the throne of Alexander I - to the founding of Porto-Franco (1801 - 1817) falls on the formation and development of the Odessa port customs. During this period, during the analysis of DAOO documentation, the customs staff is being expanded, new positions are being filled, customs buildings are being built, quarantine is being improved, the trade situation and customs documentation are being improved, and porto-franco is being introduced.*

Despite the favorable conditions for the development of Odessa customs in 1801 - 1817, the customs service faced a number of problems. The main one was corruption among the Odessa customs service. Bribery has become widespread, especially among small employees. Also, a serious fight against smuggling was hampered not only by the human factor, but also by logistics. Initially, the Odessa customs had to work in a room unsuitable for a large staff. The Odessa customs service did not have its own educational institution and the main disadvantage of the customs was the lack of women at work.

Key words: *Commercial Board, Department of Foreign Trade, Odessa Customs District, Porto-Franco, Odessa Port, Customs Tariff, Harbor.*

Одержано редакцією 16.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 9(477):342.724
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-49-57

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар Анатолійович, кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН
Orcid ID: 0000-0003-4480-365X
e-mail: subton7@gmail.com

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60–80-ті рр. XIX ст.)

У статті, на основі маловідомих та малодосліджених джерел, показана візія земських лібералів північної України щодо «українського питання» у Російській імперії 60-80 рр. XIX ст. Проведений автором аналіз історичних документів засвідчив, що члени земської опозиції Північного Лівобережжя мали сформовану позицію щодо вказаної проблеми вже на початку

своєї подвижницької роботи. Архівні джерела переконливо доводять, що «українське питання» посідало належне місце у системі цінностей та орієнтирах ліберальних земців. І хоча економічні та соціальні проблеми були домінуючими у програмних засадах опозиційної аристократичної фронди, все ж українська справа не опинилась поза системою координат політики та цілісної гуманітарної програми досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії.

Навіть в умовах функціонування антиукраїнського законодавства у Російській імперії, земська ліберальна «партія» північної України, ризикуючи своїм політичним майбутнім, продовжувала працювати на благо українства. Використовуючи легальні та легітимні правові засади, основні закони педагогіки та лінгвістики, передові здобутки статистичної науки, яким важко було опонувати, прогресивним земцям вдавалося систематично клопотати про потреби видання україномовної навчальної літератури та необхідність як мінімум початкової освіти на рідній, материнській мові, що в умовах імперського деспотизму було, беззаперечно, громадянським подвигом.

Ключові слова: *«українське питання», Російська імперія, ліберальні земці, рідна мова, українська справа.*

Постановка проблеми. Серед численних програмних засад земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) – вкрай актуальної, але малодослідженої проблеми української історичної науки, однією з найменш вивчених залишається політика ліберальних земців північної України, зокрема візія опозиційного нобілітету щодо «українського питання» у Російській імперії. В історіографії вже сформоване загальне уявлення про особисте бачення вказаної проблеми засновником та беззаперечним керманичем земського ліберального руху в Російській імперії – І. Петрункевичем [1].

Мета. Однак, оскільки представники опозиційної фронди Північного Лівобережжя не залишили нащадкам друкованої праці, яка була спеціально присвячена вказаній тематиці, дуже важко говорити про її цілісне бачення репрезентантами земської течії визвольного руху у Російській імперії. Відтак, спробуємо кристалізувати основні контури візії членів прогресивної партії на «українське питання», використовуючи віднайдені нами історичні джерела.

Виклад основного матеріалу. Доба Великих реформ (1856 – 1874), яка була вимушено проголошена імператором Олександром II, стала епохально важливим періодом в історії Російської імперії. Реалізовані модерні трансформації, неочікувано для російського самодержавства, сприяли зростанню процесів національної самосвідомості у неросійських територіальних суб'єктах, які були інкорпоровані до імперії на момент середини XIX ст. У прогресивної громадськості держави з'явилися виправдані ілюзії щодо реальних модальностей зміни імперської доктрини російського абсолютизму, зокрема – стосовно південно-західних периферій країни. Однак, національно-визвольне повстання у Царстві Польському (1863) та його жорстоке придушення російським деспотизмом принциповим чином поховало усі примарні надії суспільності на хоча б ймовірну еволюцію національної політики корони Романових. Російська монархія застосувала політику консервативного нівелювання національних рухів, наприклад українського, шляхом імплементації реакційних юридичних інструментів – Валуєвського циркуляра (1863) та Емського акту (1876), які офіційно проголошували, що ,,малоросійської", в термінології Російської імперії, тобто української мови не існує, а отже відсутній і український народ, етнос, нація [2, 39-51. 111-132, 196-224].

Видатна представниця українського національного руху – С.Русова, в одній зі своїх публіцистичних праць вказувала, що прикладом антиукраїнської політики російської монархії стало закриття Південно-західного відділу Російського імператорського географічного товариства. Членами цієї принципово важливої наукової інституції були й представники земської ліберальної «партії» Лівобережної України – О.Ліндфорс, М.Константинович, О.Карпинський, дружина І.Петрункевича – Г.Петрункевич. Головною причиною знищення установи автор прямо називає «українофільську» направленість роботи інституту, що для репрезентантів регіональної, а тим більше столичної бюрократії дорівнювало революційній, антидержавній діяльності, яка була спрямована на нівелювання «народної єдності» у країні та вкрай небезпечне поширення «сепаратистських тенденцій» у державі [3, 36-39].

Визначний інтелектуал і гуманітарій другої половини XIX – початку XX ст. – О.Єфименко, у своїй спеціальній статті, присвяченій проблемам функціонування української мови зауважила, що патологічний страх російського престолу щодо впливу національних, сепаратних рухів, катастрофічно мінімізував досягнуті великими зусиллями прогресивні перетворення періоду Великих реформ. Учений щиро не розуміла, чому забороняється українська мова, культура, традиції, якщо більшість російської прогресивної громадськості вважають українців братським народом? Усілякі ж спроби захисту української мови завершуються як максимум різноманітними політичними звинуваченнями, або як мінімум декларацією абсурдної теорії про те, що так звана «малоросійська мова» – це лише етнографічна гілка єдиної російської літературної мови.

Історик переконливо та аргументовано наголошувала, що більшість лінгвістів та філологів слов'янського простору довели, що українська є самостійною мовою, а найбільш схожою на неї є сербська, оскільки українство є своєрідною перехідною нацією від східних до південних слов'ян. Навіть репрезентанти реакційного російського консерватизму визнають, що хоча російська та українська мови мають спільну ґенезу і походять від давньослов'янської мови, у період XIV-XVIII ст. відбулось доленосне розмежування та етнічна кристалізація, продуктом яких і стало формування національних мов. Автор зазначила, що заборона української мови вкрай негативно впливає на процеси виховання та навчання молодого покоління. Якщо ситуація не зміниться, у разі остаточного знищення рідної, материнської мови, український народ ризикує втратити свою ідентичність, що по суті означає духовну смерть нації. О.Єфименко заявила, що винуватцем цих процесів є російська влада, яка проводить гуманітарні репресії, під приводом так званого «збереження національної єдності».

Мислитель, опосередковано натякаючи на абсурдність подібних тверджень у поліетнічній та багатоконфесійній Російській імперії прямо запитує – невже слов'янська єдність держави така слабка, щоб брутально забороняти хоча б початкову освіту на рідній мові? І далі принципово та однозначно відзначає, що істинна першопричина полягає зовсім в іншому. Перша українська протодержава – Гетьманщина, добровільно пішла на союз з Московією у середині XVII ст. Однак, помітна частина української аристократії була не у захваті від цього кроку засновника держави - Б.Хмельницького, хоча суспільство, у більшості своїй, не підтримало цих інтенцій, адже був потрібен мілітарний захист від завойовників. Саме ця метаморфоза виявила дуже характерний феномен буття нації – український народ не вважав ціннісним абсолютом політичну автономію Гетьманщини як конфедеративного партнера Великого Царства Московського, але у той же час дуже цінував церковну автономію, децентралізацію місцевого самоврядування та гетьманського управління, повну незалежність у власних господарських справах, всеосяжну особисту свободу, ганебно відібрану російсько-німецькою імператрицею Катериною II.

Але навіть за цих умов, українство не розривало союзних відносин, у силу як геополітичних, так і міждержавних відносин, наприклад – нобілітації української козацької старшини, як невід'ємної частини загальноімперської аристократії. Відтак, репресії російського деспотизму не мали підстав. Українство жодним чином не вимагало повернення до федеративного устрою доби Київської Русі, чи демократичних порядків Новгородської республіки, Великого Тверського князівства, Псковської республіки. Верховна бюрократія імперії ж підозрює принаймні «малоросійську» інтелігенцію у великому бажанні повернути гуманітарну епоху Гетьманщини. О.Єфименко зауважила, що росіяни не можуть зрозуміти українців, оскільки перші мають Вітчизну, але не мають Батьківщини. У малоросів все навпаки - вони у силу обставин піддані російського самодержця. Тому пропозиції абсолютизму щодо використання української мови виключно в умовах домашнього побутового спілкування є неприйнятними.

Завершуючи працю, видатний історик наголосила, що вкрай необхідно відновити ті прогресивні починання, які мали місце у Російській імперії до 1863 р., та підтримати сміливі імпульси ліберальних земців Північного Лівобережжя, які одні з небагатьох, в умовах фактичної заборони українства, публічно ставили у повний голос проблеми функціонування української мови [4, 2-28].

Відомий земський діяч того періоду – Ф. Уманець, у своїй концептуальній праці про внутрішню політику у Російській імперії акцентував увагу на тому, що головною трагедією історії імперії було систематичне знищення усіх прав і свобод людей, будь-яких проявів навіть елементів місцевого самоврядування та дрібних прецедентів самоорганізації громад. Він констатував, що Малоросія занадто слабка, щоб давати відсіч імперським зазіханням Московії. Він публічно прогнозував, що в умовах, які склалися, Україна змушена буде поступитись великоросійській ідеології та суспільності, як Шотландія вимушено пішла на поступки Англії, тим самим реалізуючи проект «м'якої контитентальної імперії».

Однак, на його думку, катастрофа буде полягати в іншому. Культурно-національна деградація українських територій швидко призведе до знищення будь-яких проявів активного громадського життя. Великоросійська доктрина має фундаментальну концепцію – усе слабке, етнічно неросійське, яке було інкорпоровано до складу Російської імперії, повинно бути зведено до мінімуму; будь-яке інакомислення у цьому плані буде нівелюватися зусиллями бюрократії та політичної поліції. Автор визнав, що Московія має величезну силу для ліквідації усіх демократичних здобутків Гетьманщини та національних почуттів українства: починаючи від адміністративного «багнета» та завершуючи «пряниками» у вигляді численних станових преференцій. Результатом цих процесів повинна бути всеосяжна маргіналізація колишнього українського суспільства, яка не дозволить у найближчому майбутньому навіть думати про ідеали прогресу просвітництва [5, 3, 49, 157-158, 234-235, 237].

У цих умовах панування брутального російського націоналізму і шовінізму й розгорталася практична діяльність ліберальних земців північної України. Виникає питання – чи мала земська ліберальна партія Північного Лівобережжя на початку своєї діяльності якусь позицію з «української проблеми»? Віднайдені джерела свідчать, що як мінімум частина персонального складу опозиційної фронди мала системні зв'язки з українським національним рухом.

Це підтверджує практична діяльність аристократів – лібералів у земських зібраннях регіону. Так, наприклад, 26 квітня 1871 р., на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи про офіційне замовлення у авторів шкільних підручників прав на їх видання земством та необхідності оптової закупівлі вказаних книжок для земських шкіл повіту. Доповідь акцентувала увагу депутатів зборів на тому, що шкільний підручник К.Ушинського – «Родное слово» по суті не підходить для Південно-західного краю Російської імперії, адже у цьому регіоні проживають у більшості своїй не росіяни, а представники інших етносів. Відтак, є нагальна потреба у заміні цієї книжки іншим підручником, наприклад, посібником В.Добровольського – «Зорька», автор якого працював учителем земської школи у с. Британівка Борзнянського повіту, себто на території Сіверщини.

Оскільки проблема є терміновою, повіт потребує нових підручників, управа попередньо прийняла наступне рішення: 1. Передати посібник «Зорька» братові І.Петрункевича – М.Петрункевичу, відомому земському діячу Тверської губернії, який навчається і тимчасово проживає у Санкт-Петербурзі, з тим, щоб він подав підручник до офіційних цензурних установ імперії на предмет його відповідності діючим вимогам; 2. Просити М.Петрункевича знайти у Санкт-Петербурзі типографію, яка б погодилася надрукувати для органів самоврядування Борзнянщини вказану книжку на прийнятних для бюджету земства умовах; 3. Звернутись до М.Петрункевича з проханням знайти у столиці імперії інституцію, яка б надала Борзнянському повітовому земству пільговий кредит для видання підручника; 4. Просити М.Петрункевича стати посередником у переговорах між Борзнянським повітовим земством і «Книжным магазином для иногородних» у столиці Російської імперії, з яким земство співпрацює уже два роки, на предмет пошуку складського приміщення для зберігання тиражу надрукованих підручників, підготовки та опублікування у столичній пресі інформаційних повідомлень про здійснене земством офіційне видання посібника; 5. Провести переговори з В.Добровольським щодо визначення загального обсягу тиражу видання підручника, його поширення та легального комерційного розпродажу.

Повітова управа повідомила, що вже було надіслано автору книжки 250 рублів як аванс, частини гонорару, який повинна сплатити управа. Завершуючи доповідь, виконавчий орган

земства клопотав перед повітовими зборами про асигнування з повітового шкільного фонду 900 рублів на видання вказаного підручника: 500 рублів – як основної частини гонорару автору посібника, 400 рублів – на комплекс різноманітних витрат, пов'язаних з процедурами та процесами видання. Повітова управа гарантувала зібранню, що у разі комерційного успіху від продажу тиражу книжки, увесь прибуток буде зараховано до бюджету шкільного земського фонду повіту.

Після обговорення доповіді Борзнянське повітове зібрання постановило: асигнувати з бюджету земства 500 рублів на придбання офіційного права на видання підручника «Зорька» В.Добровольського; здійснити закупівлю 400 екземплярів вже надрукованого тиражу посібника; не чекаючи завершення розпродажу підручника, просити автора приступити до написання наступного видання, для задоволення культурних потреб місцевого населення провінції та системи місцевого самоврядування у регіоні; надати згоду повітовій земській управі на асигнування 900 рублів [6, 61-63].

Навіть після початку дії Емського акту, земські ліберали українського Полісся не припинили опікуватись «українським питанням». Скажімо, на черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1880 р., яка відбулась у січні 1881 р., була поставлена у порядок денний спеціальна доповідь особливої шкільної комісії губернського парламенту, яка, у загальному контексті дослідження процесу просвітництва населення, розглянула і етнічний аспект проблеми.

Значна частина опублікованого документу була присвячена рекомендаціям щодо принципів учбового процесу у земських початкових школах. За ініціативою лібералів були включені поради – обов'язково запровадити до навчальної програми питання історії та географії Малоросії, відомості з історії культури, побуту та мистецтва краю. Особливий наголос робився на принциповому питанні – мовою викладання повинна бути українська. Прогресисти, натякаючи поміж рядків на російську мову, стверджували про те, що навчання на офіційній літературній мові, яка мало зрозуміла місцевому етнічному населенню і яку воно не використовує у домашньому побуті, є неконструктивним і контрпродуктивним кроком: з одного боку, цим стимулюється розрив між родинним та громадським життям, з іншого – процедури освіти позбавляються очікуваних результатів, адже асигновані фінанси на просвіту у підсумку дають на виході славнозвісний «суржик», який є лінгвістичним гібридом.

Вихід з цього становища опозиціонери бачили у тому, щоб зробити титульну в імперії, російську літературну мову не засобом просвіти, а метою здобуття мінімальних елементарних знань. Під цією віртуозно політичною конструкцією вони розуміли наступний алгоритм – спочатку етнічно неросійські учні отримають первинну освіту на рідній, материнській мові, а вже потім, у старших класах, перейдуть на російську літературну – мову держави і суспільства, підданими яких вони є у силу обставин. Ліберальні земці фундаментально аргументували свою позицію. Широкомасштабно використовуючи наукові досягнення земської статистичної служби, вони переконливо доводили, що регіон має концептуальні етнографічні особливості та специфіку, зокрема – демографічну. Скажімо, у Чернігівській губернії більшість складають малороси – 85% населення, 6% населення – великороси, 5% – білоруси, 4% - євреї та інші народи. «Вишенькою на торті» стала ініціатива про здобуття дозволу на видання навчальної літератури для земських шкіл на місцевій, регіональній мові [7, 664-666].

На засіданні 26 січня 1881 р. документ був детально розглянутий та обговорений губернськими земськими зборами. Візію опозиційної ліберальної фронди репрезентували кілька депутатів. Першим з промовою виступив М.Константинович. Він зауважив, що пропозиції комісії про використання малоросійської мови на початковому етапі освіти потрібно всебічно підтримати, адже не йдеться про відмову від російської мови. Найкращим прикладом еволюційного поступу є підручник К.Ушинського «Родное слово», де спочатку учні вивчають материнську мову, культуру, фольклор, себто те, що їм рідне, а вже потім йде перехід до офіційної літературної мови держави. Виходячи з цього, на території Чернігівської губернії треба починати з вивчення українського фольклору. Представник лібералів зазначив, що комісія не наполягає на друкуванні офіційних підручників для шкіл малоросійською мовою. Вона лише переконливо просить про видання

комплексу допоміжної літератури українською мовою, що якісно допоможе у вивченні рідної культури, використавши принцип регіональної освітньої автономії. М.Константинович відзначив, що подібні прецеденти вже мають місце на європейському континенті. Наприклад, у Франції, де є підручники на провансальській мові; у Німеччині, де видаються підручники на мовах різних народностей. Цю прогресивну практику, на переконання депутата, необхідно впровадити і у Малоросії. Лише за цих умов можна буде сподіватися на якісні результати просвіти населення [8, 201-203].

Далі слово узяв П.Червінський, який зауважив, що спеціальна комісія не вважає себе істиною в останній інстанції, а усього лише викладає методичні рекомендації, які сформовані на численних думках провідних експертів. Депутат вказав, що професійні лінгвісти довели - малоросійська та великоросійська мови різні, учні далеко не завжди розуміють останню, що є проблемою учбового процесу. Тому у разі, якщо навчання буде проводитись виключно на російській літературній мові, результати будуть невтішними – ні держава, ні громадськість не отримають бажаного інтелектуального продукту. Відповідно, навчання потрібно починати на рідній мові регіону. Після цих тверджень ліберала у залі засідань почались гострі диспути. П. Червінський, не бажаючи провокувати збори наголосив, що вказану проблему краще за все вирішити спираючись на досвід, адже практика – критерій істини і найліпший суддя. Необхідно надати працівникам галузі освіти свободу у діях, а конкретні результати підтвердять – чи мала рацію комісія, ініціювавши пропозиції. Якщо практика покаже, що учбовий процес можна починати відразу на офіційній мові, не використовуючи рідну – земські інституції, оперуючи цими даними, зможуть аргументувати таку постановку питання. Якщо ж навпаки – пропозиції комісії будуть у черговий раз схвалені на рівні педагогічної практики [9, 203-205].

Після тривалого та емоційного обговорення питання, Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів затвердило доповідь спеціальної шкільної комісії. Губернській управі, як виконавчому органу, було доручено практичне виконання ухваленого рішення та правовий нагляд за процесами просвіти населення [10, 206].

На превеликий жаль, з приходом до влади імператора Олександра III, у Російській імперії розпочалася Доба контрреформ і усі прогресивні інтенції демократичної суспільності були на десятиліття «поховані» під сукном реакційного законодавства. Стосовно української справи була продовжена політика великоросійського шовінізму та націоналізму.

На завершення потрібно наголосити, що земські публіцисти української державності 1917-1921 рр. одноголосно підтримали актуальність ідей опозиційної ліберальної фронди Північного Лівобережжя другої половини XIX ст. З одного боку, багаторічний міський голова Чернігова – А. Верзилов, українофіл, що симпатизував земському руху, у своїх фундаментальних працях вказував на те, що в Україні не може бути дві державних мови, як того хоче російська демократична громадськість, лібералізм якої закінчується на «українському питанні». Посилання на приклади Австро-Угорської імперії, США, Бельгії, Швейцарії, Німеччини, Польщі, Хорватії та інших – некоректні. Ці держави дуальні за своєю природою, там за рахунок глибинної та широкомасштабної децентралізації вирішена більшість усіх мовних проблем, а державною залишається мова титульної нації . Українська ж мова зазнала величезних репресій та утисків протягом довгого проміжку часу. Вона потребує патронату і протекціонізму держави.

Якщо ж буде впроваджена друга державна, російська мова, це буде означати лише одне – смерть української. У силу катастрофічних історичних обставин, в Україні були зрусифіковані та асимільовані провідні стани суспільства – колишня українська аристократія, численний корпус бюрократії, верстви інтелігенції у своїй більшості. Безперечно, усі вони отримали належні преференції від російської корони, ставши при цьому класичними малоросами – термін, який вони ж самі і вигадали . Якщо український політикум не проведе радикальних економічних та соціальних перетворень, українська справа може загинути – народ боровся за створення української держави і віддавав життя найкращих своїх синів не для того, щоб знову, у силу непереборних обставин, опинитися у світі імперіалізму [11, 11-13].

Посилання ж російських шовіністів на зрадницьку позицію частини українських інтелектуалів – галицьких «москвофілів» і русофілів, українського субетносу –

закарпатських «русинів»; заяви про те, що буцімто існують окремо «шевченковский язык» і «галицкий язык» є нічим іншим, ніж черговою варіацією політичної тези про відсутность єдиної української нації. А. Верзилов вказав, що ніхто не довів, що українці Австро-Угорської та Російської імперій – це різні етноси. Лише недоброзичливці української справи можуть використовувати трагедію народу – відсутність власної держави та багатовікове перебування українців у складі двох різних країн. Відтак, пропоновані російською суспільністю варіанти функціонування української мови доктринально суперечить усім принципам педагогіки, лінгвістики, ідеології національного самовизначення народів та концепції відродження єдиної слов'янської цивілізації [12].

З іншого боку, багато авторів опублікували на шпальтах земських періодичних видань серію дописів, у яких всебічно солідаризувались з позицією ліберальних земців по «українському питанню» [13]. Тому абсолютно був правий видатний український дослідник земств в еміграції – О. Моргун, коли стверджував, що демократичний поступ і прогрес інституцій земського самоврядування на території Лівобережної України був забезпечений подвижницькими зусиллями етнічно українського шляхетства, яке самовіддано працювало заради піднесення добробуту населення та української справи [14, 64].

Висновки. Узагальнюючи викладене можемо стверджувати, що «українське питання» посідало належне місце у системі цінностей та орієнтирах земських лібералів Північного Лівобережжя. І хоча економічні та соціальні проблеми були домінуючими у програмних засадах опозиційної аристократичної фронди, все ж українська справа не опинилась поза системою координат політики та цілісної гуманітарної програми досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії.

Навіть в умовах функціонування антиукраїнського законодавства у Російській імперії, земська ліберальна «партія» північної України, ризикуючи своїм політичним майбутнім, продовжувала працювати на благо української справи. Привертає увагу юридична та ідеологічна майстерність опозиційної аристократії. Використовуючи легальні та легітимні правові засади, основні закони педагогіки та лінгвістики, передові здобутки статистичної науки, яким важко було опонувати, прогресивним земцям вдавалося систематично клопотати про потреби україномовного видання навчальної літератури та необхідність як мінімум початкової освіти на рідній, материнській мові, що в умовах російського деспотизму було, беззаперечно, громадянським подвигом.

Список використаної літератури

1. Котельницький Н.А. Іван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні. – Riga: GlobeEdit, 2019. – 197 с.
2. Миллер А.И. Украинский вопрос в Российской империи. – К. : Laurus, 2013. – 416 с.
3. Русова С.Ф. К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества. // Украинская жизнь. – 1913. – №11. – С. 36-39.
4. Ефименко А.Я. Малороссийский язык в народной школе. – Б.и.,1905. – 29с.
5. Уманец Ф.М. Вопросы нашей внутренней политики. – СПб.:Типография А.С. Суворина, 1881. – 322 с.
6. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. – Чернигов: Земская типография, 1871. – 85с.
7. Доклад особой специальной школьной комиссии Черниговского губернского земского собрания. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №1-4. – Чернигов: Земская типография, 1881. – С. 664-666.
8. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №1- 4. – Чернигов: Земская типография, 1881. – 874 с.
9. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №17.
10. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №17.
11. Верзилов А.В. Дві мови // Черниговская земская газета. – 1918. – 19 октября – 1 ноября (№81-82).
12. Верзилов А.В. Шевченковский и галицкий языки. //Черниговская земская газета. – 1918. – 2-15 ноября (№ 85-86).

13. Дроздов И. Украинский язык в украинской народной школе. // Черниговская земская газета. – 1917. – 3 января (№1). – С.11-13.
14. Моргун О. Українські діячі в земствах. // Український історик. – 1969. – №1-3 (21-23). – С.56-68.

References

1. Kotelnitsky, N.(2019) Ivan Ilyich Petrunkevych (1843-1928): life and activity in Ukraine. Riga, 197 p. (in Ukr)
2. Miller A. (2013) "Ukrainian question" in the Russian Empire. Kyiv (in Rus).
3. Rusova S. (1913) To the 40th anniversary of the Southwest Division of the Imperial Geographical Society. *Ukrainian life*. №11, 36-39 (in Rus).
4. Efimenko A. (1905) Little Russian language in public school. B.I., 29 p. (in Rus)
5. Umanets F. (1881) Issues of our domestic policy. St. Petersburg, 322 p. (in Rus)
6. Journals of meetings of the extraordinary Borzen district zemstvo assembly of 1871. (1871) Chernigov, 85 p. (in Rus)
7. Report of the special school commission of the Chernihiv provincial zemstvo assembly. (1881) *Zemsky collection of the Chernihiv province*. № 1-4. Chernigov,. 664-666. (in Rus).
8. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881) *Zemsky collection of the Chernihiv province*. №1-4. Chernigov, 874 p. (in Rus).
9. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881). 17. (in Rus).
10. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881). 17 (in Rus).
11. Verzilov A. (1918) Two languages. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. №81-82. 19 October – 1 November.(in Ukr).
12. Verzilov A. (1918) Shevchenko and Galician languages. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. № 85-86. November 2-15.(in Rus).
13. Drozdov I.(1917) Ukrainian language in the Ukrainian public school. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. №1. January 3, 11-13.(in Rus.).
14. Morgun O.(1969) Ukrainian figures in the zemstvos. *Ukrainian historian*. №1-3 (21-23), 56-68. (in Ukr).

KOTELNITSKY Nazar, Candidate of Historical Sciences, member - correspondent of the Center Ukrainian studies Institute of Europe RAN,
e-mail: subton7@gmail.com

THE «UKRAINIAN QUESTION» IN THE ACTIVITIES OF THE LIBERAL ZEMTSY IN CHERNIGIV PROVINCE (60-80TH XIX C.)

Abstract. Introduction. Purpose. *Among the numerous programmatic principles of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60-80s of the XIX century) - an extremely relevant but little-studied problem of Ukrainian historical science, one of the least studied is the ethno-confessional policy of liberal Zemstvos of northern Ukraine. question " in the Russian Empire. Since the representatives of the opposition front of the Northern Left Bank did not leave the descendants of the printed work, which was specifically devoted to this topic, it is very difficult to talk about its holistic vision of the Zemstvo liberation movement in the Russian Empire. Thus, the article attempts to crystallize the basic contours of the vision of the members of the progressive party on the "Ukrainian question", using the historical sources we have found.*

Results. Conclusion. *The article, based on little-known and little-studied sources, shows the vision of the Zemstvo liberals of northern Ukraine on the "Ukrainian question" in the Russian Empire in the 60-80s of the XIX century. The author's detailed analysis of historical documents showed that members of the Zemstvo opposition of the Northern Left Bank had formed a position on this issue at the beginning of their ascetic work. Archival sources convincingly prove that the "Ukrainian question" took its rightful place in the system of values and guidelines of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine. And although economic and social problems were dominant in the programmatic principles of the opposition aristocratic front, the Ukrainian cause did not find itself outside the coordinate system of ethno-confessional policy and the integral humanitarian program of the studied liberation movement in the Russian Empire. Even in the context of the functioning of anti-Ukrainian legislation in the Russian Empire, the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine, risking its political future, continued to work for the good of the Ukrainian cause. Using legal and legitimate legal principles, basic laws of pedagogy*

and linguistics, advanced achievements of statistical science, which were difficult to oppose, progressive Zemstvos managed to systematically ask for the needs of Ukrainian-language educational literature and the need for at least primary education in their native Russian language. despotism was undoubtedly a civic feat.

Key words: *"Ukrainian question", Russian Empire, liberal zemstvos, native language, Ukrainian business.*

Одержано редакцією 17.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94 (477) (092)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-57-64

НАКОНЕЧНИЙ Володимир Михайлович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету
культури і мистецтв
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com
Orcid ID:/0000-0002-0386-2162

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕМКІВСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ РУСИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Стаття присвячена аналізу різнопланової культурно-просвітницької діяльності лемків на еміграції. З'ясовано форми, прояви та зміст культурно-освітньої праці русинських емігрантів за матеріалами газет «Наш лемко» та «Лемко». Доведено, що культурно-просвітницька діяльність лемків на еміграції була надзвичайно активною, особливо з огляду на скромні фінансові можливості переселенців. Досліджено різноплановість культурного життя русинів (творення просвітніх інституцій, закладання музеїв та недільних шкіл, організація фольклорних фестивалів, видання періодики та реалізація перекладних проектів). Підсумовано, що ця праця стала вагомою складовою культурного чину закордонного українства у міжвоєнний час.

Ключові слова*: «Наш лемко», «Лемко», русини, еміграція, культурно-просвітня діяльність, Друга Річ Посполита.*

Постановка проблеми. Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. українці пережили декілька потужних хвиль еміграції, що було народною відповіддю на вкрай неприхильні обставини життя на рідних землях. При цьому найбільшою інтенсивністю був позначений еміграційний потік з лемківських теренів, де на хронічне для українців малоземелля накладалися суворі умови господарювання на гірських кам'янистих ґрунтах. Ці обставини вже від перших років знесення особистої залежності в Австро-Угорщині в 1848 р. породжували дедалі більш всеохоплюючі переселенські настрої, пік яких припав на першу третину минулого століття. У підсумку, за підрахунками самих лемківських оглядачів, станом на 1920-30-ті роки батьківські оселі залишило близько третини представників русинського субетносу. Опинившись у новій соціально-економічній і культурно-ментальній ситуації, долаючи чималі труднощі з адаптацією до цілком незвичних природних і господарських обставин, лемки не відмовилися від власної національної ідентичності. Більше того, щойно облаштувавшись на чужині, вони розгорнули активну культурно-просвітницьку працю, покликану плекати у середовищі переселенців відчуття власної національно-культурної самобутності, транслюючи його підростаючому поколінню, особливо схильному до «розчинення» у новому середовищі проживання.

На жаль, і по сьогодні ця важлива різнопланова культурно-просвітницька діяльність лемківських активістів на чужині не стала об'єктом самостійного наукового осмислення, що унеможливлює створити цілісний образ національного служіння діаспорного українства. Причина такої дослідницької індиферентності криється у специфіці джерельної бази. Йдеться про те, що потрібну інформацію ми можемо фактично отримати лише з русинських часописів, скільки-небудь повні комплекти яких на сьогодні наявні лише у

поодиноких бібліотеках. Тож заповнюючи згадану тематичну лакуну сучасного лемкознавства, ми зосередимося на опрацюванні русинської періодики, котра виходила в Другій Речі Посполитій і була виразником конкуруючих течій у громадському житті українців-горян. З огляду на численність і різноплановість русинських альманахів і газет, у фокусі нашої уваги перебуватимуть два часописи з найбільш тривалою історією видання й інтенсивністю появи. Йдеться про львівську українофільську газету «Наш лемко» (1934-1939) та її русофільський відповідник часопис «Лемко» (1934-1939), чия редакція перебувала у Криниці. Оскільки згадані часописи мали найбільш солідні наклади і були виразниками домінуючих ідейних таборів у русинському середовищі, маємо підстави говорити про охоплення ними переважаючої частини лемківської громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці лемківської періодики на сьогодні присвячено декілька змістовних досліджень. Серед праць останнього часу згадаємо низку наших статей, відведених аналізу змістового наповнення провідних русинських видань «Лемко» [1] і «Наш лемко» [2]. Втім, у згаданих студіях питання культурно-освітньої праці лемківської еміграції перебувають на маргінесі дослідницької уваги. Цим і зумовлено актуальність досліджуваної нами проблеми.

Мета статті полягає в з'ясуванні форм, проявів та змісту культурно-освітньої праці русинської еміграції за матеріалами газет «Наш лемко» та «Лемко».

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на той факт, що досліджувані нами часописи виходили на материковій Лемківщині, еміграційна проблематика була одним із тематичних пріоритетів редакційної політики як «Нашого лемка», так і «Лемка». Наприклад, видавці українофільської газети від перших чисел визначили емігрантське питання як одне з ключових у своїй політиці, поступово перетворюючи русинську діаспору на органічну складову власної читацької аудиторії. Це спостереження доводить вже перший номер газети, де лемківська еміграційна спільнота згадувалася в кількох програмних редакційних дописах. Так, у статті «Про што буде писати «Наш лемко»» йшлося, що видання інформуватиме «про житя лемківской еміграції в Гамериці и інших краях» [3, 2]. В наступному редакційному дописі «До наших читачів» містилося запевнення, що «Наш лемко» буде «милою розрадою для кожної лемківської родини на еміграції» [4, 2]. Зрештою, в спеціально адресованій еміграційній громаді статті «До братів на чужині» видавці заявили про свої амбіції стати модераторами поділених кордонами лемків. «Більше як половина вшитких Лемків жиє в чужім краю, – читаємо у цьому дописі. – Незавидна доля казала попрощатися з ріднов земльов і іти в далеки сторони глядати ліпшого житя. І так повандрували наши братя далеко за море до Зєдинених Держав, Канади, Аргентини, Бразилії, други зас до Франції, Чехословаччини і ин. країв. Меджи емігрантами і Рідним Крайом є духовий зв'язок. Аби тот зв'язок був, як найживіший, повстає «Наш лемко», котрий межи іншим має тот зв'язок зміцняти. Лемківська еміграція, то жива часть рідної Землі» [5, 5]. Відзначимо, що вищенаведених обіцянок львівська газета послідовно дотримувалася протягом всіх п'яти років видання, постійно розширюючи коло обговорюваних питань. Доказом цьому є архітектоніка часопису, в якому щороку з'являлися все нові рубрики, спеціально адресовані побратимам на чужині. Серед найбільш популярних назвемо «Письмо з Америки», «Наші брати за океаном» та «Померли за морем».

Подібну тенденцію, щоправда в дещо скромніших масштабах, можемо віднотувати і стосовно москвофільського «Лемка». Його видавці також доволі оперативно усвідомили потребу збільшення своєї читацької аудиторії за рахунок земляків-емігрантів. Редактори криницького часопису писали про них здебільшого в контексті викликів і здобутків переселенського руху. При цьому життя заокеанських русинів висвітлювалося в окремій тематичній рубриці «З Америки».

Зрозуміло, що редактори обох лемківських газет, налагоджуючи щільну комунікацію з закордонними земляками, мали на оці, крім згаданої ідеальної мети єднання лемківської спільноти, також фінансові мотиви. Йдеться про те, що більшість представників русинської громади в Другій Речі Посполитій були надзвичайно нужденними, тож не могли фінансово утримувати свої часописи. Це призводило до постійних бюджетних дефіцитів, нерідко доволі значних, що протягом всієї історії виходу досліджуваних газет загрожувало їм

фінансовою смертю. Тож саме за рахунок розширення кола читачів більш заможними передплатниками-заробітчанами редакції розраховували вирівняти свій фінансовий баланс.

При висвітленні культурно-освітнього життя лемківської діаспори досліджувані нами часописи фокусувалися на тих осередках, в котрих домінували прихильники їхніх ідейних візій. З огляду на це, «Лемко» висвітлював життя русинської громади здебільшого в найдавніших американських і канадських діаспорних поселеннях, куди ще за перших еміграційних хвиль потрапляли симпатики популярної в другій половині XIX ст. русофільської ідеології, котрі й надалі трималися дідівських переконань про «єдину Русь від Карпат до Сибіру». Втім, модернізаційні процеси перших десятиліть XX ст. помітно вплинули на національний вибір лемків, мобільніша частина яких частіше обирала проукраїнську ідентичність. Доказом цього є численні дописи «Нашого лемка», котрий із хронікальною точністю віднотовував розселення лемків багатьма країнами тогочасного світу й інформував про плекання там у міру можливості рідної культури.

Найбільше, звісно, лемківські газети писали про чисельні американські та канадські осередки, з неприхованою гордістю наголошуючи, що «наші Лемки – це найстарші Українці-емігранти в Америці» [6, 5]. Змальовуючи чисельність української громади в Новому світі, один із канадських лемківських кореспондентів писав: «Українські переселенці в Канаді є своєю кількістю, по англійцях і французах, третьою нацією в цій країні. У Вінніпегу кожна десята людина говорить по українськи, а вірніше сказавши, кожна шеста людина, бо й жиди там уживають українську мову» [7, 5]. Як про це згадувалося вище, в часописах було запроваджено самостійні тематичні рубрики, де спеціально йшлося про життя русинів у Північній Америці. Важливо, що ці рубрики провадили самі лемківські кореспонденти на еміграції, завдяки чому читач отримував інформацію з перших рук. Таким чином дописувачі могли сформувати доволі повне уявлення про насиченість культурно-громадського життя своїх побратимів у найкрупніших осередках в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Вінніпезі, Монреалі, Торонто та ін.

Культурне життя лемків на чужині зосереджувалося довкола провідних інституцій, утворених як філіали материкових просвітницьких установ. У випадку русофільськи налаштованих русинів це були Товариство ім. Качковського та «Руський клуб». Саме їхні діячі влаштовували більшість культурно-просвітницьких акцій у лемківських осередках Північної Америки. Зазвичай, ці заходи проводилися з нагоди свят новорічно-рідвяного циклу. Для прикладу згадаємо допис В. Гладика «З Америки», в якому оповідалося про культурне життя карпаторосів взимку 1934-1935 рр., а саме про влаштовані театральні вистави, концерти та популярні лекції, що супроводжували святкування різдвяних свят [8, 1-2].

Лемки ж української ідентичності горнулися до товариства «Просвіта», чиї осередки були особливо численними в еміграційних осередках, втім, і на американському континенті. Про впливовість цього товариства серед лемківської громади говорить той промовистий факт, що лише воно мало свої власні будинки, побудовані на народні гроші. Відкриття новозбудованих Народних домів «Просвіти» завжди перетворювалося на свято національного єднання і відбувалося з особливою урочистістю у присутності релігійних діячів, громадських активістів і представників місцевої влади. Що важливо, лемківські часописи містили фотографії з цих свят, що на сьогодні є важливими документами культурного чину лемків-емігрантів у міжвоєнний час. Про потужіть просвітянського руху в північноамериканських українських осередках говорить і факт масштабного відзначення 70-літнього ювілею товариства. Так, центральний комітет українських національних організацій на початку 1937 р. улаштував велике свято «Просвіти», в якому взяли участь усі українські організації й товариства з Нью-Йорку й околиці [9, 7].

Зі сторінок «Нашого лемка» ми дізнаємося про доволі насичене культурно-просвітнє життя русинської еміграції в Північній Америці. Так, надзвичайної популярності набули передачі радіостанції «Голос України» у Нью-Йорку, в яких лемківські сюжети вміло поєднувалися із загальноукраїнськими культурними темами [10, 1]. Чимало, як інформує нас лемківський часопис, в американських культурних осередках відбувалося концертів, в яких лемківська фольклорна проблематика експонувалася як частина національного культурного різноманіття [11, 4]. Що важливо, такі концерти зазвичай мали на меті

збирання коштів на культурні потреби Лемківщини, що також сприяло плеканню соборницьких цінностей серед емігрантів. Про фінансову солідність лемківської еміграції в Америці говорить той промовистий факт, що її представники спромоглися побудувати на власні кошти два літаки («Україна» та «Львів»), котрі приймали участь в американських авіа шоу як частина авіації майбутньої незалежної держави [12, 6]. Також американські лемки, на відміну від побратимів в інших країнах, спромоглися закласти власні недільні школи, забезпечивши їх необхідними методичними матеріалами [13, 1].

З часом, коли лемківська еміграція в Америці стала особливо потужною та численною, виникла й утвердилася традиція проводити так звані «Українські дні» в американських містах з найбільшою русинською присутністю. Під час таких тижнів влаштовувалися культурні акції, спортивні змагання, пісенні конкурси та танцювальні виступи, покликані не лише продемонструвати мультикультурній громаді Америки український фольклорний колорит, але й об'єднати самих лемків-переселенців ідеєю власної етнічної неповторності. Для прикладу згадаємо наведений «Нашим лемком» докладний опис «Українського дня» в Чикаго, проведений на користь Української вищої школи в Стемфорді. На свято прибуло багато українців з околиць міста зі своїми автомобілями, щоб на площі святого Миколая, як писала газета, «задемонструвати величаво українське ім'я» [14, 2].

Найбільшим культурним проектом американських українців загалом та лемків, зокрема, було створення Українського музею в Стемфорді. Цей осередок української культури було побудовано дякуючи багатолітній акції збирання коштів на таку важливу інституцію, покликану презентувати українство в мультиетнічному середовищі США [15, 8]. У музеї містилася велика лемківська експозиція, покликана ознайомлювати відвідувачів з культурою найзахіднішої гілки українства.

Вповні слушно найбільшої ваги редактори лемківських часописів надавали інформації про інституціалізацію лемківського життя на еміграції. Так, доволі повно висвітлювалася робота Першого з'їзду лемків, який відбувся у Нью-Йорку в серпні 1935 р. Найпомітнішим здобутком цього форуму стало створення авторитетної «Організації оборони Лемківщини» [16, 5]. В короткому часі ця інституція розпочала видавати у Нью-Йорку власний журнал «Лемківський дзвін», про що з неприхованою гордістю писав львівський часопис [17, 6]. Надалі «Наш лемко» доволі докладно віднотовував культурно-просвітницьку працю нової русинської інституції, що розгорнула подивугідну активність. Чимало також материкові газети писали про роботу Першого Лемківського конгресу в Америці влітку 1936 р. [18, 2]. Відзначимо, що така громадська зрілість лемків, особливо в осередках їх компактного проживання, поступово перетворювала русинську спільноту на помітного актора суспільно-політичної сцени в США та Канаді. За свідченнями лемківських газет, з лідерами русинського руху дедалі серйозніше співпрацювали представники місцевих еліт в надії здобути собі нових виборців.

Поряд зі згаданими північноамериканськими державами, де оселився основний масив русинського субетносту на чужині, доволі багато лемківські газети писали про культурне життя лемківських осередків у південноамериканських країнах – Бразилії, Перу та Парагваї. На шпальтах часописів нерідко містилися дописи на кшталт «До Братів лемків з Урогваю» чи «Українці в Аргентині». Саме з них ми дізнаємося про культурні здобутки лемків у Південній Америці. Так, в 1934 р. Українська стрілецька громада в Аргентині взялася за об'єднання українців, розпочавши збір коштів на культурні потреби громади [19, 4]. У цих справах, наголошувалося у лемківських часописах, чи не найбільш активну участь беруть саме русини. Ще одним помітним культурним заходом став Євхаристійний конгрес у Буенос-Айресі, що відбувся в листопаді 1934 р. Справжньою гордістю аргентинських лемків стала побудова читальні «Просвіти». Ось як змальовує її відкриття лемківський кореспондент: «[…] А на святі було, як пишуть нам, багато наших братів лемків, що виїхали шукати там заробітку та щойно на чужині отворилися їм очі; вони пізнали, що українців скрізь поважають – бо це життєздібний нарід та стали самі свідомими членами Відродженої Нації» [20, 2]. В свою чергу, уругвайські лемки також інформували рідну газету, що отримавши дозвіл на заснування читальні «Просвіта», розпочали збір коштів на побудову просвітянського осередку в Монтевідео [21, 7].

З країн Старого світу на шпальтах лемківських часописів домінували дописи про життя русинів у Франції, Німеччині, Британії, Чехословаччині, Литві й Югославії [22; 23; 24]. Ми дізнаємося про різнопланові культурні й освітні акції та чималі здобутки лемківської еміграції, як частини українського переселенського руху в цих країнах. Традиційно, на перший план висувалася діяльність місцевих осередків «Просвіти», для котрих за традицією будувалися народні доми [22, 1]. В Західній Європі українці засновували й інші культурні установи, найбільше музеї. Так, на сторінках «Нашого лемка» доволі докладно розповідалося про заснування та функціонування знаного зі своєї діяльності Музею Визвольної Боротьби України у Празі [25, 6]. Визначними подіями культурного життя українців в західноєвропейських діаспорних осередках ставали літературні акції. Наприклад, лемківські газети з помітною гордістю писали про переклад португальською заходами емігрантів віршів Тараса Шевченка [26, 5]. Важливим було й заснування переселенцями власних періодичних видань, що мало важливий консолідуючий і популяризаторський ефект [27, 8].

Уявлення про масштаби лемківської еміграції дають і поодинокі дописи з далекої Маньчжурії. Лемківські кореспонденти пояснювали своїм побратимам на Батьківщині: «Молода манджурська держава цікава для нас о стільки, що живе в ній понад пів мільйона наших земляків. Живуть вони у краю, що зветься Зелений клин» [28, 3]. Приваблювані добрим кліматом, протягом кількох десятиліть українці, а серед них значна частина лемків, збудували декілька сотень українських поселень. З часом в українських колоніях розгорнулася активна культурно-просвітницька праця. Ось як її змальовували самі дописувачі «Нашого лемка»: «В Харбіні […] мають українці свої культурно-освітні товариства, як читальня «Просвіти» й інші. Недавно посвятили нову церкву […]. При читальні «Просвіта» заснувала молодь аматорський гурток, який відіграв вже виставу. У Харбіні виходить українська газета «Манджурський вісник», одинокий на Далекім Сході часопис, писаний українською мовою. Українська видавнича спілка в Харбіні видала також на 1934 р. календар з короткою історією України» [28, 3]. Відзначимо, що за такої розкиданості лемківської спільноти земною кулею «Наш лемко» навіть запровадив рубрики «Українське життя по всему світу» та «Українське життя на обох півкулях», де робив акценти на становищі русинської діаспори.

Подіями, котрі об'єднували весь загал української еміграційної спільноти, втім і її лемківську частину, були урочисті відзначення національних свят. Так, русинські часописи доносять до нас інформацію про масове відзначення емігрантами обох півкуль річниць знакових подій Української революції – проголошення Четвертого універсалу, акту Злуки, Листопадового зриву. Поряд із цим, також і трагічні дати національного життя ставали приводами для єднання українських активістів у діаспорних осередках проживання. Так, справжньою меморіальною хвилею в другій половині 1930-х рр. прокотилося вшанування пам'яті передчасно померлого патріарха українознавства Михайла Грушевського, про що доволі докладно інформував «Наш лемко» [29, 359].

Поряд із успіхами, лемківські видання не приховували й труднощів еміграційного життя. Слушно вказувалося, що найскладнішою для кожного переселенця є втрата зв'язку зі своєю батьківщиною. З огляду на це, як львівський, так і криницький часописи взяли на себе завдання культурної опіки над земляками, що опинилися на чужині. Для них вміщувалися невеликі художні твори та публіцистичні дописи, а також численні ілюстрації визначних природних і культурних пам'яток Лемківщини, що було покликано підживлювати в уяві переселенців пам'яті про малу Батьківщину.

Найбільшою ж проблемою, корені якої містилися в самій еміграції, називалася значна атомізація лемків на чужині, коли заклопотаність щоденними справами ускладнювала усвідомлення потреби культурно-національного єднання. Цьому заважали протиріччя ідейного плану, корені яких сягали ще XIX ст. Втім, молоде покоління лемків 1920-1930-х рр. поступово долало батьківські стереотипи, наголошуючи на потребі солідарного співжиття для осягнення якнайбільших результатів [30, 3]. Ці консолідаційні зусилля одностайно підтримували й досліджувані нами часописи, намагаючись об'єднати лемків на чужині розумінням певної місії еміграції. Таким вищим сенсом закордонного русинства була

визначена близька кожному допомога своєму краю, насамперед фінансова, котра мала піднести лемків не стільки матеріально, скільки культурно. При цьому обидві газети не втомлювалися показувати значущість небайдужості закордонних земляків для єдності лемківського світу: «Віра, що наші Брати за Океаном не забувають про добро Рідних Сторін – перемагає всі труднощі» [31, 7].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що культурно-просвітницька діяльність лемків на еміграції була надзвичайно активною, особливо з огляду на більше ніж скромні фінансові можливості переселенців, котрі здебільшого працювали на найменш престижних, а отже й низькоплачуваних роботах. Впадає у вічі також різноплановість культурного життя русинів – це й творення просвітніх інституцій, закладання музеїв та недільних шкіл, організація фольклорних фестивалів, видання періодики та реалізація перекладних проектів. У підсумку, ця праця, здебільшого ведена у соборницькому дусі, стала вагомою й органічною складовою культурного чину закордонного українства у міжвоєнний час. Це дозволило зберегти лемківські культурний колорит та етнічну самобутність і передати їх повоєнному поколінню русинів, котрих тоталітарні режими позбавили права жити на рідній землі.

Список використаної літератури

1. Наконечний В. Селянський часопис «Лемко»: ідеологія, рубрикація, проблематика // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2020. – Вип. 23. – С. 73-78.
2. Наконечний В. Часопис «Наш лемко» – феномен русинської періодики міжвоєнного часу // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2017. – Вип. 29. – С. 520-528.
3. Про што буде писати «Наш лемко» // Наш лемко. – 1934. – Ч. 1. – С. 2.
4. До наших читачів. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 1. – С. 2.
5. До братів на чужині. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 1. – С. 5.
6. Цінне письмо з Америки. // Наш лемко. – 1937. – Ч. 7 (79). – С. 5.
7. Як живуть наші брати українці в Канаді. // Наш лемко. – 1937. – Ч. 12 (84). – С. 5.
8. Гладик В. П. С Амерыкы. // Лемко. – 1935. – Ч. 12 (47). – С. 1-2.
9. Українці за океаном. // Наш лемко. – 1937. – Ч. 4 (76). – С. 7.
10. А по цьому боці. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 22. – С. 1.
11. Свідомі брати в Америці. // – Наш лемко. 1934. – Ч. 22. – С. 4.
12. Посвяченя другого українського літака у Зл. Державах Америки. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 22. – С. 6.
13. Український буквар в Америці. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 2 (26). – С. 1.
14. Український день в Шікаго. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 20 (44). – С. 2.
15. Український музей в Америці. // Наш лемко. – 1936. – Ч. 22 (70). – С. 8.
16. Зїзд лемків у Нюйорку. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 19 (43). – С. 5.
17. З життя наших Братів на еміграції. // Наш лемко. – 1937. – Ч. 2 (74). – С. 6.
18. Перший Лемківський конгрес в Америці. // Наш лемко. – 1936. – Ч. 13 (61). – С. 2.
19. Українці в Аргентині. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 23. – С. 4.
20. Просвіта в Аргентині. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 2 (26). – С. 2.
21. Як живеться нашим братам в Уругваю. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 24. – С. 7.
22. Українці в Югославії. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 3 (27). – С. 1.
23. Українці в Парижі. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 5 (29). – С. 5.
24. Лемкы на Словаччині добивают ся своих прав. // Лемко. – 1936. – Ч. 38 (122). – С. 2.
25. Музей Визвольної Боротьби України. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 22. – С. 6.
26. Поезії Шевченка португальською мовою. // Наш лемко. – 1937. – Ч. 10 (82). – С. 5.
27. Українська пропаганда закордоном. // Наш лемко. – 1935. – Ч. 17 (41). – С. 8.
28. Культурно-освітнє життя українців на Дал. Сході. // Наш лемко. – 1934. – Ч. 3. – С. 3.
29. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
30. Ой, не буде так добре, Ваню Гуняка! // Наш лемко. – 1934. – Ч. 17. – С. 3.
31. Збірна жертва наших братів ізза океану. // Наш лемко. – 1936. – Ч. 4 (52). – С. 7.

References

1. Nakonechniy, V. (2020). «Lemko»: ideology, headings, issues. *Ukrainian peasant. Collection of scientific works Peasant periodical*. 2020. (issue 23), (pp. 73-78) (In Ukrainian).

2. Nakonechniy, V. (2017). Newspaper «Nash Lemko» is a phenomenon of Rusyn periodicals of the interwar times. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. (issue 29), (pp. 520-528) (In Ukrainian).
3. (1934). What will «Our Lemko» write about. *Our Lemko*. (issue 1), (p. 2) (In Ukrainian).
4. (1934). To our readers. *Our Lemko*. (issue 1), (p. 2) (In Ukrainian).
5. (1934). To the brothers abroad. *Our Lemko*. (issue 1), (p. 5) (In Ukrainian).
6. (1937). Valuable letter from America. *Our Lemko*. (issue 7 (79)), (p. 5) (In Ukrainian).
7. (1937). How our Ukrainian brothers live in Canada. *Our Lemko*. (issue 12 (84)), (p. 5) (In Ukrainian).
8. Gladyk V. P. (1935). From America. *Lemko*. (issue 12 (47)), (p. 1-2) (In Ukrainian).
9. (1937). Ukrainians overseas. *Our Lemko*. (issue 4 (76)), (p. 7) (In Ukrainian).
10. (1934). And on this side. *Our Lemko*. (issue 22), (p. 1) (In Ukrainian).
11. (1934). Conscious brothers in America. *Our Lemko*. (issue 22), (p. 4) (In Ukrainian).
12. Dedication of the second Ukrainian plane in Un. States of America. *Наш лемко*. 1934. Ч. 22. С. 6. (In Ukrainian).
13. (1935). Ukrainian primer in America. *Our Lemko*. (issue 2 (26)), (p. 1) (In Ukrainian).
14. (1935). Ukrainian day in Chicago. *Our Lemko*. (issue 20 (44)), (p. 2) (In Ukrainian).
15. (1936). Ukrainian Museum in America. *Our Lemko*. (issue 22 (70)), (p. 8) (In Ukrainian).
16. (1935). Lemko Congress in New York. *Our Lemko*. (issue 19 (43)), (p. 5) (In Ukrainian).
17. (1937). From the life of our Brethren in exile. *Our Lemko*. (issue 2 (74)), (p. 6) (In Ukrainian).
18. The first Lemko Congress in America. *Наш лемко*. 1936. Ч. 13 (61). С. 2. (In Ukrainian).
19. (1934). Ukrainians in Argentina. *Our Lemko*. (issue 23), (p. 4) (In Ukrainian).
20. (1935). Prosvita in Argentina. *Our Lemko*. (issue 2 (26)), (p. 2) (In Ukrainian).
21. (1934). How our brothers live in Uruguay. *Our Lemko*. (issue 24), (p. 7) (In Ukrainian).
22. (1935). Ukrainians in Yugoslavia. *Our Lemko*. (issue 3 (27)), (p. 1) (In Ukrainian).
23. (1935). Ukrainians in Paris. *Our Lemko*. (issue 5 (29)), (p. 5) (In Ukrainian).
24. (1936). The Lemkos in Slovakia are seeking their rights. *Lemko*. (issue 38 (122)), (p. 2) (In Ukrainian).
25. (1934). Museum of the Liberation Struggle of Ukraine. *Our Lemko*. (issue 22), (p. 6) (In Ukrainian).
26. (1937). Shevchenko's poetry in Portuguese. *Our Lemko*. (issue 10 (82)), (p. 5) (In Ukrainian).
27. (1935). Ukrainian propaganda abroad. *Our Lemko*. (issue 17 (41)), (p. 8) (In Ukrainian).
28. (1934). Cultural and educational life of Ukrainians in the Far East. *Our Lemko*. (issue 3), (p. 3) (In Ukrainian).
29. Telvak, V. (2008). Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century). Kyiv–Drohobych. 494 p. (in Ukrainian).
30. (1934). Oh, it won't be so good, Vanya Gunyaka! *Our Lemko*. (issue 17), (p. 3) (In Ukrainian).
31. (1936). The collective sacrifice of our brothers from overseas. *Our Lemko*. (issue 4 (52)), (p. 7) (In Ukrainian).

NAKONECHNYI Volodymyr, Candidate of historical sciences, Associate Professor Department of International Relations Kyiv National University Culture and Arts,
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE LEMKO EMIGRATION IN THE COVERAGE OF THE RUTHENIAN PERIODICALS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

Formulation of the problem. *During the second half of the XIX - first third of the XX century Ukrainians experienced several powerful waves of emigration. At the same time, the emigration flow from the Lemko lands was marked by the greatest intensity due to severe natural economic conditions and the problem of land scarcity. Having faced a new socio-economic and cultural-mental situation, having adapted to completely unusual natural and economic circumstances, the Lemkos did not give up their own national identity. They launched an active cultural and educational work aimed at cultivating a sense of their own national and cultural identity among the settlers. This important and diverse cultural and educational activity of Lemko activists abroad has not become the object of independent scientific reflection, which makes it impossible to create a holistic image of the national service of diaspora Ukrainians.*

The purpose of the article *is to clarify the forms, manifestations and content of the cultural and educational work of the Ruthenian emigration on the basis of the newspapers «Our Lemko» and «Lemko».*

The main results of the study. *Lemko newspapers mainly wrote about numerous American and Canadian communities. The newspapers published independent thematic sections that specifically covered the life of Ruthenians in North America. It is important to note that these columns were edited by the Lemko correspondents in emigration, so that the contributors could recreate a fairly complete picture of*

the rich cultural and social life of the Lemkos in New York, Philadelphia, Chicago, Winnipeg, Montreal, Toronto, and others.

Along with the articles about the life of Lemkos in the North American countries, quite a few Lemko newspapers wrote about the cultural life of Lemko communities in South American countries, such as Brazil, Peru and Paraguay. The newspapers published columns «To the Lemko Brothers from Uruguay» and «Ukrainians in Argentina» that provide information about the cultural achievements of the Lemkos in these countries. The newspapers published articles about the life of Ruthenians in France, Germany, Britain, Czechoslovakia, Lithuania, and Yugoslavia as well. They inform about various cultural and educational events and considerable achievements of Lemko emigration in these countries. Finally, there were a few publications from Manchuria (Green Wedge) that give an idea of the scale of Lemko's emigration.

Conclusions. *The study suggests that the cultural and educational movement of Lemko emigrants was extremely active, especially given the modest financial resources of the migrants, who mostly worked in the least prestigious and therefore low-paid jobs. The diversity of Ruthenian cultural life is also striking, it includes various projects such as creation of educational institutions, establishment of museums and Sunday schools, organisation of folklore festivals, publication of periodicals and implementation of translation projects. As a result, this work, mostly conducted in the spirit of unity, became an important and organic component of the cultural life of foreign Ukrainians in the interwar period. This allowed to preserve Lemko cultural diversity and ethnic identity and pass them on to the post-war generation of Ruthenians, who were deprived of the right to live on their native land by totalitarian regimes.*

Keywords: *«Lemko», «Our Lemko», Ruthenians, emigration, cultural and educational activities, the Second Polish Republic.*

Одержано редакцією 7.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94(477,72)«1941-1944»
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-64-70

ЦИБУЛЕНКО Геннадій Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України, археології
та методики викладання Херсонського
державного університету,
Orcid ID: 0000-0002-2705-555X
e-mail: tcybylenko2gl@gmail.com

ЦИБУЛЕНКО Лариса Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України, археології
та методики викладання Херсонського
державного університету,
Orcid ID: 0000-0002-0762-6650
e-mail: tcybylenko2gl@gmail.com

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ АГРОКУЛЬТУРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ХЕРСОНЩИНІ У 1941-1944 рр.

У статті простежено діяльність районних та селищних структур нацистської окупаційної влади із запровадження технологій покращення і захисту сільськогосподарського виробництва. Показано методи і характер організації збереження лісозахисних смуг, протипожежного захисту, боротьби зі шкідниками, використання аграрних новацій, ефективного виробництва органічних добрив та водозбереження.

Ключові слова: *господарства, громади, лісозахисні смуги, протипожежні заходи, шкідники, добриво.*

Постановка проблеми. Актуальність теми визначено необхідністю дослідження маловідомих фактів реалізації нацистською окупаційною владою технологій, спрямованих на збереження врожаю та збільшення його обсягів. Вивчення цього аспекту деталізує роботу та взаємодію німецьких низових органів влади та структур місцевого управління

громадами і господарствами, розкриває характер відносин окупаційного режиму і місцевого населення через повсякденність господарського життя в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення аграрної політики окупантів у регіоні знайшла відображення в історичних розвідках О.О. Захарченка [1] та І.Т. Кіщака [2], які досліджували Миколаївщину, де генеральна округа (область) «Миколаїв» обіймала частину сучасної Херсонщини. Херсонщину у цілому розглянуто в авторських дослідженнях, у котрих розкрито роботу окупаційних органів щодо налагодження аграрного виробництва та формування засад управління колективними господарствами та подано теоретичні характеристики проблеми [3; 4].

Мета. В означеній статті пропонується розглянути організаційні заходи та запропоновані окупантами технології збереження і нарощування врожайності в громадських та державних господарствах та роботу населення щодо їх реалізації. Джерельною базою виступили матеріали громадських господарств, сільських громад районних ланок окупаційної влади (районні та сільськогосподарські управи). В цих матеріалах детально відбилася динаміка дій, умови праці та стан господарських комплексів у часи окупації Херсонщини.

Виклад основного матеріалу. Опікуючись, виключно, потребами Вермахту і Третього рейху в продуктах харчування німецька окупаційна влада докладала зусилля до відновлення та покращення сільськогосподарського виробництва. Із налагодженням організаційних механізмів щодо зосередження ресурсів, проведення сільгоспробіт та забезпечення їх реманентом, технікою і тягловою силою [5] окупаційна влада Херсонщини паралельно здійснювала заходи щодо системного нарощування врожайності та збереження отриманої аграрної продукції.

Одним із перших кроків окупаційної влади був спрямований на збереження захисних лісосмуг. Вже у листопаді 1941 р. керівництво Великоолександрівського району встало перед загрозою масової вирубки лісосмуг, що неминуче повинно було призвести, на думку влади, до знищення посівів. Старостам громад та управителям громадських господарств було суворо заборонено організовувати вирубку дерев, а порушників наказувалось притягати до відповідальності [6, 46].

Проте, порубки не припинялися через брак опалення, і тому окружний комісар ввів систему штрафів, за якими за порубку лісу стягувалось 300 крб., а за розведення вогнищ встановлювався штраф у 1.000 крб. Категорично було заборонено підпалювати і рубати вітрозахисні смуги і деревонасадження вздовж шляхів, що були оголошені «земельно-культурним устаткуванням з метою підвищення врожайності» [7, 77, 108]. Паралельно в регіоні розпочалась робота по створенню лісозахисної служби. В господарствах запроваджувались посади об'їзників-лісників для охорони лісонасаджень та лісосмуг у степу або ці обов'язки покладалися на польових об'їзників [8, 90].

Розгорталась діяльність щодо створення протипожежної служби. З початком збору врожаю у липні 1942 р. наказувалось всім громадським і державним господарствам провести ремонт всього протипожежного обладнання: вогнегасників, насосів, діжок для води тощо. Для оперативності протипожежних дій також наказувалось забезпечити протипожежними засобами всі молотильні агрегати особливо ті, де використовуються локомобілі та зернові комори. Для унеможливлення поширених підпалів через нехлюйство працівників було наказано обладнати місця для паління, чітко дотримуватися норм безпеки – відстані між скиртами та розміри оранки навколо них. Також було наказано організувати цілодобове чергування для охорони техніки, комор та ланів, а при сільських управах необхідно було створити пожежні дружини [9, 12-12зв.]. На полях, за необхідністю, вимагалось влаштувати вишки для спостереження за хлібом. У районі кожної ділянки, що охоронялась, необхідно було встановити стовп із пристроєм для подачі сторожем звукового сигналу. Куріння вночі на ланах на період кампанії по збиранню врожаю категорично заборонялась. Палити вдень дозволялось виключно в спеціально відведених для цього керівником господарства місцях, при яких обов'язково встановлювалися ємності з водою для недопалків. У кожній громаді вимагалось виділити на час кампанії по збору врожаю й молотьби зерна відповідального за належну організацію протипожежної справи.

Для оперативної боротьби з пожежами наказувалось створити пожежні обози при кожній бригаді. Вони повинні були мати насос і одну чи дві діжки для води на бричках. Коней, що використовувались в цих обозах, дозволялось залучати виключно до робіт, що проводились поблизу токів та заскиртованого хлібу. За пожежним обозом закріплювали певну кількість людей та протипожежний реманент. Для коней вимагалось підібрати справну і підігнану упряж. Біля пожежного обозу передбачалось встановити постійне чергування з людей, закріплених за ним. Також по кожній бригаді наказувалось виділити один-два справних букера та відповідну кількість коней для оранки захисних смуг на випадок пожежі. За виділеними букерами і кіньми на весь час збору врожаю й обмолоту зерна прикріплювалися визначені члени громади. Все працездатне населення кожної громади зобов'язувалось приймати безпосередньо участь у гасінні пожеж тими засобами, що завчасно їм повинен був призначити керівник громади. Для виконання цього кожний працездатний повинен був з'явитись за першим викликом чи у випадку тривоги. Ухилення під час пожежі від виконання обов'язків, що були покладені на члена громади, влада чітко визначала як саботаж з усіма наслідками, що з цього випливали за законами воєнного часу [10, 50].

Важливим були й профілактичні заходи, що зорганізовувались окупаційною владою. При проведенні робіт у степу зі спалювання бур'янів та старої соломи треба було завчасно повідомляти відповідні жандармські пости. У цих повідомленнях треба було вказувати, де буде здійснюватись випалювання, що за об'єкти розташовані поряд. Ця інформація вимагалась для того, щоб можна було організувати протипожежні заходи [11, 7].

Головною опікою залишались лани. Владні органи констатувала, що саме при збиранні врожаю через недбайливе ставлення з вогнем та електрикою виникають пожежі, що надзвичайно важко гасити. Наголошувалось, що головні причини пожеж, як правило, незначні. Особливо наголошувалось на необхідності з боку батьків приділяти увагу дітям, щоб вони не грались із вогнем, що було досить часто причиною пожеж. З тієї ж причини суворо заборонялось підліткам палити цигарки. Відповідальність за дотримання цієї заборони покладалась на їх батьків. Для цього їм пропонувалось активізувати виховну роботу та застосовувати різні заходи, щоб позбавити підлітків можливості курити. На підлітків до 18 років, які будуть затримані під час куріння, накладався штраф у розмірі 50 крб., що повинні були сплатити батьки. Дорослих, які будуть затримані за надання підліткам сірників та цигарок, передбачалося штрафувати на 100 крб. [11, 7].

Проблема підпалів через перебування окремих регіонів біля прифронтових зон Криму набула чіткого військового забарвлення через визнання цих дій диверсійними. Так, командувач військами Криму 26 вересня 1942 р. у своєму наказі визначив: «…у випадку якщо ворожі агенти спробували б знищити врожай і зруйнувати благодать настільки копіткого обробку ланів, всі землероби спільно з німецькими військовими силами, а також кожний чесний не більшовицький громадянин встануть на захист врожаю і знищать більшовицьких злочинців. Громадські господарства або села, що не охороняють врожай і майно на достатньому рівні від більшовицьких злочинців і зрадників будуть каратися і відповідати за нанесені збитки у залежності від їх розмірів і кількості». Покарання за втрату врожаю передбачалися надзвичайно суворі. Наголошувалося, що у «випадку, якщо винуватці не будуть знайдені, покарання понесуть громади або відповідальні керівники та всі особи, здатні нести охорону. У випадках неупередженого або цілеспрямованого шкідництва, яке призвело до знищення об'єктів сільгоспвиробництва або неповідомлення влади чи ухилення від перешкоджання діям шкідництва особи, в залежності від розміру шкоди, будуть каратися грошовими штрафами, арештами та розстрілами з частковою або повною конфіскацією майна». Відповідальність перед місцевими комендатурами за організацію охорони врожаю покладалась на районне керівництво та старост громад [9, 186]. Влада чітко наголошувала, що особи, через недбалість яких виникне пожежа, що знищить велику кількість хлібу або соломи, будуть засуджені як підпалювачі до страти [11, 7].

Серйозною проблемою у царині захисту врожаю залишалась боротьба зі шкідниками. На першому плані стала боротьба із ховрахами та щурами, до якої було залучено різні групи дітей: підлітків, які не були задіяні в сільгоспроботах, школярів та дітей позашкільного віку. Пропонувалось із настанням тепла організувати боротьбу з ховрахами

хімічними речовинами та механічними засобами (пастки і заливання водою). Для цього дітей закріплювали за водовозками на волах чи конях. Для отримання реальної звітності за проведену роботу та безвідходного використання забитих ховрахів було запропоновано спецзаходи. Із забитих тварин пропонувалось знімати хутро і здавати його до райконтор заготхудоби, а тушки для отримання технічного жиру до заготпунктів райспоживспілки. Для заохочення в цій роботі встановлювалась у залежності від якості ціна за шкурки ховрахів від 1,2 до 1,5 крб., за тушку – 10-20 коп. Також передбачалось класи-переможники нагороджувати наборами матеріалів для письма на кожного учня, а учнів переможців обіцяли нагородити окремими дарунками [7, 84; 10, 104; 12, 137; 13, 144; 14, 26].

Було зорганізовано боротьбу з хворобами рослин у полях, садах і городах. Господарства повинні були періодично звітувати, на яких культурах проводилась обробка, з обов'язковим вказуванням площі обробки, скільки було оброблено хімічним, а скільки механічним способом, скільки витрачено трудоднів, які використовувались отрутохімікати і у яких обсягах та скільки їх залишилось. Проводилось протравлювання насіння озимих культур (мокрим, сухим та термічним способами). Проводилась дезінфекція та дератизація комор [15, 89].

Не менш проблемними для регіону в питанні нарощування виробництва було питання водопостачання та якості ґрунтів. Для збереження водних ресурсів велась робота щодо збереження лісонасаджень, про що йшлося вище, та створення додаткових джерел води. Проводилась робота про створення в громадах колодязів для зрошування, котра координувалась виключно районними структурами [16, 17].

Для більш ефективного використання органічних добрив районні сільськогосподарські комендатури пропонували господарствам розпочати збереження гною за методикою «Кранца». За наданою інструкцією чітко розписувалась технологія пошарового укладання гною для доведення його протягом 5-6 місяців до належної кондиції [14, 133]. Така ситуація свідчить про те, що у керівництва окупаційних структур викликало подив неефективне використання ресурсів у зоні досить давньої традиції землеробства.

У цьому ж контексті надавались поради щодо оперативного реагування на кліматичні зміни. Для цього було запропоновано для скорочення термінів посіву використовувати проросле зерно ярових культур ячменю і проса, отримане пересіванням, що забезпечувало більш ранні сходи. Пропонувалось засівати таким зерном до 40 % посівних площ. Складність цієї технології полягала у жорстких термінах пророщування у 3-4 дні до початку висівання. Наголошувалось на необхідності чіткого планування робіт із пророщування, адже перебирання часу призводило до загибелі посівного фонду, а отже, і врожаю. При умові затримки висіву, щоб унеможливити занадто швидке проростання зерна, наказувалось постійно проводити його перекидання [17, 48].

Висновки. Наведені факти дають підстави стверджувати, що органи окупаційної влади Херсонщини з самого початку змушені були у терміновому порядку вирішувати нагальні проблеми покращення сільськогосподарського виробництва по декільком напрямкам.

Нестача пального в регіоні штовхала населення на нищення лісозахисних смуг. Органи влади для збереження лісопосадок, що відігравали ключову роль у регіоні, де вітрова ерозія була сильною загрозою, запровадили жорстку систему штрафів за порубку дерев, спеціальну лісозахисну службу та ввели зобов'язання охорони на спеціальних працівників у господарствах.

Другою серйозною загрозою стали пожежі на ланах і на токах. Із запропонованих окупаційним керівництвом вимог, на нашу думку, свідчить, що місцеве населення абсолютно безвідповідально ставилось до загрози пожеж. В умовах, коли окупанти запровадили жорсткі форми контролю за сільгосппродукцією, поведінка колишніх колгоспників, які зазнавали терору з боку радянської влади за набагато менші провинності, є, скоріше, свідченням більш м'якішого формату терору німецької влади.

Для запобіганню пожежам райуправи запровадили під час кампанії по збору врожаю низку заходів. Було заборонено куріння в неспеціальних місцях. Наголошувалось, що однією із головних причин пожеж були діти, які або грались із вогнем, або палили. Для профілактики цих дій пропонувалось посилити роз'яснювальну роботу, а для більшої

ефективності вводилось штрафування батьків. Також вимагалось провести ремонт усього протипожежного обладнання і облаштувати ним місця, де зберігалось і оброблялось зерно, на полях наказувалось побудувати вишки. В господарствах наказувалось створити пожежні дружини, а в бригадах – пожежні обози із спецзасобами. При проведенні випалювання на полях керівництво господарств повинно було оповіщати поліцію. Все населення зобов'язувалось брати участь у гасінні пожеж, відмова розцінювалась як злочин. А для унеможливлення диверсійних дій, спрямованих на знищення врожаю, окупаційні органи у прифронтовій зоні у 1942 р. запровадили систему кругової відповідальності громад за неналежну охорону ланів шляхом грошових штрафів, арештами та розстрілами із частковою або повною конфіскацією майна.

Третім напрямом у збереженні врожаю стала боротьба зі шкідниками на полях, садах та в місцях збереження сільгосппродукції. Запроваджувалась спецзвітність про площі, оброблені хімічним та механічним способами. Для цієї роботи пропонувалось залучити школярів, а для їх стимуляції пропонувалось запровадити грошову оплату за здане хутро і тушки ховрахів та нагороджувати класи й учнів переможців.

Опікуючись покращенням врожайності окупаційні органи розгорнули програму ефективного використання аграрних новацій посіву, наявних ресурсів та водозабезпечення, що було дуже актуальним для посушливих степових районів Херсонщини. В господарствах пропонувалось використовувати систему «Кранца» для перетворення гною на більш якісне добриво. Райуправи перебрали на себе завдання координування створення мереж додаткових джерел води, для чого громадам наказувалось будувати колодязі для зрошування. Для подолання проблеми скорочення термінів вегетації запроваджувалась система засівання 40 % ланів проросли (перезасіяним) зерном ярових культур ячменю і проса.

Окупаційна влада намагалась максимально ефективно використовувати аграрний потенціал України, для чого впроваджувались технології підвищення врожайності та збереження отриманих продуктів.

Перспективність подальшого дослідження полягає у потребі реконструкції реалій перебування краю під німецькою окупацією, взаємовідносин селянства з владою, участі останньої в організації виробництва та характеру її ставлення до місцевого населення.

Список використаної літератури

1. Захарченко О.О. Аграрна політика окупантів на території Миколаївщини (серпень 1941 – березень 1944 р.р.) / О.О. Захарченко // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944: (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 172-206.
2. Кіщак І.Т. Сільське господарство Миколаївщини в 1940-1944 роках / І.Т. Кіщак // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944: (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 207-214.
3. Цибуленко Г.В. Облаштування окупаційною владою управління колективними аграрними господарствами на Херсонщині у 1941-1942 рр. [Електронний ресурс] / Г.В. Цибуленко // Scriptorium Nostrum. Електронний історичний журнал. – Херсон, 2016. – №2 (5). – С. 171-186. – Режим доступу: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/167/236.
4. Цибуленко, Г. Організація польових робіт окупаційною владою на Херсонщині у 1941–1943 рр. [Електронний ресурс] / Г.В. Цибуленко // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – Херсон, 2016. – №3(6). – С. 141-164. – Режим доступу: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/160/219.
5. Цибуленко Г.В. Відбудова і розвиток окупаційною владою виробничого потенціалу аграрного сектору Херсонщини у 1941-1944 рр. [Електронний ресурс] / Г.В. Цибуленко // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – Херсон, 2017. – №3(9). – С. 184-192. – Режим доступу: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/110/95.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1520 (Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації)). – Оп. 1. – Спр. 8. – 71 арк.
7. ДАХО. – Спр. 1. – 140 арк.
8. ДАХО. – Спр. 18. – 222 арк.
9. ДАХО. – Спр. 72. – 299 арк.
10. ДАХО. – Спр. 17. – 210 арк.

11. ДАХО. – Спр. 9. – 62 арк.
12. ДАХО. – Спр. 2. – 197 арк.
13. ДАХО. – Спр. 45. – 193 арк.
14. ДАХО. – Спр. 100. – 414 арк.
15. ДАХО. – Спр. 19. – 209 арк.
16. ДАХО. – Спр. 20. – 154 арк.
17. ДАХО. – Спр. 71. – 283 арк.

References

1. Zakharchenko, O.O. (2004) Agrarian policy of the occupiers in the territory of Mykolaiv region (August 1941 – March 1944. *Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941-1944. (Mykolaiv region during the Great Patriotic War 1941*-1944), 172-206 (in Ukr.).
2. Kishchak, I.T. (2004) Agriculture of Mykolaiv region in 1940-1944. *Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941-1944. (Mykolaiv region during the Great Patriotic War 1941-1944), 207-214* (in Ukr.).
3. Tsybulenko, G.V. (2016) The organization of the collective agricultural farm management by the occupying authority in the Kherson region in 1941-1942. *Scriptorium Nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal (Scriptorium Nostrum. Electronic History Magazine), 2 (5), 171-186.* Retrieved from http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/167/236 (in Ukr.).
4. Tsybulenko, G. (2016) The organization of field works by the occupying authority in Kherson region 1941-1943. *Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal (Scriptorium Nostrum. Electronic History Magazine), №3(6), 141-164.* Retrieved from http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/160/219 (in Ukr.).
5. Tsybulenko G.V. (2017) Regeneration and development of the Kherson region industrial potential by the occupation authorities in 1941-1944. *Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal (Scriptorium Nostrum. Electronic History Magazine), №3(9), 184-192*. Retrieved from http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/110/95 (in Ukr.).
6. State Archive of Herson Region (SAHR). F. R-1520 (Villages' councils of Kherson region (period of Nazi occupation), Description 1, Case 8.
7. SAHR. R-1520, 1, 1.
8. SAHR. R-1520, 1, 18.
9. SAHR. R-1520, 1, 72.
10. SAHR. R-1520, 1, 17.
11. SAHR. R-1520, 1, 9.
12. SAHR. R-1520, 1, 2.
13. SAHR. R-1520, 1, 45.
14. SAHR. R-1520, 1, 100.
15. SAHR. R-1520, 1, 19.
16. SAHR. R-1520, 1, 20.
17. SAHR. R-1520, 1, 71.

TSYBULENKO Gennady, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, archeology and methods of research, Kherson State University,
e-mail: tcybylenko2gl@gmail.com,
TSYBULENKO Larysa, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, archeology and methods of research, Kherson State University,
e-mail: tcybylenko2gl@gmail.com

THE INTRODUCTION OF THE AGRICULTURAL TECHNOLOGIES BY THE OCCUPATION AUTHORITIES IN THE KHERSON REGION IN 1941-1944.

Introduction. *The article explores the little-known facts about the implementation of technologies aimed at preserving the harvest and increasing its volumes by the occupation authorities.*

Purpose. *It is suggested to study the organizational measures and technologies of preservation and increase of productivity in public and state farms and the work of the population on their implementation, which were proposed by the occupiers.*

Results. *The organization by the occupation authorities various measures to ensure conservation of*

crops and increase results of agricultural products in the Kherson region in 1941-1944 was shown detailed in the article. The work to preserve and increase the forest shelter belts, which were destroyed by the local population through a shortage of fuel, has been reconstructed on the materials of the district and rural activities structures. The organization of fire protection of fields by creation of observation system, fire brigades and introduction of rigid instructions on use of fire dangerous technology is shown; the forms of punishment for negligent behavior with fire are characterized. The organizing work on pest control in the fields, in orchards and places of agricultural products storage, punitive and encouraging methods of its organization are reflected in the article. The process of introduction of agrarian innovations, technologies for efficient production of organic fertilizers and creation of a system for the preservation of water resources are described.

Originality. *The scientific novelty of the research results is a detailed reconstruction of the implementation of agrarian and technical innovations in the farms of Kherson region.*

Conclusion. *The authorities introduced a rigid system of fines for tree felling, a special forestry service, and imposed protection obligations on special farm workers for forest conservation, which played a key role in a region where wind erosion was a major threat. The district governments have introduced a number of measures to prevent fires: fines, outreach, the creation of fire brigades and wagons, the introduction of a system of circular responsibility. Effective methods of chemical use were used to control pests and the peasantry was stimulated. The occupying authorities have launched a program to effectively utilize agrarian crop innovations, organic fertilizers and water supplies taking care of productivity improvements. The author plans the further study of the topic about the reconstruction of the realities while the German occupation, and the relationship between the peasantry and the occupation authorities.*

Key words: *economy, communities, forest protection belts, fire prevention measures, vermin, fertilizer.*

Одержано редакцією 15.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 93/94(477) «2005/2010»
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-70-76

АНТОНЮК Софія Леонтіївна,
аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0001-6009-2689
e-mail: sofileon@ukr.net

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ, 2005–2010 рр.

У статті виявлено та проаналізовано основні тенденції культурної та історичної політики третього президента України В. Ющенка (2005 – 2010). Проаналізовано такі заходи і явища як «війна пам'ятників», віктимізація історичного наративу, меморіальні практики та ініціативи, заснування Українського інститут національної пам'яті, розширення доступу до архівів СБУ та ін. З'ясовано основні цілі, ідеологічні засади та інструменти державної політики у сфері культури та історичної пам'яті в часи президенства В. Ющенка.

Ключові слова: *Віктор Ющенко, історична політика, історична пам'ять, культура, культурна політика, національне відродження.*

Постановка проблеми. Державна політика у галузі культури та історичної політики до 2005 р. з одного боку відзначалася кон'юнктурністю та амбівалентністю, а з іншого – тяжіла до компромісності з метою збереження суспільного спокою між прибічниками різних політичних таборів та носіями різної історичної пам'яті.

У процесі становлення державної політики пам'яті в незалежній Україні період 2005 – 2010 рр. займає ключове місце, що обумовлено процесом інституціоналізації цієї галузі, а також супроводжувалося новими явищами і процесами – «війною пам'ятників», віктимізацією історичного наративу, новими формами меморіальних практик та ініціатив,

заснуванням Українського інституту національної пам'яті, розширенням доступу до архівів СБУ та ін.

Метою нашого наукового пошуку є виявлення основних заходів уряду та громадськості щодо відродження культурно-історичної спадщини та історичної пам'яті в Україні протягом 2005 – 2010 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси історико-культурного відродження в Україні в 2005 – 2010 рр. досі не виступали самостійним об'єктом наукового вивчення, проте опосередковано аналізувалися рядом дослідників. Деякі аспекти культурної політики президента В. Ющенка представлено у колективній монографії співробітників Інституту історії НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» [1], монографії Г. Касьянова «Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії» [6], «Нарисах новітньої історії України» А. Русначенка [10], працях «Україна: хроніка поступу 2001 – 2010» [13], «Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг» [14] та ін. Одним із напрямів у історіографії цієї теми є публікації, присвячені історичній пам'яті в Україні 2000-х рр. та історичній політиці президентів України. Серед них виділимо напрацювання В. Бабки [2; 3], В. Бондара [4], А. Киридон [7], Ю. Ніколайця [8]. Окремої уваги заслуговує значна за обсягом комплексна та системна праця О. Гриценка «Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати» [5], що є найкращим та найповнішим на сьогодні дослідженням формування, практичного втілення та результатів політики президентів Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича у сфері історичної пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетні заходи новообраного президента В. Ющенка щодо відродження культурної спадщини та історичної пам'яті було окреслено в указі «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» від 28 листопада 2005 р. Таким чином, президентом було визначено, що програма дій його команди має бути передусім спрямована на: 1) вдосконалення законодавства у сфері культури; 2) створення умов для ефективної діяльності історичних і культурних центрів, пов'язаних із життям та діяльністю видатних діячів культури, науки і мистецтва, з національно-визвольною боротьбою, іншими найважливішими подіями в історії українського народу; 3) розвиток національного кінематографу, видавничої та архівної справи; 4) активізацію відповідних наукових досліджень, видання спеціальної літератури; 5) створення у столиці України та великих культурних центрах музейних комплексів та виставкових залів, спорудження пам'ятників борцям за свободу і незалежність України; 6) активізацію міжнародної співпраці України в галузі культури, зокрема із ЮНЕСКО [12].

Впродовж 2005 – 2010 рр. В. Ющенком було видано ряд указів, спрямованих на вшанування таких історичних діячів як Б. Хмельницький, П. Калнишевський, І. Мазепа, І. Виговський, П. Орлик, П. Полуботок, родина Лизогубів, К. Розумовський, політичні лідери УНР та ЗУНР, О. Теліга, Олег Ольжич, В. Чорновіл, В. Липинський, Я. Стецько, А. Волошин, Івана Багряний, С. Єфремов, Р. Шухевич, Л. Юзьков, С. Бандера, А. Масельський, В. Гетьман, Г. Гонгадзе, Ю. Оробець, К. Стеценко, М. Приймаченко, В. Івасюк, А. Солов'яненко, Г. Китастий, О. Вересай, Т. Шевченко, І. Франко, М. Гоголь, В. Стус, Шолом Алейхем, Г. Кочур, П. Григоренко, І. Світличний, М. Руденко, О. Гірник, Б.-І. Антонич, П. Чубинський, М. Лукаш, П. Загребельний, О. Берест, Герої Крут, Р. Шухевич, І. Кожедуб, П. Франко, К. Дерев'янко, А. Шапіро, А. Василишин, пожежники-ліквідатори аварії на ЧАЕС, М. Смотрицький, І. Огієнко, Д. Багалій, Д. Яворницький, члени Кирило-Мефодіївського братства, Л. Юзьков, М. Боголюбов, В. Войно-Ясенецький, Дж. Мейс.

Ґрунтовний аналіз тематичної та ідеологічної спрямованості указів В. Ющенка, які стосувалися галузі культури та політики пам'яті, було нещодавно здійснено О. Гриценком. Дослідником було з'ясовано, що протягом січня 2005 – лютого 2010 рр. В. Ющенко було видано щонайменше 162 таких укази, що удвічі більше, ніж за час двох каденцій Л. Кучми. З них 41 указ було спрямовано на відзначення річниць історичних подій; 29 – на відзначення ювілеїв видатних діячів; 26 – на вшанування пам'яті видатних діячів; 7 – на відзначення

раніше встановлених свят; 2 – на встановлення нових державних свят; 15 – на збереження і відродження пам'яток; 7 – на підтримку історичних досліджень та популяризацію історії; 4 – на збереження історичної і культурної пам'яті; 17 – на вшанування пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій; решта 13 указів мали інституційний характер [5, 382].

Не можна не погодитися з поглядом історика В. Бабки, що в період президенства В. Ющенка особливо актуалізувалися *трагічні* (виділ. наше – С. А.) події-символи: Батуринська трагедія, знищення Запорозької Січі 1709 та 1775 рр., битва під Крутами, Голодомор, репресії, насильницька радянізація Західної України, німецька окупація, Бабин Яр, операція «Вісла», дисиденти, Чорнобиль. Натомість позитивними героїчними сюжетами були: трипільська культура, прийняття християнства на Русі, створення української козацько-гетьманської держави, перемога в Конотопській битві, державність в часи УНР, Акт Злуки, створення УПА. Таким чином, за емоційним наповненням та повторюваністю вшанування мартиролог переважав героїчні сюжети. Адже якщо скорботні символи – Крути, Голодомор, Чорнобиль – вшановувалися щорічно, то серед позитивних щороку відзначався лише День Соборності, тоді як річниці інших вікопомних подій лише одноразово [3, 107].

О. Гриценко помітив певні пріоритети щодо увіковічення історичних періодів і подій у політиці пам'яті В. Ющенка. Так, 21 президентський указ стосувався періоду козаччини і Гетьманщини; 16 указів – національно-визвольного руху в 1917 – 1921 рр.; 20 указів – періоду між двома світовими війнами; 12 указів – національно-визвольного руху в 1930-х – 1950-х рр.; 11 – дисидентського руху; по 10 указів – Другої світової війни та періоду незалежної України [5, 283-284].

У 2006 р. вийшли президентські укази, спрямовані на вшанування 160-річчя створення Кирило-Мефодіївського братства; українського визвольного руху в ХХ ст.; роковин бою під Крутами; Акту злуки УНР і ЗУНР. У 2007 р. на державному рівні відзначалися гетьманський період в історії України (в т.ч. з особливими урочистостями у гетьманських столицях Глухові й Батурині); 90-річчя Української національної революції; 90-річчя створення української дипломатичної служби. У 2008 р. указами В. Ющенка було вшановано 1020-річчя хрещення Київської Русі; 350-річчя перемоги в Конотопській битві; 300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана І. Мазепи; 900-річчя створення Михайлівського Золотоверхого монастиря у м. Київ; століття українського хокею; роковини бою під Крутами; Акт злуки УНР і ЗУНР. У 2009 р. – 360-річчя створення козацької держави зі столицею в Чигирині; 450-річчя створення Пересопницького Євангелія; створення Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького; 110-річчя створення Національного художнього музею в Києві; український визвольний рух у ХХ ст. 2010 р. президентським указом було передбачено урочистості, пов'язані з роковинами бою під Крутами, діяльністю Легіону Українських Січових стрільців та 95-річчям перемоги на г. Маківка. Крім того, щорічно на державному рівні відбувалося вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.

Як слушно зауважив В. Бондар, за час президенства В. Ющенка набуло поширення поняття «історична політика» [4, 386]. Окрім вищезгаданих указів проявом цього став ряд заходів інституційного характеру.

Одним із важливих заходів президента В. Ющенка в сфері історичної політики стала робота СБУ щодо розсекречення та оприлюднення архівних матеріалів із власних архівів, які стосувалися функціонування радянської карально-репресивної системи. В ході цієї роботи прискорилася реалізація програми «Реабілітовані історією», що присвячена виявленню та оприлюдненню інформації про репресованих громадян, в т.ч. засобами електронної Національної бази жертв політичних репресії; одержав підтримку науковий журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»; було підготовлено цикл документальних фільмів «Гриф секретності знято» про репресованих діячів визвольного руху.

Одне з ключових місць в політиці пам'яті часів президенства В. Ющенка посіла тема Голодомору 1932 – 1933 рр. Серед інших заходів «помаранчевою владою» було забезпечено юридичне визнання Голодомору як геноциду українського народу на законодавчому рівні (28 листопада 2006 р. Верховною Радою України було ухвалено закон «Про Голодомор

1932 – 1933 років в Україні»); активно здійснювалась кампанія визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. на міжнародному рівні; розпочалося укладання «Національної книги пам'яті жертв Голодомору»; було засновано Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні». Крім того, В. Ющенко ініціював обговорення можливості юридичної відповідальності за заперечення Голодомору-геноциду.

Складовою історичної політики третього президента України стало заснування 31 травня 2006 р. Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади. Першочерговими його завданнями стали вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби; дослідження державотворчих процесів в Україні, а також широка наукова і просвітницька робота у сфері національної пам'яті українців.

Час президенства В. Ющенка позначився новим етапом «війни пам'ятників». Найбільш резонансними випадками стало встановлення пам'ятника С. Бандері у Львові та Катерині II в Одесі у 2007 р. та спроба встановлення пам'ятника Й. Сталіну в Ялті у 2005 р. Поруч з тим, важливим кроком на шляху українсько-польського діалогу стало відкриття 24 червня 2005 р. відновленого Меморіалу загиблим воїнам УГА та Меморіалу орлят у Львові за участі президентів Республіки Польщі А. Кваснєвського та України В. Ющенка.

Неабиякий суспільний резонанс викликав указ В. Ющенка від 28 січня 2010 р. «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», Згідно цього документу, учасниками боротьби за незалежність України у XX ст. визнавалися особи, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в тому числі у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності [11].

Історик В. Бондар слушно зазначив, що напружена ситуація, яка склалася навколо трактувань окремих сюжетів історії України, стала результатом боротьби партій різної ідеологічної спрямованості. Зокрема, відчутними були контраверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігалася в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовувалася на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України могла діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України. Парламент став своєрідним відображенням всього народу в плані історичної пам'яті. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни [4, 392].

О. Гриценко вважає, що спроба В. Ющенка зробити політику пам'яті найголовнішим напрямком культурної політики мала лише частковий успіх. Причинами цього дослідник називає інертність та відомчу нескоординованість урядової системи, апатію та/або спротив з боку частини суспільства, незначні ресурси та невисоку ефективність політики третього президента України [5, 281].

На думку історика Г. Касьянова, спроба президента В. Ющенка орієнтувати суспільство на культурно-національні цінності та його апеляція до «національної самосвідомості» – коли з прихованим, а коли і з явним ухилом в бік українського етнічного націоналізму – не знаходили відгуку, насамперед, у більшості населення сходу і півдня України, що посилювало культурно-мовний розкол [6, 357]

Висновки. З огляду на вищесказане, підсумуємо: період президенства В. Ющенка (2005 – 2010) супроводжувався історико-культурним відродженням в Україні. Історична політика третього президента відійшла від безсистемних, кон'юнктурних, поодиноких і обережних кроків, спрямованих лише на збереження суспільного спокою між прибічниками різних політичних таборів та носіями різної історичної пам'яті, а набула яскраво вираженого

національного характеру. Протягом 2005 – 2010 рр. відбулася інституціоналізація сфери державної політики пам'яті, проявом чого стала не лише поява Інституту національної пам'яті та законодавче врегулювання деяких складних моментів історії України, але й активне видання президентських указів, спрямованих на запровадження нових форм меморіальних практик та ініціатив, встановленні нових свят і пам'ятних подій, що мали відзначатися на державному рівні, відкриття ряду нових і реконструкція діючих об'єктів заповідного та музейного фонду, запровадження ряду регіональних програм розвитку історико-туристичних маршрутів (наприклад – «Золота підкова Черкащини») тощо.

Список використаної літератури

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 796 с.
2. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу внезалежній Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук : спец. : 23.00.03 «Політична культура і ідеологія» / В. Л. Бабка. – Ніжин, 2016. – 249 с.
3. Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – початок 2010 рр.): ключові тенденції / В. Бабка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – С. 99-118.
4. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990 – 2000-х рр.: основні тенденції / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 377-400.
5. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати / О. Гриценко. – К. : К. І. С., 2017. – 1136 с.
6. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
7. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.) / А. Киридон // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 15. – С. 244-250.
8. Ніколаєць Ю. О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку XXI ст. / Ю. О. Ніколаєць // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2011. – Вип. 2. – С. 192-204.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 31.05.2006 р. № 764 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-п.
10. Русначенко А. Нариси новітньої історії України: в 5 кн. / А. Русначенко. – Кн. 5. – К. : Видавець Олег Філюк, 2017. – 621 с.
11. Указ Президента України № 75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» від 28.01.2010 [Електронний ресурс]. – Режим дотупу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010#Text
12. Указ Президента України № 1647/2005 «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» від 28.11.2005 [Електронний ресурс]. – Режим дотупу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647/2005#Text
13. Україна: хроніка поступу 2001 – 2010 / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2011. – 407 с.
14. Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
15. Ющенко В. А. До нації. Вибрані промови / передм. М. Жулинський; упоряд. Д. Лубківський. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2010. – 462 с.
16. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / В. А. Ющенко. – Харків : Фоліо, 2014. – 512 с.

References

1. 25 years of independence: essays on the history of the nation and state / ed. by V. Smolii (2016). – Kyiv : Nika-Tsentr (in Ukr.).
2. Babka V. (2016). Historical memory as a factor of political influence in independent Ukraine: PhD thesis (specialty 23.00.03 «Political culture and ideology»). – Nizhyn (in Ukr.).
3. Babka V. (2015). Memory policy in Ukraine (2005 – early 2010): key trends. *Scientific Notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of NAS of Ukraine*. 99-118 (in Ukr.).
4. Babka V. (2013). State policy of historical memory in Ukraine 1990 – 2000's: main trends.

Historiographical research in Ukraine. 23, 377-400 (in Ukr.).
5. Gritsenko O. (2017). Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994 – 2014): background, message, implementation, results. – Kyiv : K.I.S. (in Ukr.).
6. Kasyanov G. (2008). Ukraine 1991 – 2007: essays on modern history. – Nash chas : K.I.S. (in Ukr.).
7. Kiridon A. The policy of memory in Ukraine (1991 – 2015). *Ukraine-Europe-World. International miscellany of scientific works. Series: History, international relations.* 15, 244-250 (in Ukr.).
8. Nikolayets Yu. (2011). The policy of historical memory in Ukraine at the beginning of the XXI century. *Collection of scientific works «Political Studies».* 2, 192-204 (in Ukr.).
9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the establishment of the Ukrainian Institute of National Memory» № 764 (31.05.2006). – Accessed mode: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-п.
10. Rusnachenko A. (2017). Essays on the modern history of Ukraine: in 5 volumes. Vol. 5. – Kyiv : Oleg Filyuk Publisher (in Ukr.).
11. Decree of the President of Ukraine № 75/2010 «On honoring the participants of the struggle for independence of Ukraine in the XX century» (28.01.2010). – Accessed mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010#Text
12. Decree of the President of Ukraine № 1647/2005 «On priority measures for the enrichment and development of culture and spirituality of Ukrainian society» (28.11.2005). – Accessed mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647/2005#Text
13. Ukraine: chronicle of progress 2001 – 2010 / ed. by V. Smoliy (2011). – Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
14. Ukrainian society 1992 – 2013. Status and dynamics of change. Sociological monitoring / ed. by V. Vorona, M. Shulga (2013). – Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
15. Yushchenko V. To the nation. Selected speeches / compiled by D. Lubkivsky (2010). – Kyiv : National Institute for Strategic Studies (in Ukr.).
16. Yushchenko V. (2014). Non-state secrets: notes on the shores of memory. – Kharkiv : Folio (in Ukr.).

ANTONYUK Sofia, Graduate student of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: sofileon@ukr.net

THE MAIN TRENDS OF HISTORICAL AND CULTURAL REVIVAL IN UKRAINE, 2005 – 2010

Abstract. Introdution. *Until 2005, state policy in the field of culture and history was marked by conjuncture and ambivalence, and on the other hand, it tended to compromise in order to maintain public peace between supporters of different political camps and carriers of different historical memories. In the process of formation of state policy of memory in independent Ukraine, the period 2005 – 2010 occupies a key place due to the process of institutionalization of this industry, and was accompanied by new phenomena and processes – «war of monuments», victimization of historical narrative, new forms of memorial practices and initiatives, the establishment of the Ukrainian Institute of National Memory, expanding access to the archives of the Security Service of Ukraine, etc.*

Methods *of researching are represented by: analysis of sources; comparative method; comparative and systematization; generalization.*

Results. *Until 2005, state policy in the field of culture and history was marked by conjuncture and ambivalence, and on the other hand, it tended to compromise in order to maintain public peace between supporters of different political camps and carriers of different historical memories.*

In the process of formation of state policy of memory in independent Ukraine, the period 2005 – 2010 occupies a key place due to the process of institutionalization of this industry, and was accompanied by new phenomena and processes – «war of monuments», victimization of historical narrative, new forms of memorial practices and initiatives, the establishment of the Ukrainian Institute of National Memory, expanding access to the archives of the Security Service of Ukraine, etc.

The processes of historical and cultural revival in Ukraine in 2005 – 2010 have not yet been an independent object of scientific study, but have been indirectly analyzed by a number of researchers.

Between January 2005 and February 2010 Victor Yushchenko issued at least 162 decrees, relating to historical policy (twice as many as during Leonid Kuchma's two terms). Of these, 41 decrees were aimed at commemorating the anniversaries of historical events; 29 – to celebrate the anniversaries of

prominent figures; 26 – in honor of the memory of prominent figures; 7 – to celebrate previously established holidays; 2 – for the establishment of new public holidays; 15 – for the preservation and revival of monuments; 7 – to support historical research and popularize history; 4 – for the preservation of historical and cultural memory; 17 – in honor of the memory of the victims of the Holodomor and political repressions; the remaining 13 decrees were institutional.

One of President Yushchenko's important measures in the field of historical policy was the Security Service's of Ukraine work to declassify and publish archival materials from its own archives, which concerned the functioning of the Soviet punitive and repressive system. In the course of this work, the implementation of the program «Rehabilitated by History» was accelerated, which is dedicated to identifying and publishing information about repressed citizens, including by means of the electronic National database of victims of political repressions; received support from the scientific journal «From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB»; a series of documentaries «Secrecy Seal Removed» about repressed liberation activists was prepared.

One of the elements of historical policy of the third President of Ukraine was the establishment on May 31, 2006 of the Ukrainian Institute of National Memory as a central executive body. Its primary tasks were to honor the memory of the victims of the Holodomor of 1932 – 1933 and political repressions, participants in the national liberation struggle; research of state-building processes in Ukraine, as well as extensive scientific and educational work in the field of national memory of Ukrainians.

Yushchenko's presidency marked a new stage in the «War of Monuments». The most resonant cases were the erection of a monument to S. Bandera in Lviv and Catherine II in Odessa in 2007 and the attempt to erect a monument to J. Stalin in Yalta in 2005. In addition, an important step towards Ukrainian-Polish dialogue was opening on June 24, 2005 of the restored Memorial to the Fallen Soldiers of the Ukrainian Galician Army and the Eagles Memorial in Lviv with the participation of the Presidents of the Republic of Poland (A. Kwasniewski) and Ukraine (V. Yushchenko).

Originality. *Author identifies and analyzes the main trends in the cultural and historical policy of the third president of Ukraine Victor Yushchenko (2005 – 2010). The main goals, ideological foundations and tools of state policy in the field of culture and historical memory are clarified during the presidency of Victor Yushchenko.*

Conclusion. *Given the above, we summarize: the period of Victor Yushchenko's presidency (2005 – 2010) was accompanied by a historical and cultural revival in Ukraine. The historical policy of the third president has moved away from unsystematic, opportunistic, isolated and cautious steps aimed only at maintaining public peace between supporters of different political camps and bearers of different historical memories, and has acquired a pronounced national character. During 2005 – 2010, the sphere of state memory policy was institutionalized, which was manifested not only by the emergence of the Institute of National Memory and legislative settlement of some difficult moments in the history of Ukraine, but also the active issuance of presidential decrees aimed at introducing new forms of memorial practices and initiatives, establishment of new holidays and memorable events to be celebrated at the state level, opening of a number of new and reconstruction of existing objects of reserve and museum fund, introduction of a number of regional programs for development of historical and tourist routes (for example, «The Golden Horseshoe of Cherkasy region») etc.*

Key words: *Viktor Yushchenko, historical politics, historical memory, culture, cultural politics, national revival*

Одержано редакцією 23.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 328.1 ДЦ УНР : 06.05 +324.51«1920/1930»
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-77-83

ЯБЛОНСЬКИЙ Василь Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, радник при дирекції, Національний інститут стратегічних досліджень,
e-mail: vy2006@ukr.net
Orcid ID: 0000-0002-2998-7203

ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ В ЛІЗІ НАЦІЙ (1920-ті – ПОЧАТОК 1930-х рр.)

Втрата власної території урядом Української Народної Республіки та перехід у статус «уряду у вигнанні» призвела до перебудови усіх напрямів діяльності, у тому числі і такого важливого, як зовнішньополітичний. Нові реалії змушували шукати нові форми діяльності зовнішньополітичного відомства у тому числі і з Лігою Націй, міжнародною структурою, яка була покликана розв'язувати проблеми, які виникли в результаті створення Версальсько-Вашингтонської системи. У статті розглядається робота Державного центру УНР на еміграції (ДЦ УНР) у Лізі Націй та структурах, афілійованих з нею. Окремою сюжетною лінією є намагання екзильного уряду вплинути на процес визнання Радянського Союзу Сполученими Штатами Америки. У результаті перемовин урядових чинників УНР з групою американських сенаторів, сенатором Р. Копеландом у верхній палаті США було започатковане обговорення можливості визнання Української Народної Республіки.

Ключові слова: *Державний центр УНР на еміграції, Ліга Націй, Симон Петлюра, США.*

Постановка проблеми. З 1921 р. українська дипломатія вступає у новий період, коли внаслідок окупації території України, доводилося репрезентувати фактично неіснуючу державу. А відсутність достатніх коштів призвела до ліквідації більшої частини дипломатичних представництв та скорочення загальної чисельності дипломатів. Уряд УНР утримував дипломатичні місії в небагатьох країнах: Австрії – Г. Сидоренко, Бельгії та Голландії – А. Яковлів, Великобританії – Я. Олесницький, Італії – В. Мазуренко, Німеччині – Р. Смаль-Стоцький, Румунії – К. Мацієвич, США – Ю. Бачинський, Туреччині – В. Мурський, Франції – О. Шульгин, Чехословаччині – М. Славинський, Швейцарії – М. Василько. З огляду на фінансові проблеми, всі ці закордонні установи не були чисельними. Іноді вони складалися з двох-трьох дипломатів, що негативним чином позначилося на їх роботі. Формувалися також невеликі місії і при різних міжнародних організаціях, зокрема при Лізі Націй.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження згаданої проблематики почалося лише в сучасній Україні [1; 2; 3; 4; 5], коли перед дослідниками відкрилися можливості роботи із архівами та українською літературою виданою закордоном [6; 7; 8]. Сучасні праці

більшою мірою стосуються діяльності Ліги Націй у цілому, без розгляду роботи дипломатичного відомства Державного центру УНР у цій міждержавній структурі.

Метою статті є визначення основних напрямів роботи еміграційного уряду УНР в Лізі Націй за умов обмежених інституційних, людських та фінансових впливів на міжнародну політику у цей період.

Виклад основного матеріалу. Як не парадоксально це звучало б, але розуміння відтермінованого повернення в Україну та відновлення її незалежності, дозволило спробувати вибудувати більш зважені і детальні підходи до зовнішньої політики. У своєму листі від 6 березня 1924 р. до міністра закордонних справ УНР князя Я. Токаржевського-Карашевича С. Петлюра подає свою візію ближчого майбутнього: «Головним фактом закордонної політики, що опреділяє собою успіх чи не успіх політично-дипломатичної акції за українську державність, є визнання de jure Союза Совітських Республік Англією, Італією, Норвегією, Австрією. Слідком за цими державами прийде визнання Союзу і іншими. З яких би мотивів це визнання не робилось, для нас, як одповідальних представників певної концепції нашої державности, повинно бути ясним, що Україна, як складова частина Союзу Совітських республік, стала суб'єктом міжнародних відносин і увійшла як певний чинник (офіційний) в міжнародні відносини. Для нас цей факт може бути немилим. Та від цього значіння його не міняється. Свідомости, внутрішньої консолідації і державного розвитку у нашого народу вистарчило тільки на федеративне виявлення своєї державної ідеї і в комуністичній (формально) формі. В значній мірі, коли не виключно, і це виявлення національної енергії є заслугою не комуністичних та сумежних з ними елементів українського народу, а протилежних їм; […] тих, що боролися за нашу державність під прапором УНР, створили традицію державної боротьби, легенду її, але через цілий ряд причин не мали сили довести її до кінця» [9, 504].

Аналізуючи зовнішньополітичну ситуацію того періоду С. Петлюра переконується, що її зміна на користь підтримки української незалежності залежатиме насамперед від економічної спроможності більшовицького режиму. Доки він розвиватиметься і не проявлятимуться тенденції до господарського занепаду, годі сподіватися на підтримку ідеї української незалежності міжнародною спільнотою. У цьому контексті діяльність уряду УНР за кордоном повинна нести передовсім інформаційний характер, з поясненням суті української державної проблеми та можливих преференцій для впливових чи вирішальних чинників європейської політики у разі її позитивного розв'язання.

Відновлення активності ДЦ УНР, зокрема дипломатичної, не залишилася непоміченою ні в Харкові, ні в Москві. Так, голова Уряду УСРР Влас Чубар тільки упродовж березня – квітня 1926 р. двічі в своїх промовах (на з'їзді республіканського комсомолу [10, 4] та з'їзді ВЦВК) наголошував на небезпеці для більшовицької влади в Україні. Зокрема в Москві він звернув увагу присутніх на те, що «навіть після того, як совєтська влада зміцнилася на Україні, еміграція (українська) не заспокоїлась. До цього часу в Парижі існує і живе «український народний уряд» на чолі з Петлюрою. Ми не зовсім певні в тому, що ті, кому це корисно не зужиткують цього уряду для завдань, направлених проти» СРСР [11, 4].

Український дослідник Сергій Литвин вважає, що це був своєрідний сигнал репресивній машині щодо вбивства С. Петлюри чи озвучення сценарію ГПУ [12, 482]. Це досить категоричне твердження, оскільки для організації подібного замаху на території суверенної іноземної держави двомісячний термін видається не зовсім правдоподібним. Крім того, незрозуміло для чого було двічі публічно віддавати команду на вбивство. Швидше всього, ідеологічна та диверсійна складові антипетлюрівської роботи велися паралельно і незалежно одна від одної.

Оперативно реагуючи на виступ В.Чубаря у Москві 16 квітня 1926 р. на сесії ВЦВК СРСР часопис «Тризуб» наголошував: «Головна причина такої чуйної уважливості до уряду УНР та української еміграції полягає в свідомости ваги тих національних ідей, що їх репрезентують і втілюють ці чинники. Всі Чубарі і чубарята добре знають, якими засобами вони досягають того «заспокоєння», яке сьогодні є на Україні [...] Сьогоднішнім панам України залежить на тому, щоб переконати міжнародню опінію в легальности своєї влади, ніби признаної з доброї волі і бажання всього населення і на цій брехні зміцнити своє становище в очах населення, здезорганізувати його...» [11, 5].

Убивство Симона Петлюри та захист його імені та честі впродовж судового процесу та після нього стало одним із пріоритетних напрямів у дипломатичній діяльності уряду. Більше того, можна говорити про цей процес, як додатковий поштовх для її активізації. Головною метою поточного моменту було об'єднання розрізнених сил української еміґрації.

У ході цих поїздок керівники Державного центру моли змогу не тільки зустрітися зі своїми земляками еміґрантами, а й залучити їх до справи уряду. Поряд з цим зав'язувалися чи поновлювалися стосунки з керівництвом тамтешніх країн. Як писав Олександр Лотоцький, цим вони втілювали у життя ідеї Петлюри: «Правительство повинно повести належну працю в напрямку інформації урядів […] і встановлення належного контакту з ними. Межі дипломатичної праці повинні бути поширені на рішаючі круги Европи, діловий зв'язок з котрими має бути знайдений за всяку ціну» [13, 32].

У 1929 р. міністерство зовнішніх справ уряду УНР активізує спроби встановлення діалогу з офіційними колами Сполучених Штатів Америки. Як свідчить тодішній керівник Секретаріату неофіційної місії уряду УНР при Лізі Націй Микола Лівицький, була спроба (очевидно, не зовсім вдала – В.Я.) письмових контактів Президента А. Лівицького з Президентом Ф. Рузвельтом [6, 40]. Саме у цей час в Сенаті та Конгресі йшли жваві дискусії щодо необхідності встановлення дипломатичних стосунків між США та Радянським Союзом. Екзильний уряд не залишався осторонь цього процесу, здійснюючи певні заходи серед відповідних політичних сил у США. Друкований орган уряду тижневик «Тризуб» 15 грудня 1929 р. у статті «Україна і Сполучені Штати Північної Америки» писав з цієї нагоди, що «ще з весни цього року міністерство закордонних справ Української Народної Республіки увійшло в близькі стосунки з деякими впливовими діячами Сполучених штатів Північної Америки. Діячі ті тоді перебували у Європі. З цих розмов виявилися великий інтерес і симпатії деяких північно-американських кіл до України. В наслідок мемуара, переданого цим діячам, піднято було ними відповідну акцію, результатом якої з'явилося внесення сенатором Копеландом про визнання України. Основна його точка полягає в тому, що президентові Сполучених Штатів ухвалюється кредит на те, що в разі, як він визнає це потрібним, він міг акредитувати свого посла до уряду Української Народньої Республіки. Загалом текст і висновки законопроекту аналогічні до законопроекту в справі визнання Грузії і других кавказьких республік. Біл щодо України було двічі перечитано в сенаті і передано до комісії закордонних справ» [14, 6-7].

Таким чином сенатор Роял Копеланд (Royal Samuel Copeland) став виразником певної групи американських політиків, які виступали проти визнання СРСР. Звичайно, подібні законопроєкти були частиною внутрішньоамериканської політичної гри, проте вони чи не вперше засвідчували інтерес США до українського питання та показували результати зовнішньополітичних зусиль екзильного уряду УНР. Як стверджує М.Лівицький «з цього приводу проф[есор Р.] Смаль-Стоцький вів розмови в американській амбасаді у Варшаві» [6, 40]. Було очевидно, що згаданий законопроєкт не мав шансів на схвалення Сенатом, але він став тим інформаційним приводом, який привернув увагу до Державного центру УНР як закордоном так і на території України.

Авторитетна швейцарська газета «Журналь де Женев», писала: «Група сенаторів Сполучених Штатів Північної Америки, на чолі з сенатором Копеландом, представила сенатові внесок, в якому вимагає, щоби було визнано Україну, приєднану силою до совєтів. У внескові коротко переказано історію цієї країни, що не зважаючи на свою нещадну долю, вміла заховати свою мову і культуру… Навала совєтів на Україну та примусовий вихід легального українського уряду за кордон сталися після вже того урочистого визнання України Москвою». М.Лівицький зазначає, що дана подія отримала розголос і в іншій закордонній пресі [15].

Львівська газета «Діло» писала про дискусію у польському сеймі за участю прем'єр-міністра Казимира Бартеля (Kazimierz Bartel) щодо згаданої події. Посол сейму Остап Луцький (УНДО), зокрема зазначив: «Тим часом гноблений, але стихійний український рух, передовсім з 1917 р., зробив з української справи проблему, що набирає чимраз більшої ваги для офіціальної та неофіціальної європейської політики. Перед кількома тижнями поважна група американських сенаторів у Злучених Державах Північної Америки

зголосила в американськім сенаті внесення передане до комісії для закордонних справ в якім члени тієї групи висказуються за визнання національної української держави Української Народньої Республіки» [16].

Те ж видання майже місяцем раніше звертало на важливість поданого законопроекту: «Самозрозуміло, що внесення Копеланда може мати тепер тільки чисто теоретичне, а при тім не мале моральне значення. Воно може причинитися без сумніву до зактуалізування української проблеми не тільки на американській, але на світовій політичній арені, якщо його відповідно використали б українські чинники. Величезного практичного значення набрало б воно в моменті поважних пертурбацій у Східній і Середущій Європі» [17]. Принагідно відзначимо позитивні зміни у ставленні західноукраїнських політиків та мас-медіа до діяльності еміграційного уряду УНР, який після самоліквідації екзильного уряду ЗУНР, залишився єдиним репрезентантом ідеї незалежності України на зовнішньополітичній арені.

Право на суверенітет України українські дипломати-емігранти обстоювали в Лізі Націй, робота у якій крім представництва УНР на міжнародному форумі, згодом замінила працю в зліквідованих дипломатичних представництвах. Стосунки уряду з цією організацією закладалися ще з 1920 р. Для того щоб справа УНР потрапила на розгляд в одну із комісій Ліги Націй, українська дипломатія розпочала активну підготовку. Офіційно ініціювався цей тривалий процес 14 квітня 1920 р., коли було надіслано листа у Лондон на імя Генерального секретаря Союзу Народів Д.-Е. Друмонда (James Eric Drummond) [18, 102-103].

Як стверджує О. Шульгин, «в Англії тодішній наш посол Арнольд Марголін разом з покійним Радником Місії д[октор]ом Ярославом Олесніцьким подали у згоді з нашим Міністерством Закордонних Справ жадання в імені У.Н.Р. стати членом Ліги Націй. Тоді уряд наш був ще на своїй землі, регулярна армія наша захищала ще край від навали» [8, 79]. Офіційна реакція на лист з'явилася лише через 4 місяці. 25 серпня Генеральний секретар звернувся до Голови Ради Міністрів УНР з проханням надіслати основні відомості про Україну: сучасне становище, акти проголошення незалежності, документи інших держав щодо її визнання, тощо. Потрібні документи були негайно вислані [18, 103].

На осінь 1920 р., коли в Женеві мала зібратися Перша Асамблея Ліги націй. Ґенеральний секретар Ліги, Ерік Дрюмонд видав цінну збірку документів під № 88 і додав свій мемуар в цій справі, а також цілу низку документів (визнання України різними державами та універсали Української Центральної Ради) [8, 79]. Таким чином був підготовлений для Ліги націй чи не перший документ ознайомчого характеру про Україну та її недавню історію.

Наприкінці 1920 р. Україна, як ніколи, потребувала міжнародної підтримки і визнання. Тому для вирішення цього завдання на міжнародний форум урядом була вислана спеціальна делегація. Очолив її екс-посол УНР в Болгарії О. Шульгин, який вже на той час мав значний досвід роботи на Паризькій мирній конференції. До складу цієї невеликої місії увійшли також О. Коваленко у якості секретаря, А. Марголін – юридичний радник, М. Ге – технічний працівник, француз за походженням, який за час роботи з українцями став активним прихильником незалежності України. Представники УНР докладали максимуму зусиль для досягнення позитивного результату щодо розгляду українського подання.

Справи про прийняття нових держав у члени Союзу народів розглядалися окремими комісіями. Українське питання розглядалося у підкомісії «С» 5-ї комісії під головуванням представника Норвегії Фрітьофа Нансена (Fridtjof Nansen). Представницький склад підкомісії був надто невигідний для України. За винятком представника Румунії, представники інших країн (Іспанія, Китай, Греція, Австралія) дуже мало розумілися на проблемах України. Підкомісія винесла після обговорення справи України негативне рішення (25 листопада 1920 р.). Не змінили його і два наступні засідання 5-ї комісії 1-го та 6-го грудня під головуванням представника Чилі [18, 103].

Також не вплинули на перебіг ситуації і постійні консультації з головами делегацій Англії, Франції, Італії, Чехії, Польщі, Румунії, Швеції, які запевняли українців у своїй підтримці. Олександр Шульгин, як представник Уряду УНР, нотою від 11 грудня протестував щодо такого рішення комісії, кваліфікуючи його як таке, що йде на користь більшовикам [19, 126].

Фактично без обговорення відмовила у прийнятті України і Асамблея Союзу, яка 23 голосами «проти» винесла 17 грудня остаточне рішення. Представники тих країн, що обіцяли підтримку, або не з'явилися на це засідання, або утрималися від голосування [18, 103]. Шансів щодо ухвалення необхідного українській стороні рішення майже не було, оскільки в Лізі націй вели першу скрипку держави, які вже висловили своє ставлення до даного питання у двосторонніх консультаціях з представниками УНР. Крім того, світ жив переконаннями, що більшовицька влада явище тимчасове, і питання відновлення «єдиної та неподільної» небільшовицької є актуальним. Тому обговорення подань про членство, а по суті визнання Азербайджану, Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви та України закінчилися неґативним вердиктом.

Варто сказати, що наступного 1921 р. балтійські країни були прийняті до цієї міжнародної організації. Україна, як і інші окуповані країни поновити своє подання про членство в Лізі не мали можливостей.

Навіть після неґативного рішення щодо визнання суверенності України, головним напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду УНР залишалася Швейцарія, де в Женеві засідала Ліга Націй. Тут були постійно діючі представництва різних країн-членів Ліги та бездержавних народів. У Женеві можна було встановлювати і підтримувати стосунки з представництвами впливових держав Європи та світу. З великих держав не були репрезентовані в Лізі націй США та СРСР.

Трибуна Ліги націй стала важливим інструментом для пропагування ідеї незалежності України (в тогочасних урядових документах вживалася ідеологема «українська ідея») та критики більшовицької влади. Однак якщо противників радянської влади в Женеві не бракувало, то адепти української незалежності були не чисельні. Переважна більшість дипломатів не знала чи не розуміла української проблематики, або ж перебувала у полоні російського дискурсу. Зрештою, українці на міжнародному форумі у зв'язку з внутрішньою кризою, не проявляли активності з 1922 по 1926 роки. Актуалізувалося «українське питання» під час розгляду в Лізі Націй проблем так чи інакше пов'язаних з Україною: видача «нансенівських» паспортів, голод 1932-1933 років, дискусія щодо вступу СРСР до цієї міжнародної організації та ін.

Комунікації з представниками інших держав відбувалися також через Українське товариство Приятелів Ліги Націй, засноване 1920 р. Воно, разом з аналогічним грузинським, було дійсним членом Міжнародної унії приятелів Ліги націй. У його діяльності брали участь як звичайні громадяни, репрезентанти своїх країн, так і офіційні представники держав при Лізі Націй. Постійними представниками Українського Товариства в Унії були О. Шульгин та Р. Смаль-Стоцький, з 1933 р. – М. Лівицький, який писав: «На форумі Унії була, між іншим, порушена справа «пацифікації» у Галичині, при чому польські представники, зокрема член польського парляменту Стронські, мусіли признати «нереґулярності» в поступуванні польської влади» [6, 39]. Зрозуміло, що такі здобутки українців в цьому неофіційному органі мали насамперед моральне та інформаційне значення і на реальну політику справляли лише опосередкований вплив.

У Женеві функціонували й інші міжнародні організації, з якими плідно співпрацювали представники уряду. Серед них – Міжнародний офіс Нансена з питань біженців, представництво Міжнародної організації комбатантів, до якого входило українське представництво на чолі з генералом В. Сальським, Міжнародний Червоний Хрест та інші. Проблематика стосунків була досить широкою: від захисту українських еміґрантів до протестів щодо Голодомору в Україні. Для організації роботи на цій ділянці екзильним урядом був створений в Женеві окремий Секретаріат (1933-1939 рр.) всю роботу в якому виконував один працівник [6, 39].

Висновки. Позбавлений звичних інструментів ведення зовнішньополітичної діяльності, в силу свого еміґраційного статусу, Державний центр УНР в екзилі широко використовував доступні елементи впливу на міжнародних гравців. Це була розгорнута медійна політика щодо важливих для України проблем, наукові та безпекові форуми і громадська діяльність. Однією із важливих форм такої діяльності стало Українське товариство прихильників Ліги Націй. Це був досить ефективний механізм донесення

позиції українського уряду у вигнанні до Ліги Націй, національних урядів та громадськості. Варто зазначити, що у період членства СРСР у Лізі Націй (з 18 вересня 1934 р. по 14 грудня 1939 р.) можливості Українського товариства прихильників Ліги Націй суттєво зменшилися, хоча воно активно діяло аж до фактичного припинення існування Ліги Націй із початком Другої світової війни.

Список використаної літератури

1. Віднянський С. Ліга Націй // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 205. – 784 с.
2. Матвієнко В. Ліга Націй // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С.403.
3. Матвієнко В. Українське товариство прихильників Ліги Націй // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Л. В. Губерський (голова). – К. : Знання України, 2004. – Т. 2 : М – Я. – 812 с.
4. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): монографія / Валентина Піскун. – К. : МП «Леся», 2006. – 672 с.
5. Трофимович В. Зовнішньополітичні аспекти діяльності еміграційного уряду УНР в країнах Європи та Північної Америки (1924 – 1940 рр.) / В. Трофимович Н. Мартинюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2019. – Вип. 29. – С. 15–24.
6. Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівицький. – Мюнхен; Філядельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.
7. Міжнародня унія товариств Ліги Націй // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1961. – Т. 4, кн. VIII : Літери Ме – На. – С. 991-992.
8. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О.Шульгин. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.
9. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / В. Сергійчук. – Видання друге, доповнене. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.
10. Петлюра С. Ловці душ / С. Петлюра // Тризуб. – 1926. – Ч.26-27. – С.4.
11. Петлюра С. Компетентне признання Чубаря / С. Петлюра // Тризуб. – 1926. – Ч. 31. – С. 4.
12. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну / Сергій Литвин. – К. : Смолоскип, 2018. – 680 с.
13. Лотоцький О. Симон Петлюра / Олександер Лотоцький. – [Б.м.]: Накладом Ком. для вшанування X річниці смерти Симона Петлюри, 1936. – 118 с.
14. Україна й Сполучені Штати Північної Америки // Тризуб. – 1929. – Ч. 50 (206). – С. 6-7.
15. Євшанський М. Акція ДЦ УНР перед американськими чинниками в 1929 році / М. Євшанський // Свобода. – 1985. – 26 червня.
16. Відповідь Українського Клюбу премієрові Барлеві // Діло. – 1930. – Ч.12. – С. 1.
17. Америка й Україна. Ще про внесення сенатора Копеланда // Діло. – 1929. – Ч. 285. – С. 1.
18. Яблонський В. Від влади п’ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В.Яблонський. – К. : «Альтерпрес», 2001. – 160 с.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк. 126.

References

1. Vidnians’kyj S. (2009). League of Nations. *Encyclopedia of the History of Ukraine.*V.A. Smoliy (ed). Vol. 6, p. 205. Kyiv: Scientific opinion (in Ukr.).
2. Matviienko V. (2011). League of Nations. *Political Encyclopedia.* Yu. Levenets (ed.), p. 403. Kyiv: Parliamentary Publishing House (in Ukr.).
3. Matviienko V. (2004). Ukrainian Society of Supporters of the League of Nations. *Ukrainian Diplomatic Encyclopedia.* L.V. Gubersky (ed.). Vol. 2. Kyiv: Knowledge of Ukraine (in Ukr.).
4. Piskun V. (2006). Political choice of Ukrainian emigration (1920s) Kyiv: Lesya (in Ukr.).
5. Trofymovych V., & Martyniuk N. (2019). Foreign policy aspects of the emigration government of the UPR in Europe and North America (1924 - 1940). *Scientific notes of the National University “Ostroh Academy”. Series “Historical Sciences”, 29,* 15–24 (in Ukr.).
6. Livyts’kyj, M. (1984). DC UPR in exile between 1920 and 1940. Munich; Philadelphia: Ukrainian Information Bureau (in Ukr.).
7. International Union of Societies of the League of Nations. *Ukrainian Small Encyclopedia* (1961). Ye. Onats’kyj (ed), Vol. 4, book. VIII, p. 991-992 (in Ukr.).

8. Shul'hyn, O. (1998). Without territory. Ideology and rank of the Government of the Ukrainian People's Republic abroad. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukr.).
9. Serhijchuk V. (2009). Ukrainian statesmen: Simon Petliura. Kyiv: PE Sergiychuk M.I. (in Ukr.)
10. Petliura S. (1926). Catchers of souls. *Tryzub (Trident), 26-27,* 4. (in Ukr.)
11. Petliura S. (1926). Competent recognition of Chubar. *Tryzub (Trident), 31,* 4. (in Ukr.)
12. Lytvyn S. (2018). Simon Petliura in the struggle for Independent Ukraine. Kyiv: Torch. (in Ukr.)
13. Lotots'kyj, O. (1936). Symon Petliura (in Ukr.).
14. Ukraine and the United States of North America (1929). *Tryzub (Trident), 50 (206),* 6-7. (in Ukr.)
15. Yevshans'kyj M. (1985). Action of the Central Committee of the Ukrainian People's Republic before American factors in 1929. *Svoboda (Freedom)*, june 26. (in Ukr.)
16. Response of the Ukrainian Club to Prime Minister Barlev. (1930). *Dilo (Case),12,* 1 (in Ukr.)
17. America and Ukraine. More about the introduction of Senator Copeland. (1929). *Dilo (Case), 285*, 1 (in Ukr.)
18. Yablons'kyj V. (2001). From the power of five to the dictatorship of one. Historical and political analysis of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Kyiv: Al'terpres (in Ukr.).
19. Central State archive of higher authorities and management, f. 3696, op. 2, spr. 404, ark. 126. (in Ukr.)

YABLONSKYI Vasyl, Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor, Adviser to Directorate, National Institute for Strategic Studies,
e-mail: 2012vy@gmail.com

ACTIVITIES OF THE GOVERNMENT OF THE SC OF THE UPR IN EXILE IN THE LEAGUE OF NATIONS (1920-EARLY 1930'S).

Abstract. Introduction. *The loss of its own territory by the government of the Ukrainian National Republic and the getting the status of "government in exile" led to the restructuring of all spheres of activity, including such important ones as foreign policy. New realities forced the Foreign Ministry to look for new forms of activity, the League of Nations included, an international structure the function of which was to solve the problems that arose as a result of the creation of the Versailles-Washington system. The article considers the work of the State Center of the UNR for emigration (SC UNR) in the League of Nations and its affiliated structures. In particular, the article studies the incomplete process of accepting the UNR as a member of this organization and the reasons that prevented the full membership of the UNR in the League of Nations due to Bolshevik aggression against Ukraine.*

Purpose. *The aim of this article is to determine the main directions of work of the UNR emigration government in the League of Nations in the context of limited institutional, human and financial influences on international policy during this period.*

Results. *There has been analyzed the views of the heads of the State Center of the UNR, primarily Symon Petlura, onto the development of a new strategy of the Ukrainian emigration government in international relations. The gradual recognition of the USSR by European countries reduced their interest for the struggle of the DC UPR for the restoration of Ukraine's independence. Therefore, it was decided that under these conditions, the activities of the UNR government abroad should be primarily informational in nature, explaining the essence of the Ukrainian state problem and possible preferences for influential or decisive factors of European policy in case of its positive solution.*

A separate storyline is the attempts of the exiled government to influence the process of recognition of the Soviet Union by the United States of America. As a result of negotiations between the UNR Government factors and a group of US senators, Senator R. Copeland, the Senate of the United States began discussing the possibility of recognizing the Ukrainian National Republic.

Conclusion. *Deprived of full participation in the work of the League of Nations of the UNR, in order to familiarize the world community with the position of the emigrant government, it entered in 1922, through the Ukrainian society of supporters of the League of Nations, into the International Union of society-supporters of the League of Nations, which at that time united representatives from more than 50 countries of the world. As part of the work of this Union, the Ukrainian emigration government has consistently defended its pro-Ukrainian and anti-Soviet position. It consisted in limiting the military cooperation of the USSR with other countries, protecting the population in the occupied territory from forced labor and hunger. In addition, Ukrainian society protested against the Polish policy of "pacification".*

Keywords*: the UNR State Center for emigration, League of Nations, Symon Petlura, the USA.*

Одержано редакцією 8.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94(430):321.64]:[2-13:2-45]
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-84-91

КОВАЛЬЧУК Вікторія Василівна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
Київського університету ім. Б. Грінченка,
e-mail: viktoriya.koval4uk@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-7428-9124

МАТЕРИНСТВО ЯК «МІСІЯ ДЕРЖАВНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ» В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИЦІ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

У статті проаналізовано, як відбувався процес формування «культу матері» в Третьому Рейху та наскільки він був втілений в життя. Зазначено чинники, які вимагали створення такого культу та проаналізовано теоретичні розробки провідних діячів нацизму в цій галузі. Виявлено, що на реалізацію цих ідей було направлено всю діяльність Міністерства народної освіти та пропаганди на чолі з Й. Геббельсом. Також виділено ті тенденції, які виникли в суспільстві, в зв'язку з появою «культу матері», та наскільки вони вплинули на суспільне та приватне життя жінок.

Ключові слова: *гендер, культ матері, Лебенсборн, нацизм, Третій Рейх.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття гендерні дослідження затвердили себе як досить актуальний напрям у світовій науці. В зв'язку з тим, що гендерні дослідження передбачають використання своєї спеціальної методології, з'явилося ціле коло питань, які можна дослідити за допомогою цих методів. І якраз дослідження «культу матері» в Третьому Рейху є одним з тих питань, адже серед дослідників значний інтерес становить питання того, як нацистам вдалося залучити на свою сторону широке коло жінок та ще й зробити їх активними учасницями націонал-соціалістичного руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження гендерної історії Третього Рейху та материнства, як частини цієї історії, в наш час в світовій науці є актуальним напрямом. Свого часу становище жінок в Німеччині за нацизму розглядали такі класики цього напряму як Дж. Стефенсон, Г. Бок, К. Кунц, Л. Пайн, Л. Рупп. Сучасною розробкою ролі жінок в нацистській Німеччині займаються Дж. Мок, Н. Лорофф, К. Хаст, К. Гронов. Відомими дослідниками з даної тематики на пострадянському просторі виступають Г. Супригіна та О. Єрмаков. Однак цю тему частково лишає поза увагою вітчизняна наука. Окремо можна виділити лише праці О. Давлєтова, відомого дослідника історії нацизму.

Метою пропонованої статті є дослідження того, яке місце нацистська пропаганда відводила матерям, які заходи уряд приймав задля залучення жінок на свою сторону та заохочення материнства, та наскільки всі ці заходи були успішні.

Виклад основного матеріалу. Теоретичною розробкою майбутнього нацистської Німеччини та становища жінок в цій країні займалися А. Гітлер, Й. Геббельс, А. Розенберг, Р. Дарре, Г. Герінг, Г. Гіммлер, Р. Гесс, Б. фон Ширах та інші ідеологи нацизму ще до фактичного приходу до влади. Якщо підсумувати їхні погляди, то можна з впевненістю говорити, що головна роль у розбудові держави відводилася чоловікам, а жінка повинна була стати матір'ю, домогосподаркою, берегинею дому. Так, чоловікам відводилася першорядна роль, а жінкам – другорядна, але слід відразу зазначити, що націонал-соціалізм розумів оточуючий його світ як чоловічий [1, 235]. Це не виправдовує тих дій нацистського уряду, які будуть перераховані нижче, але дасть краще розуміння тогочасної ситуації.

«Сім'я отримує свою зовнішню і внутрішню характеристику через жінку. Мати дає своєму чоловікові та дітям їхній дім. Материнський дух є джерелом всього вічного» [2]. Ерна Гюнтер написала ці слова в статті для «NS Frauen Warte» (нацистський журнал для жінок) за 1934 р., щоб нагадати жінкам, що тільки вони можуть гарантувати успіх нової німецької держави. Саме будучи дружинами і матерями, вони б гарантували успіх тих законів, які повернули жінок назад до їхніх природних обов'язків.

Про важливість материнства говорив і Й. Геббельс в своїй промові на честь відкриття виставки «Жінка» в 1933 р.: «Це початок нової німецької жіночності. Якщо народ знову має матерів, які гордо і вільно обирають материнство, він не може загинути. Якщо жінка здорова, люди будуть здорові. Горе нації, що нехтує своїми жінками і матерями» [3]. До речі, це був його перший офіційний виступ в якості очільника Міністерства народної освіти та пропаганди, і Геббельс не забув підкреслити це в своїй промові. Ця подія також дає уявлення про важливість «жінки» в нацистській риториці та в подальшій діяльності міністерства загалом.

Цілком зрозуміло, що для того, щоб виховати покоління жінок, яке повністю буде слідувати нацистській пропаганді, слід розпочинати з молодшого покоління. Тому спершу слід зосередити увагу на освіті та вихованні майбутніх матерів. У 1930 р. було засновано Союз німецьких дівчат як жіночу молодіжну гілку в складі Гітлерюгенду. Були дві загальні вікові групи: Юнгмедель, куди входили дівчата віком від 10 до 14 років, і БДМ, куди входили старші дівчата віком від 15 до 18 років. Дівчата Гітлерівської молоді навчалися принципам служіння, регламентації, послуху і дисципліни. Організація хотіла створити ідеальну німецьку дівчину, яка б виросла в ідеальну німецьку жінку і матір.

Відповідно до ідеології націонал-соціалізму, головним завданням організації було виховати сильних та сміливих жінок, які стануть товаришами політичним солдатам, їхніми дружинами та матерями, будуть організовувати своє сімейне життя у відповідності з націонал-соціалістичним світоглядом, виховуючи горде та загартоване покоління.

Дівоча частина організації мала підготувати своїх вихованок до майбутнього материнства. Звичайно, були заняття, які мали підтримувати належний фізичний стан дівчат, але переважна більшість була присвячена засвоєнню домашніх навичок, таких як шиття чи приготування їжі. В комплексі така діяльність мала допомогти у формуванні почуття спільності та у кращому засвоєнні норм пропаганди.

Що саме таким і було навчання підтверджує Ютта Рюдігер, очільниця Союзу німецьких дівчат у період з 1937 р. по 1945 р. «Хлопців навчають бути політичними солдатами, дівчат – бути сильними і сміливими жінками, які будуть товаришами цих політичних солдатів, які пізніше, як дружини і матері, житимуть і формуватимуть наш національно-соціалістичний світогляд у своїх сім'ях. Тоді вони виховають нове і горде покоління» [4].

Націонал-соціалістична партія мала безліч цілей для Третього Рейху, і не на останньому місці, було прагнення збільшити кількість населення нацистської Німеччини. Ці зміни зосереджувалися на збільшенні кількості расово чистих німців. Уряд заохочував сімейні пари мати якомога більше дітей. Відразу ж в 1933 р. був виданий закон «Про заохочення шлюбу», відповідно до якого, кожній парі молодят надавався кредит в 1000 марок, після народження кожної дитини списувалося 250 марок, так аж до четвертої дитини. Німкені, що мають чотирьох і більше дітей нагороджувалися почесним хрестом німецької матері [5, 51].

Були створені організації, які навчати молодих дівчат як бути кращими дружинами і матерями. Тобто, цілком зрозуміло, що жінки відігравали важливу роль в реалізації планів нацистської партії. Тому партія подбала про те, щоб про матерів подбали всіма можливими способами. Жінки отримували почесне становище в суспільстві, якщо народили декількох дітей. Вони були возвеличенні над іншою частиною суспільства в нацистські риториці. Все це завершилося формуванням «культу материнства», який розміщував матерів вище інших жінок і утверджував їхню роль в існуванні Німеччини.

Жінок, що не мали дітей, або ставили під сумнів мудрість тих, що народжували, висміювали як егоїсток або не патріоток своєї держави. Щоб дана думка утвердилася в свідомості простих громадян, її активно висвітлюють в засобах пропаганди. Як приклад цьому, можна навести одну зі статей в «NS Frauen Warte», де автор чітко наголошує, що народження дітей є патріотичним обов'язком німецької жінки [6]. Автор пояснює, що німецький солдат надихається на боротьбу набагато сильніше, знаючи, що вдома у нього є діти, яких він повинен захистити. Нацисти хотіли, щоб жінки вірили, що їхні діти є так само важливими для фюрера, як і самопожертва солдат заради нього.

У спробі заохотити народження дітей без витрат коштів, уряд шанував німецьких матерів різними способами. З 1934 р. День матері в Німеччині став великим святом. В цей день Йозеф Геббельс оголошував офіційний вихідний, церкви в цей день проповідували тему материнства, театри показували лише відповідні п'єси і роздавали безкоштовні квитки сім'ям, матерям, чиї діти залишили дім тощо.

Щороку в святковому номері «Frauen Warte» матерів високо цінували. Стаття у випуску за 1940 р., написана матір'ю, високо оцінює роботу Материнської служби, через ті заняття, що вона організовує для матерів [7]. Материнство було належно пошановано, але нацисти вважали, що матерям необхідно допомогти у вихованні дітей, в тих моментах, що стосувалися усвідомленню ідеології. Стаття закінчується наступними словами: «Націонал-соціалістична держава розуміє, що вона має все, щоб отримати належне, коли вона має серця своїх матерів» [7].

Також в умовах пропаганди материнства, велике значення приділялося фізичному і расовому здоров'ю майбутніх батьків, особливо, жінці, яка була берегинею чистоти арійської крові. У зв'язку з цим держава і пропаганда приділяли цьому аспекту пильну увагу і контроль. У 1934 р. було видано 10 заповідей для вибору чоловіка або дружини: дівчина чи чоловік повинні були вступати в шлюб тільки з німцями або з людьми нордичного походження [8]. Гітлер вважав, що шлюб є осередком, в якому зріє майбутнє Німеччини. В газетах публікували шлюбні оголошення в цілях знайти расово-чисту дружину [9].

Водночас відбулося закріплення цих ідей на законодавчому рівні. Були ухвалені так звані Нюрнберзькі закони, які забороняли шлюб між представниками різних рас. Цілком зрозуміло, що, в першу чергу, ці закони стосувалися євреїв. А вже з 1938 р. всі шлюби, укладені з громадянами Німеччини за кордоном, вважалися недійсними. Шлюбний вік дівчини знизився до 16 років, чоловіки ж, як і раніше вступали в шлюб з 21 року, у виняткових випадках можна було створювати сім'ю з 18 років. Розлучення допускалися, в тому випадку, якщо один з подружжя відмовлявся від продовження роду, а також розривали шлюби в разі безпліддя дружини або чоловіка з метою повторно створити сім'ю. Нацисти вважали, для збереження німецької нації кожна сім'я повинна привести на світ не менше 4 дітей і всі зусилля спрямовували на пропаганду для досягнення поставленої мети. В газетах писали про те, що слід припинити показувати німецьку сім'ю з однією чи двома дітьми, так як система двох дітей веде до загибелі народу [10]. З цього також помітно, що шлюб не був чимось приватним для нацистської партії. Навпаки, вони вважали це публічною справою, в якій вони мали право голосу. Держава охопила всі аспекти життя своїх громадян, особливо домашні справи. Тому часто можна зустріти таку думку, що шлюб був потрібний не для задоволення певних своїх інтересів і потреб, а лише для продовження роду.

Для кращої готовності дівчат до майбутнього шлюбу, державою було створено «школи нареченої». Вони проходили у вигляді шеститижневих курсів. Учасниці цих занять здобували домашні навички, включаючи приготування їжі, прасування, як правильно прикрашати свої будинки, створювати і підтримувати домашній бюджет, догляд за дітьми, як підтримати своїх працьовитих чоловіків, коли вони повертаються з роботи. Жоден аспект повсякденного життя не був пропущений: від прасування чоловічої форми до проведення політично коректних розмов на коктейльних вечірках. Серед обіцянок, які робили випускниці цих курсів, було виховати своїх дітей відповідно до нацистських переконань, одружитися на неоязичницькій церемонії перед партійним чиновником і бути вірним Гітлеру до смерті [11].

У цьому зв'язку, пояснює Маріус Турда, відомий британський дослідник історії рас та євгеніки: «Школи нареченої чудово ілюструють прагнення нацистського режиму контролювати своє населення, як приватно, так і публічно. Хороша німецька дружина повинна була одночасно підтримуючою матір'ю і пропагандистом расових цінностей у сім'ї» [11].

Спочатку учасниками цих шкіл були наречені видатних членів СС і нацистська партійна еліта. Пізніше відвідування було відкрито для всіх німецьких жінок, яких вважали придатними для народження расово чистих дітей.

Ідею по збільшенні кількості расово чистого населення Німеччини підхопили й інші ідеологи нацизму. В 1935 р. Генріхом Гіммлером було розпочато проект Лебенсборн, який мав на меті підготувати молодих расово чистих дівчат до материнства і виховання дітей. Ця програма встановила мережу будинків, яка дозволяла расово чистим самотнім вагітним дівчатам виношувати дитину в чистих і комфортних умовах. Ці дії супроводжувалися прийняттям відповідних законів, як от, Закон про захист здоров'я німецького народу від 18 жовтня 1935 р. [12] та Розпорядження про захист шлюбу, сім'ї і материнства від 9 березня 1943 р. [13], а також розпорядженнями німецьких чиновників.

Нацистська партія мала чітку позицію на становище жінки в суспільстві. Основним завданням справжньої німецької жінки було виховання якомога більшої кількості дітей. Тому значна частина нацистської передвоєнної пропаганди була спрямована на жінок, заманюючи їх ідеальними образами та фінансовими вигодами, якщо вони залишаться вдома і будуть виховувати дітей. Нацистська партія всіма засобами акцентувала на ролі жінки як матері. Партія мусила довести жінкам, що їх виводили з громадської сфери не тому, що жінки були нижчими, а навпаки – вони були найважливішою частиною суспільства. Слід знову звернутися до виступу Йозефа Геббельса від 18 березня 1933 р. на жіночій виставці, де він розповів, що жінки є найбільш важливою частиною німецького суспільства. Жінки залишилися поза політикою і публічною сферою тому, що партія дуже їх поважала, аби дозволити їм займатися не тим, для чого вони були створені [3]. Подібні думки зустрічалися і в промовах та записах А. Гітлера та Г. Гіммлера. Німецька партія намагалася прищипити менталітет, який вимагав від жінок народжувати якомога більше расово чистих дітей. Саме Лебенсборн мав стати однією з сильніших сторін партії у підтримці цієї ідеї.

Однак, з часом існування Лебенсборну стало зрозуміло, що ті амбітні плани, які ставив перед собою Г. Гіммлер, не досягли успіху. Населення не активно сприймало ідею по народженню дітей. Тому згодом прагнення збільшити кількість населення порушило традиційне переконання щодо моралі. Нацистська мораль спиралася на ідеї вікторіанської буржуазної моралі, але передбачала свої особливості. Ці особливості полягали в тому, що відбувався поділ на сфери: чоловіки були представниками публічної сфери, працювали і впливали на політику, а жінки залишалися вдома та дбали про спокійну сімейну атмосферу для чоловіка і дітей. Буржуазна мораль говорила, що чоловік і жінка не повинні займатися будь-якою сексуальною діяльністю поза шлюбом, а діти повинні народжуватися як плід любові. Зрозуміло, що нацистів не цікавило, як ці діти з'явилися, лише аби їх була більша кількість. Тому представникам Лебенсборну було байдуже: були діти народжені в шлюбі чи поза ним. Навпаки, позашлюбні відносини підтримувалися на офіційному рівні, головне, щоб в результаті народилися расово чисті діти. До речі, саме за руйнування сімейних цінностей нацистська партія часто виступала об'єктом критики.

У всієї цієї ситуації був й інший бік. Звісно, що матері-одиночки підтримувалися державою, вони навіть були захищені певними законами. Однак в ситуаціях, коли матері мали багатьох дітей та ще й від різних чоловіків, вони підлягали стерилізації. Це пояснювалося тим, що такі матері морально поступаються тим жінкам, що змогли створити щасливу сім'ю будучи в офіційному шлюбі. Таким чином, розмежовувалися поняття «народження» та виховання» дітей. Хоч самотніх жінок і заохочували мати дітей, але сім'я була кращим місцем для виховання дитини.

Лебенборн був заснований на території Німеччини, але згодом поширився на окуповані території. До кінця війни будинки Лебенсборну розміщувалися на територіях Німеччини, Австрії, Норвегії, Бельгії та Франції. Жінки, що приєднувалися до Лебенсборну мусили довести свою расову чистоту та батька дитини. Більшість жінок, що приєдналися, народили

своїх дітей не від офіцерів СС, а від простих солдатів. В зв'язку з цим їм було важко довести расову чистоту своїх дітей.

Відразу після народження дитини існували різні варіанти продовження співпраці з програмою. Г. Гіммлер сподівався, що більшість матерів залишать своїх дітей, і ті будуть віддані на виховання офіцерам СС та їхнім сім'ям. Таким чином, діти виросли б відданими прихильниками націонал-соціалізму. В теорії, діти належали не матері, а Лебенсборну та державі. Іншим варіантом була можливість одруження матері та солдата. Головним завданням Лебенсборну було не народження якомога більшої кількості дітей, а народження расово чистих німецьких дітей. Сьогодні більшість істориків погоджується, що Лебенсборн був створений, щоб припинити аборти і заохотити німців до народження дітей.

Усі расово чисті німецькі жінки були заохочені народжувати дітей. Особливо та більшість поза проектом Лебенборн. Вони були так само прославлені, як й інші матері. Мова йде про тих жінок, чоловіки яких були на фронті або навіть загинули там. Німецька риторика з цього приводу говорить, що німецька раса має продовжувати існувати, незалежно від того, наскільки важким стає життя у зв'язку з війною.

Війна буде програна, якщо жінки не будуть народжувати дітей для країни. Стаття з назвою «Життя має перемогти» була опублікована у «Frauen Warte» у 1940 р., щоб нагадати жінкам, що жалість до себе під час війни не допоможе перемогти [15]. «Життя – це світ жінки. Доля її народу визначається її ставленням до життя, її волею до щастя та її бажаннями щодо дітей. Наші солдати захищають Німеччину і все, чого ми досягли. Але саме наші жінки є основою майбутнього Німеччини, які будують його камінь за каменем за допомогою чудових німецьких дітей. Це цінності, право нашого народу на життя. Наші діти – це річка, яка несе німецькі почуття, німецьке мислення, німецькі досягнення і німецьку волю протягом століть» [15].

У тому ж журналі «Frauen Warte» за 1938 р. було надруковано вірш «Мій хлопчик», який описує, як німці повинні відчувати себе щодо дітей, особливо синів. Батьки знають, що їхній час закінчиться, але їхні діти продовжать світле майбутнє, яке вони будували. Увага акцентується на важливості цього молодого хлопчика не лише для батька, а й для країни в цілому [16].

Також задля підвищення росту народжуваності було впроваджено ряд заборон на законодавчому рівні. Всі форми контролю народжуваності оголосили поза законом, до порушників застосовували жорстокі міри покарання від штрафів до смертної кари. У січні 1941 р. за наказом рейхсміністра внутрішніх справ Генріха Гіммлера було припинено виробництво контрацептивів в Німеччині. Аборти були категорично заборонені, виключення робили тільки у випадках соціальної необхідності. Як заохочення сім'ям видавали безвідсоткові позички, якщо дружина йшла з роботи. За народження кожної дитини списувалося по 25% боргу, також знижувалися податки на 15% з кожною дитиною. Якщо у матері було більше шести дітей, вона могла не платити взагалі ніяких податків [5, 51].

Коли більше жінок почали працювати на фабриках з початком війни, уряд почав працювати над законодавством з охорони праці матері. Відповідний закон був прийнятий 17 травня 1942 р. і передбачав фінансову компенсацію для жінок, які народили і мусили покинути роботу. Також жінки не мали повертатися на роботу надто швидко після народження дитини [17].

Додатково до пропаганди і законодавчої бази, нацисти створили ряд програм, які мали на меті допомогти матерям ростити дітей. Перша з них – «Допомога матері і дитині», яка виконувала кілька функцій: благодійність і допомога матерям у відновленні сил, благодійність для малолітніх дітей і організація центрів допомоги і консультації. Допомога надавалася не тільки грошима і продуктами харчування, але також були організовані спеціальні установи для породіль, де медперсонал надавав догляд за матерями. Помічників з цих центрів відправляли додому, щоб піклуватися про їхніх дітей, а матерів направляли в будинки відпочинку, що підвищувало ефект націонал-соціалістичної пропаганди.

Другою програмою була, заснована в 1934 р. – Державна служба матері. Ця установа займалася навчанням майбутніх матерів вести домашнє господарство і правильному догляду за дітьми.

Наступною програмою для підвищення народжуваності служила так звана Національна Ліга великих сімей. Її головним завданням було змінити думку народу на те, щоб бажання мати дітей і багатодітність стали нормою. Кіно, література і театри, спрямовані проти материнства і сім'ї були заборонені. Програма мала ще одну роль: вона надавала допомогу у сплаті квартплати, надавала житло, навчання та іншу допомогу. Пізніше національну лігу реформували в Національну Асоціацію Німецькій сім'ї, Бойову лігу великих сімей сприятливої спадковості. Вона володіла тими ж функціями, але з урахуванням расової гігієни.

Нацисти використовували багато різних способів, щоб переконати жінок, що бути матір'ю – це справді те, чого вони хочуть, а зростаючий рух за жіночу автономію часів Веймарської республіки – це те, що збивало їх з правильного шляху. Успіх німецької раси був можливий шляхом збільшення кількості расово чистих дітей. Як і у всіх аспектах нацистської культури, раса була важливою, і відповідно, німецька раса вважалася вищою над усіма іншими. Расово чиста жінка була не лише сильною в крові, а й виглядала та поводила себе певним чином. Щоб бути ідеальною німкенею, потрібно було відповідати низці критеріїв, кожен з цих критеріїв був важливим для держави і утверджувався нею. Нацистська партія хотіла бути впевненою, що жінка буде виконувати покладені на неї обов'язки, та перебуватиме вдома, а не займатиметься робочими справами. Для цього націонал-соціалістична партія мусила забезпечити, аби жінка дотримувалася того способу життя та переконань, які схвалила партія. Нацистська партія використовувала цілий ряд засобів, щоб показати німкеням, як не лише бути гарною матір'ю, а й ідеальною жінкою.

Висновки. Таким чином, ставлячи перед собою завдання збільшити кількість населення та звільнити робочі місця для чоловіків, нацисти вирішили, що найкращим шляхом досягнення цих цілей, буде вивільнити жінок з різних сфер реалізації, та обмежити їх діяльність сім'єю. Уряд застосував весь потенціал пропаганди, який був направлений на штучне створення «культу матері», за якого жінки мали б отримати належну пошану. Було прийнято відповідні законодавчі акти, які обмежили доступ жінок до різних сфер, починаючи освітою, і завершуючи можливостями соціальної реалізації. Натомість на законодавчому рівні відбулася підтримка материнства та шлюбів. У результаті значного числа заходів відбулася зміна норм моралі. Відбулося знецінення жінки, її розглядали лише з біологічної точки зору, як ту, що здатна продовжити рід. У підсумку, «культ матері», який пропагував нацистський уряд, лише в деякій мірі сприяв досягненню поставлених цілей.

Список використаної літератури

1. Макарова Л. М. Национал-социализм в гендерном измерении / Л. М. Макарова. // Диалог со временем. – 2007. – №19. – С. 234–252.
2. Günter Ĺ. Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung / Ĺ. Günter // NS Frauen Warte. – 1934. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw2-17.htm
3. Goebbels J. German women / Goebbels. – 1934. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb55.htm.
4. Rüdiger J. Die Aufgaben des BDM. im Arbeitsjahr 1938 / Rüdiger // Das Deutsche Mädel. – 1938. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/dm1-38a.htm
5. Супрыгина Г. Г. Культ матери в Третьем рейхе, его смыслы и последствия / Г. Г. Супрыгина // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – №288. – С. 49–55.
6. Schreiber A. Todesbereitschaft/Lebensbereitschaft / Schreiber // NS Frauen Warte. – 1940. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-23a.htm
7. Linhardt-Köpker E. Am Müttertag 1940 / Linhardt-Köpker // NS Frauen Warte. – 1940. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-22a.htm

8. Ермаков А. М. Десять заповедей для выбора супруга, изданных имперским комитетом народного здравоохранения, ноябрь 1934 г. / А.М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4.
9. Ермаков А. М. Брачные объявления нацистского периода / А.М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.o-rg/hreader/1/?in=docs.4.
10. Ермаков А. М. Сообщение газеты «Франкфуртер цайтунг», 6 января 1937 г. / А. М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4
11. Rainey S. Nazi Bride Schools: 'These girls were the nucleus of the Reich' / Rainey. – 2013. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://www.telegraph.co.uk/history/world-war-two/10247550/Nazi-Bride-Schools-These-girls-were-the-nucleus-of-the-Reich.html
12. Ермаков А. М. Закон о защите здоровья немецкого народа, 18 октября 1935 г. / А. М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4.
13. Ермаков А. М. Распоряжение о защите брака, семьи и материнства, 9 марта 1943 г. / А. М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4.
14. Gronov K. A clever housewife knows how to remove a stain Women's magazines in Nazi Germany / K. Gronov., 2016. – 63 с. – (European Journalism-Fellowships (EJF)).
15. Danzer P. Das Leben muß siegen / Danzer // NS Frauen Warte. – 1940. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-13a.htm
16. Werner vom Hofe. Mein Junge / Werner vom Hofe // NS Frauen Warte. – 1938. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. [Electronic recourse] – Accessed mode: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw7-04a.htm
17. Ермаков А. М. Закон о защите работающей матери, 17 мая 1942 г. / А. М. Ермаков // Женщины в Германии в первой половине XX века. – 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4.

References

1. Makarova, L. M. (2007). *National Socialism in Gender Dimension*. Dialog so vremenem (Dialogue with time), 19, 234-252 (in Russ)
2. Günter, L. (1934). *Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung*. NS Frauen Warte. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw2-17.htm
3. Goebbels, J. (1934). *German women*. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb55.htm.
4. Rüdiger, J. (1938). *Die Aufgaben des BDM. im Arbeitsjahr 1938*. Das Deutsche Mädel. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/dm1-38a.htm
5. Supryigina, G. G. (2005). *Mother cult in the Third Reich, its meanings and consequences*. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta (Tomsk State University Bulletin), 288, 49-55 (in Russ)
6. Schreiber, A. (1940). *Todesbereitschaft/Lebensbereitschaft*. NS Frauen Warte. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-23a.htm
7. Linhardt-Köpker, E. (1940). *Am Müttertag 1940*. NS Frauen Warte. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-22a.htm
8. Ermakov, A. M. (2003). The Ten Commandments for Choosing a Mate, issued by the Imperial Public Health Committee, November 1934. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4. (in Russ)
9. Ermakov, A. M. (2003). Marriage ads of the Nazi period. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4. (in Russ)

10. Ermakov, A. M. (2003). Message "Frankfurter Zeitung" newspaper, January 6, 1937. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4 (in Russ)
11. Rainey, S. (2013). *Nazi Bride Schools: 'These girls were the nucleus of the Reich'.* Retrieved from: https://www.telegraph.co.uk/history/world-war-two/10247550/Nazi-Bride-Schools-These-girls-were-the-nucleus-of-the-Reich.html
12. Ermakov, A. M. (2003). The Law on the Protection of the German public health, and October 18, 1935. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4. (in Russ)
13. Ermakov, A. M. (2003). Ordinance on the Protection of marriage, family and motherhood, March 9, 1943. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4. (in Russ)
14. Gronov, K. (2016). *A clever housewife knows how to remove a stain Women's magazines in Nazi Germany*. European Journalism-Fellowships (EJF).
15. Danzer, P. (1940). *Das Leben muß siegen*. NS Frauen Warte. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw8-13a.htm
16. Werner vom Hofe. (1938). *Mein Junge*. NS Frauen Warte. Translated by Randall Bytwerk, Calvin German Propaganda Archive. Retrieved from: https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fw7-04a.htm
17. Ermakov, A. M. (2003). Working Mother Protection Act, May 17, 1942. *Zhenschinyi v Germanii v pervoy polovine XX veka (Women in Germany in the first half of XX century).* Retrieved from: http://yspu.org/hreader/1/?in=docs.4. (in Russ)

KOVALCHUK Viktoriia, Graduate student of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: viktoriya.koval4uk@gmail.com

MOTHERHOOD AS A «MISSION OF STATE SIGNIFICANCE» IN THE IDEOLOGY AND POLITICS OF THE THIRD REICH

Abstract. Introduction. *In recent decades, gender studies confirmed itself as a very relevant trend in the world of science. In this context, it is important to explore the the mother cult. In particular, how the Nazis managed to attract a wide range of women to their side and also make them active participants in the National Socialist movement.*

Purpose. This issue is partially considered by domestic scientists, so it deserves detailed and comprehensive consideration.

Results. *If we summarize the views of the ideologues of Nazism, we can say with confidence that the main role in building the state was given to men. The woman had become a mother, homemaker, house keeper. Yes, men were given a primary role, and women - a secondary one, but it should be noted at once that National Socialism understood the world around it as male.*

The main goals of National Socialism were to increase the number of racially pure population. As well as the creation of jobs for men by releasing women from this area. For practical implementation of these objectives was adopted a number of laws.

The Nazi party wanted to be sure that the woman would perform her duties and stay at home, not work. To this end, the National Socialist Party had to ensure that women adhered to the way of life and beliefs approved by the party. The Nazi party used a number of means to show Germans how not only to be a beautiful mother but also an ideal woman.

Conclusion. *The government used the full potential of propaganda that was directed to the artificial creation of the "mother cult " in which a woman would get the proper respect. As a result of a significant number of measures there was a change in morality. There was a devaluation of women, she was considered only from a biological point of view, as one that can procreate. As a result, the "mother cult", which promoted Nazi government, only to some extent contributed to the achievement of the goals.*

Keywords: *gender, mother cult, Lebensborn, nazism, The Third Reich.*

Одержано редакцією 28.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК:94(47+57):341.018]:002
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-92-112

КОВАЛЬКОВ Олександр Леонідович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, м. Кропивницький,
e-mail: KovalkovAlex@ukr.net
Orcid ID: 0000-0003-2344-3050

ВИСВІТЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ СРСР В ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ АФГАНІСТАН У РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ

У статті досліджено наукові, науково-популярні та публіцистичні праці, видані в СРСР у 1980 – 1991 рр. і які присвячені радянській агресії в Демократичній республіці Афганістан. Проаналізовано регуляторну базу, яка визначала зміст і характер інформації, що могла бути оприлюднена на сторінках радянських видань. Простежено еволюцію офіційної версії участі Радянського Союзу в афганській кризі та її відображення в науковій літературі та публіцистиці. Встановлено роль цензури та пропагандистську спрямованість більшості публікацій, виокремлено етапи, під час яких висвітлення афганських подій зазнавало змін.

Ключові слова: *Демократична республіка Афганістан, Обмежений контингент радянських військ, цензура, історіографія, публіцистика.*

Постановка проблеми. Історія зовнішньої політики СРСР знає чимало прикладів, коли дії влади приховувалися від власного народу або ж висвітлювалися у спотвореному вигляді. Відсутність інформації або неправдива інформація стали звичним супроводженням політики Кремля на зовнішній арені. Так само Москва вела себе і в спілкуванні з міжнародною спільнотою. Яскравим прикладом цього стала ситуація навколо подій у Демократичній республіці Афганістан (ДРА) і участі Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) в афганській кризі. Впродовж понад десятиліття, майже до краху і розпаду Радянського Союзу, інформація про війну “за річкою” та про політику СРСР в Афганістані висвітлювалася спотворено, викривлено і тенденційно. Це відбивалося як на сприйнятті радянським суспільством останньої радянської війни, так і на його ставленні до ветеранів-“афганців”. Водночас, спотворення правди чи напівправда для частини суспільства, яка споживає інформацію критично, завжди є джерелом сумнівів у щирості влади. Тому не даремно Афганістан розглядається як один із факторів падіння комуністичного режиму в СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Війні в Афганістані присвячено тисячі спогадів, статей, монографій, дисертацій. Найбільш повний їх опис зробив український вчений А. Костиря [1]. Найбільш свіжий на сьогодні огляд історіографії радянсько-афганських відносин міститься в нарисі російського історика В. Топоркова [2]. З огляду на те, що наукове вивчення проблеми розпочалося на початку 1990-х, більшість дослідників нехтують великим масивом публіцистичних та науково-популярних праць, які виходили в СРСР у 1980-х.

Дійсно, з погляду відтворення реальних подій вони у більшості є даремними. Проте вони уможливлюють з’ясувати спосіб уведення в оману радянського читача, простежити конструювання й еволюцію офіційної версії подій в Афганістані. Зрештою, на їх прикладі можна продемонструвати, що і дезінформація здатна бути джерелом вивчення минулого. Тож **метою** цього огляду є аналіз наукової, науково-популярної та публіцистичної літератури, які вийшли в СРСР і які висвітлювали радянську політику щодо Афганістану в 1979–1989 рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська інтервенція в Афганістан у грудні 1979 р. супроводжувалося безпрецедентним пропагандистським забезпеченням [див. 3], а саме висвітлення участі “обмеженого контингенту радянських військ” в афганській війні було наскрізь цензуроване [див. 4]. Принципові засади пропагандистського супроводження інтервенції СРСР в Афганістан були вироблені на засіданні Політбюро ЦК КПРС у день

здійснення операції "Шторм-333" у Кабулі – 27 грудня 1979 р. Протокол цього засідання за № 177 містив низку документів, котрі визначили лінію поведінки радянського й афганського керівництва на роки уперед. Так, Додаток 6 цього протоколу мав назву "Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану". У ньому вказувалося при висвітленні в радянських ЗМІ "здійсненої Радянським Союзом на прохання керівництва Демократичної Республіки Афганістан акції допомоги" чітко дотримуватися таких положень: 1. Введення радянських військ здійснене на прохання законного уряду Афганістану; 2. Мета цієї акції полягає у сприянні уряду ДРА у відбитті агресії зовні, яка загрожувала "завоюванням Квітневої революції"; 3. Це питання виключно належить двостороннім радянсько-афганським відносинам і регулюється статтями Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА від 5 грудня 1978 р. і ст. 51 Статуту ООН; 4. Як тільки агресія проти ДРА припиниться, радянські війська повернуться на Батьківщину [5, 10]. Саме ці положення визначали зміст і спрямованість усіх публікацій – в офіційних ЗМІ, на сторінках наукових видань, публіцистично-пропагандистських матеріалів – до середини 1980-х.

У наукових працях про перебування в ДРА радянських військ у перші роки майже не згадувалося, а участь СРСР в афганській кризі тлумачилася стандартно і схематично. Так, Г. Поляков (1981 р.) співробітництво СРСР і ДРА характеризував детально й комплексно, а серед напрямків співпраці можна прочитати навіть про боротьбу із хворобами худоби і рослин [6, 52]. Провідний дослідник радянсько-афганських відносин Л. Теплинський (1982 р.) писав, що СРСР не вагаючись прийшов на допомогу ДРА: "Виникла нагальна потреба у наданні афганському народові військової допомоги. Відмовитися від використання військових можливостей… для захисту свободи і незалежності народів, у відповідь на прохання законного афганського уряду й як того вимагає ст. 51 Статуту ООН, означало би… відійти від виконання свого обов'язку і повернути світ до тих часів, коли імперіалізм… придушував будь-який революційний рух" [7, 234].

В академічній "Історії Афганістану з найдавніших часів" (1982 р.) радянська інтервенція до ДРА також обґрунтовувалося Договором 1978 р. і Статутом ООН, а сам цей крок виправдовувався необхідністю порятунку афганської революції [8, 337], новий етап якої розпочався після того, як "патріотична більшість НДПА, Революційної ради і збройних сил ДРА повалила режим Х. Аміна" [8, 337 – 338]. Р. Ульяновський у тому ж році констатував, що "радянські війська були направлені до Афганістану на прохання уряду цієї країни в його різних складах" [9, 91]. В іншому академічному видані (1984 р.) "введення" радянських військ до ДРА також виправдовувалося афганською революцією, яка вийшла на новий, якісно вищий рівень, після 27 грудня 1979 р. Автори переконували, що СРСР не мав іншого вибору. "Вчинити інакше – означало би віддати цю країну на розшматування імперіалізму, дозволити агресивним силам повторити тут те, що їм вдалося зробити… у Чилі" [10, 37]. У цій та подібних працях про участь ОКРВ у громадянській війні, що природно, не йшлося. Натомість знаходимо стандартні пояснення: "Дружні відносини СРСР і ДРА, інтернаціональна допомога Радянського Союзу афганській революції – найважливіший фактор захисту миру і соціального прогресу в Західній Азії" – писав Р. О. Ульяновський [11, 31]. Показово, що ані в цій, ані в інших подібних роботах не йшлося про захист південних кордонів СРСР, про що так багато писатимуть пізніше. Головний мотив перебування радянських військ у ДРА – допомога і захист суверенної республіки від агресії зовні.

У ці роки з'явилася чимало публіцистичних робіт, присвячених Афганістану, в яких лише принагідно згадувалися радянські війська. Більшість праць, присвячених тим подіям, були популяризаторськими і містили спрощений виклад історії афганської революції і реформ за радянським зразком. Історія Народно-демократичної партії Афганістану висвітлювалася в них за схемою історії партії російських більшовиків: НДПА, як і свого часу РСДРП, пережила репресії, підпілля, визріла до революції, після якої не змогла уникнути помилок, але знайшла в собі сили для самоочищення і вдосконалення своєї політики. Найбільш поширеною формою таких публікацій були журналістські репортажі з Афганістану у стилі "інформація із центру подій". Витримані у кращих традиціях

радянської журналістики тих часів, зовні вони були правдоподібними. Автором одного з перших таких нарисів був військовий кореспондент В. Ізгаршев (1981 р.). Робота переповнена описами звірств "бандитів", у лавах яких автор ідентифікував єгиптян, пакистанців, американців: "Зловісний, диявольський альянс ворогів революції!" [12, 12]. Радянські ж війська у ній не згадані жодним словом.

У репортажах кореспондента "Нового врємєні" А. Ігнатова (1980 р.) (на афганську тематику він писав із весни 1978 р. [Див.: 13; 14; 15]) йшлося, що політика Х. Аміна, який "по-зрадницьки повалив законного главу держави Н. М. Таракі, фізично знищив його", загрожувала "демократичному ладові, безпеці і суверенітету держави" [16, 69]. Тому "здорові сили НДПА" на чолі з Б. Кармалем усунули Х. Аміна, започаткувавши "Другий етап Квітневої національно-демократичної революції" [16, 70]. Згадав автор і радянські війська, наголошуючи, що "єдине завдання, поставлене перед радянськими контингентами – сприяння афганцям у відбитті агресії зовні" [16, 71].

Журналіст із НДР Х. Кушнік (1982 р.) писав про ОКРВ, але пояснював його перебування в ДРА вже звично: це справа виключно двосторонніх відносин між СРСР і ДРА [17, 30]. Поява ж радянських військ в Афганістані унеможливила початок там громадянської війни [17, 36 – 37], хоча насправді вона там уже тривала щонайменше з осені 1978 р.

Кореспондент "Правди" В. Верстаков (1983 р.) писав про бойові будні збройних сил ДРА, наголошував на їхніх проблемах ("найбільша проблема афганської армії – це проблема низької грамотності" [18, 43]), співчував загиблим борцям за революцію, змальовував звірства "душманів". На 140 сторінках тексту ОКРВ згаданий двічі. У першому випадку читаємо: "Уряд ДРА попросив – ми прийшли. Не порушили ані міжнародного права, ані жодних інших… норм" [18, 4]. В іншому разі – кілька розповідей про шураві, які доправили продукти у віддалені кишлаки [18, 43 – 44]. Цей ряд можна продовжити і далі [Див. напр.: 19].

Навряд чи можна в цьому звинувачувати радянських журналістів. У роки Перебудови В. Окулов, який тривалий час був кореспондентом "Правди", виправдовував такий спосіб висвітлення подій у радянській пресі. "У серпні 1984 року ми з моїм колегою-правдистом П. Студьонкіним перебували на бойових діях наших військ, що зачищали від зенітних ракет моджахедів "зеленку" поблизу Баграмського аеродрому. Там героїчно воювали дві наші роти. Написали матеріал, отримую газету в Кабулі – матінко рідна – в нарисі згадане лише одне радянське прізвище, все спотворено, вигадані якісь афганські комбати – справа подана так, немов воювали підрозділи афганських збройних сил. Славно попрацювала наша цензура, яка, природно, діяла згідно з установкою… Ось чому наші журналісти були змушені, не бажаючи брехати, зачіпати лише "периферійні" області життя в Афганістані наших військ" [цит. за: 20, 16].

Багато уваги в ті роки приділяли викриттю "підривної діяльності західних спецслужб проти революційного Афганістану". У 1980 р. вийшов збірник "Правда про Афганістан" [21], в якому було все, окрім, власне, правди. Збірник містив промови кремлівських лідерів, в яких обґрунтовувалися необхідність та "законність" перебування ОКРВ у ДРА, а також "докази" імперіалістичної змови проти неї. Назви розділів "Сто років брутального іноземного втручання", "Підривна діяльність китайських гегемоністів", "Пакистан – плацдарм агресії", "Арабська реакція блокується з імперіалізмом", "Амін – кривавий кат і агент імперіалізму" говорять за себе.

Кореспондент "Нового врємєні" С. Голяков (1981 р.) головною проблемою тодішнього Афганістану вважав "бандитів і головорізів, які засилаються до ДРА з-за кордону, аби убивати, грабувати, руйнувати". Те, що підтримка опозиції суттєво зросла після грудня 1979 р., автор пояснив тим, що Х. Амін був американським агентом, тож його усунення обурило США [22, 5 – 6]. Вартий уваги збірник статей під типовою для того часу назвою "Криваві сліди американського імперіалізму" (1982 р.). Афганістану в ньому присвячено п'ять статей, і жоден автор не обмовився про присутність там ОКРВ. С. Свистунов, цитуючи американські ЗМІ, писав про виділення майже 100 млн. дол. афганському опору та налагоджену схему постачання до Пакистану радянської зброї або її копій. Найбільше автор звинувачував у цьому Єгипет, який свого часу отримав чимало радянського спецмайна [23, 113–114]. Це був рідкісний випадок правдивого висвітлення змісту західної допомоги моджахедам у ті

роки. Американці, побоюючись жорсткої реакції з боку СРСР, довго уникали постачання їм зброї виробництва країн НАТО, надаючи переваги радянським зразкам.

Г. Мусаелян, заперечуючи слова С. Свистунова, перераховував трофеї, які він начебто бачив у начальника афганської служби безпеки (ХАД) провінції Нангархар: "десятизарядна гвинтівка з клеймом "Made in USA", ізраїльський автомат "Узі", хімічна граната, схожа на банку кави" [24, 115]. Інший автор цитував ув'язненого в Пулі-Чархі француза, який перебував у таборі моджахедів: "Я бачив у них багато автоматичних карабінів єгипетського виробництва. Вони вихвалялися, що це подарунки від каїрського президента Садата. Ще бачив автомати і боєприпаси з фірмовим клеймом "Армія США" [25, 124]. В іншій статті читаємо про полоненого "душмана", який розповів про американських інструкторів у тренувальному таборі на території Пакистану [26, 132].

В. Кассис і Л. Колосов (1981 р.) усю новітню історію Афганістану розглядали через діяльність західних спецслужб, які діяли там, звісно, проти СРСР. Британські агенти ще в 1919 р. прагнули зірвати встановлення дипломатичних відносин між Афганістаном і Радянською Росією [27, 219]. "Британським агентом" був і таджик Бачаї Сакао, який "виконував вказівки Лондона, укупі з басмачами і британськими агентами спецслужб здійснював розбійницькі набіги на землі радянських Середньоазійських республік, усіляко Ґтероризував населення сіл, кишлаків" [27, 220]. Чи не усі американські фахівці, які працювали на підприємствах Афганістану в 1950-х рр., були агентами ЦРУ, займалися "у зоні радянсько-афганського кордону топографічною зйомкою, вивченням стану доріг, мостів, перевалів і переправ" [27, 222]. Тож логічно, що західні спецслужби активізувалися активізувалася після "Квітневої революції" 1978 р. Поряд із "доказами" і "викриттями" автори особливу увагу приділили доведенню "роботи" Х. Аміна на ЦРУ. За домовленістю з "лідерами контрреволюції" він начебто готував на 29 грудня 1979 р. переворот, після чого мав стати президентом країни і отримати необмежену владу. Пост голови уряду він начебто обіцяв найбільш запеклому супротивнику кабульського марксистського режиму Г. Хекматьяру [27, 231]. Радянському читачеві навряд чи було відомо, що реальна влада Аміна була куди більшою, аніж в першого президента Афганістану М. Дауда, а Хекматьяр від дня "Саурської" революції відкидав будь-які натяки на компроміс із прорадянською НДПА.

Проте і до такого, досить стрункого, викладу матеріалу вкрадалися фрази, які могли поставити під сумнів усю радянську версію "Афгану". Наприкінці розділу, присвяченому Афганістану, читаємо: "Агентство Бахтар вважає також за необхідне заявити, що всупереч твердженням західної пропаганди, жоден підрозділ радянських військ не брав участі в придушенні банд контрреволюціонерів, оскільки радянські війська були запрошені до Афганістану для відбиття імперіалістичної агресії і для захисту суверенітету ДРА від загрози зовні. Збройні сили Афганістану самі знищують банди диверсантів і контрреволюціонерів" [27, 239]. Чи не означає це, що в ДРА тривала громадянська війна, а пояснення радянської інтервенції міфом про агресію зовні – не більше ніж прикриття?

Такою ж викривальною була робота Б. Марбанова, яка також рясніла "доказами" підступів військових розвідок чи не всіх країн світу на чолі з ЦРУ проти "афганської революції" [28]. Можна також згадати праці Б. Баннова і Б. Ніколаєва [29], а також І. Андронова і Т. Гайдара [30].

У 1983 р. вийшов фотоальбом, присвячений Афганістану [31]. Центральною його темою стали будні революційної країни: демонстрації, мітинги, суботники, а головним кольором більшості ілюстрацій є червоний: прапори, транспаранти, піонерські галстуки. На багатьох фото Б. Кармаль: відкриває Міст Дружби, "по-братньому обіймає захисників революції". Останнім присвячено чимало уваги. Будні афганської армії, загонів самооборони заповнили значне число сторінок. Про радянську присутність у ДРА свідчать фото радянських фахівців на підприємствах, радянської техніки на дорогах і в полях. Лише на с. 218–219 уперше знаходимо радянського солдата: він копає ями під майбутню Алею дружби, а п'ятеро його афганських колег з посмішками позують на камеру. Далі – шураві спілкуються зі старійшинами, танцюють, розмовляють з дітьми, роздають селянам хліб [31, 219 – 225]. Схожим був і фотоальбом, опублікований наступного року [32]. У масі революційних буднів майже непомітними були фото з радянськими вояками, які саджали дерева на черговій Алеї дружби [32, 214 – 215].

Зрідка до радянської доперебудовної періодики потрапляли натяки на те, що радянські військові в ДРА ще й воювали. Так, на сторінках журналу "Знамєноносєц" (1984 р.) В. Юзбашев [33] писав про сімох радянських бійців, які вночі охороняли на перевалі збитий вертоліт. Вони відбили атаку "духів", а вранці на допомогу підійшли афганські вояки. Цей мотив зрозумілий: наші війська ув'язалися в бій трохи не випадково. Проте до статті потрапили слова одного з них: "Ми тут в Афганістані не лише сади саджали й школи будували. Багато чому навчилися". У більшості випадків бойові зіткнення радянських військових подавалися як аномалії: чи то відбиття нападів на автоколони [див.: 34; 35; 36], або ж при розмінуванні доріг [37] чи порятунку поранених афганських вояків [38]. Чимало писалося про вертолітників, котрі, звісно ж, перевозячи мирні вантажі, мали по 500 годин нальоту на рік [див.: 39; 40].

На початку 1980-х рр. "Афган" проник до художньої літератури. Першим твором на афганську тематику став роман О. Проханова "Дерево в центрі Кабула" [41]. Головні герої твору, наповненого революційною пафосною риторикою, засудження "американського імперіалізму" і "китайського гегемонізму" – будівничі революції, надзвичайно колоритні і різнопланові. Тут і співробітники ХАДу, і селяни, і радянські інженери. Усі ж "контрреволюціонери" – це або заслані з-за кордону проплачені агенти, або неписьменні, забиті ісламською пропагандою селяни. Радянські військові вперше згадані в романі на с. 62.: військовий конвой супроводжував в одну із провінцій колону тракторів "Бєларусь".

Подібною є повість К. Селіхова "Неоголошена війна" – яскравий приклад соцреалістичної революційної радянської прози. В центрі розповіді – афганська молодь, борці за ідеали Квітневої революції [42].

Зміна вищого радянського партійного і державного керівництва навесні 1985 р. мало що змінила в досліджуваному питанні. Серединою того року датована таємна записка керівників Відділу зовнішньополітичної пропаганди (Л. Замятін) і Відділу адміністративних органів (М. Савінкін) ЦК КПРС "Про публікації в засобах масової інформації матеріалів щодо дій обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані". Додаток до Записки, підписаний Начальником Генерального Штабу ЗС СРСР маршалом Радянського Союзу С. Ахромєєвим, першим заступником міністра закордонних справ Г. Корнієнком і заступником Голови КДБ В. Крючковим, містив вичерпний перелік дозволеного до друку. Вперше ці документи оприлюднив у своєму дослідженні О. Ляховський [43]. Дозвіл поширювався на повсякденне життя, тактичні навчання (не вище батальйону) радянських військ, залучення літальних апаратів і автотранспорту для перевезень вантажів місцевому населенню і виділення бойових підрозділів для супроводження колон і охорони окремих об'єктів, роботу радянських військових фахівців з надання допомоги афганським військовим в освоєнні бойової техніки, роботу радянського військового шпиталю з надання медичної допомоги місцевому населенню, пораненим афганським і радянським військовослужбовцям. Відтепер можна було писати про вимушене застосування окремими бійцями чи підрозділами зброї при виконанні названих вище обов'язків, про окремі одиничні випадки (не більше одного на місяць) поранень чи загибелі радянських воїнів без наведення свідчень про участь підрозділів і частин, в яких вони служили, в бойових діях. Дозволялося також писати про нагородження радянських вояків, передусім званням Героя Радянського Союзу, з відзначенням їхніх мужності і героїзму, але без показу конкретної бойової діяльності, яка послугувала підставою для нагородження [43, 296 – 298]. Саме ці положення регламентували висвітлення тієї війни в роки Перебудови і "Гласності". Як видно, порівняно з постановою від 27 грудня 1979 р. цензурні лещата було дещо послаблено, проте насправді повна брехня змінилася напівправдою. Але ті шпаринки, які містилися в Записці від 1985 р., уможливили поступове розвінчання радянських міфів і сприяли творенню такої версії афганської війни, яка наближалася до реальної.

Офіційне тлумачення мотивів "введення" ОКРВ до ДРА з початком Перебудови не змінилося. У статті В. Басова, присвяченій 20-річчю утворення НДПА (1985 р.), читаємо: "Своєчасна допомога СРСР афганському народові зірвала імперіалістичний план розчленування афганської держави і придушення революції" [44, 45]. Академічна "Історія

міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР" (1987 р.) звично апелювала до Договору від 5 грудня 1978 р. та статті 51 Статуту ООН. Утім, тут уперше згадана табуйована до цього прийнята в січні 1980 р. Шостою Надзвичайною сесією ГА ООН резолюція, яка закликала до виведення іноземних військ із ДРА. Щоправда, автори виправдовували нехтування нею з боку Москви: в ній "ігнорувалася проблема зовнішньої агресії проти ДРА, для відбиття якої і був уведений ОКРВ" [45, 359].

У черговій монографії Л. Б. Теплинського (1988 р.) читаємо, що 27 грудня 1979 р. "патріотично налаштована більшість НДПА" повалила режим Х. Аміна і започаткувала новий етап Квітневої революції [46, 252]. Вчений переконував, що радянської економічної і політико-дипломатичної допомоги Афганістану було вже недостатньо [46, 277], а саме "введення військ" уважав виключно справою двосторонніх відносин і вперше (принаймні до цього він не зустрічався) додав ще один доказ "законності" перебування ОКРВ у ДРА. Йшлося про Договір між Радянською Росією і Афганістаном 1921 р., який був підписаний в цілях "захисту дійсної незалежності Афганістану" [46, 280]. Подібні оцінки були панівними і в захищених в ці роки дисертаційних дослідженнях з історії радянсько-афганських відносин [див.: 47; 48].

Утім, поступово формувалася більш реалістична оцінка дій кремлівського керівництва, з'являлися натяки на визнання помилковими грудневих 1979 р. рішень. Проте нові оцінки усе ж залишалися половинчастими і непослідовними Так, в одному з досліджень (1989 р.) йшлося: "Внаслідок подальшого розвитку подій в Афганістані стало зрозуміло, що позиція і дії СРСР були результатом низки прорахунків тодішнього радянського керівництва. Зіграло свою роль недостатньо реалістичне уявлення про внутрішній стан і історичні традиції країни…, недостатнє врахування особливо складних географічних умов, які полегшували дії контрреволюції і втручання її покровителів з числа сусідніх країн і США" [49, 130]. Як бачимо, у цих формулюваннях усе ж важко знайти натяки на визнання неправомірності перебування радянських військ на території сусідньої суверенної країни. В. Сафронов на сторінках "Воєнно-історічєского журнала" (1990 р.) також виправдовував "введення" ОКРВ до ДРА і традиційно обґрунтовував його Договором 1978 р. Автор водночас засудив участь радянських частин у громадянській війні на боці непопулярного в народі режиму. За його словами, саме такі дії Кремля "не мають історичного виправдання, як не мають морального прощення і людські втрати, понесені у зв'язку із цим" [50, 71]. Так само у першому узагальнюючому дослідженні афганської війни СРСР, написаному вченими Інституту Військової історії міністерства оборони СРСР, виправдовувався факт "введення" радянських військ до ДРА. Військові історики засудили лише "кулуарний метод прийняття рішення" [51, 240].

У перші роки Перебудови зміст і настрої публіцистичних праць практично не змінилися. Деякі були немов з іншої, віртуальної, реальності. Навіть з-під пера авторів, які неодноразово побували "за річкою", виходили тексти, наповнені революційною романтикою, захопливими звітами про здобутки ДРА. На їх сторінках – прості афганці, їхні героїчні революційні трудові і бойові будні. Радянських же військових у такій версії історії Афганістану не було майже або взагалі [див.: 52; 53; 54; 55]. Там же, де про них йшлося, вони виконували виключно "гуманітарні" функції. Такими були нариси І. Курбангалієва про будні радянських вертолітників ("Коли палає каміння") і автомобілістів ("Довге відлуння Гіндукушу") [56], які доправляли до мирних афганців "мирні" вантажі. В. Свєтіков на сторінках журналу "Агітатор" (1987 р.) пафосно писав: "Для радянської людини почуття інтернаціоналізму природне, як повітря, якою вона дихає, воно приходить до неї з перших кроків по рідній землі, виховується буквально усім, що її оточує. Цим же продиктоване усе, що роблять радянські люди тут… Вони допомагають декханам обробляти землю, доставляють у віддалені кишлаки мирні вантажі, охороняють дороги…" [57, 42].

Прикладом таких публікацій може бути черговий фотоальбом (1986 р.). На відміну від попередніх, на сторінках цього альбому – переважно "шураві". Проте самі фото і підписи до них надзвичайно дезінформативні. "Навчальні будні третього батальйону" і комбат М. Чикал [58, 19 – 21], "Десантники на тренуванні" [58, 50], радянські автомобілісти з партією продовольства "на марші" [58, 27], сержант А. Мірзакарімов з медаллю "За відвагу"

за "десятки мирних рейсів" [58, 37], такі ж "Будні вертолітників" [58 38 – 39], "Приймають у партію сержанта Балабарєва" [58, 29], радянський патруль біля тунелю через Саланг [58, 128 – 129]. Інша тема – радянсько-афганська дружба. Фото медсестер "Людмила Бабікова з Москви і Сухайла Седдик із Кабула" [58, 79], спільний симпозіум радянських і афганських лікарів [58, 138 – 139], серія "Плечем до плеча" [58, 150 – 153] тощо. Воюють же, судячи з альбому, афганські "Бійці революції" [58, 92] й "Афганські пілоти в радянських літаках" [58, 84 – 86]. Апогеєм же радянської пропаганди стало фото афганського бійця в хвилини відпочинку між боями з томиком Володимира Ілліча ("Читаючи Леніна") [58, 172].

Водночас, на сторінки радянської публіцистики потроху потрапляла інформація про те, що радянські воїни в ДРА не лише розвозили по кишлаках мішки з провіантом і висаджували Алеї дружби. Тенденцією ставала героїзація війни в Афганістані, а публікації, присвячені їй, були не стільки інформативними, скільки патріотично-виховними. Центральними ідеями ставали відданість інтернаціональному обов'язку, безкорисливість служіння Вітчизні навіть за її межами, очевидність переваг радянської системи військово-патріотичного виховання тощо [див.: 59; 60; 61]. Так, в одній із робіт йшлося, що в Афганістані радянські солдати не лише дорослішали і мужніли (що неминуче на війні), але й "серцем сприймали поняття про обов'язок, відданість, любов до Батьківщини" [62, 41]. В іншій роботі (1986 р.) читаємо: "Якби не допомога радянських воїнів, то на афганській землі пролилося би в рази більше крові. Надаючи допомогу народу Афганістану, Радянський Союз виходить із того, що залишити афганських товаришів без допомоги і без підтримки на поталу контрреволюції – означало би знехтувати нашим інтернаціональним обов'язком, приректи афганську революцію на неминучу загибель. Це означало би, що агресивні сили повторили би тут те, що їм удалося зробити в Чилі, де свобода народу була втоплена в крові" [63, 5]. Ця праця рясніла прикладами безкорисливої допомоги шураві афганцям. В районі Ходжегара вороги перерізали водогін – радянські солдати доставили бурильну установку і забезпечили місцевість водою. Під Кандагаром моджахеди знищили опори ліній електропередач – радянські воїни зарадили і тут. Ну і, за традицією, читаємо про "сотні тисяч народногосподарських вантажів, перевезених воїнами-автомобілістами" [63, 6]. Утім, тут є й згадки про їхню "бойову діяльність". Один ліг на гранату, врятувавши товаришів, інший у бою закрив собою командира. Щоправда, усі бойові зіткнення подані за схемою: везли мирні вантажі у віддалений кишлак, засідка… Зі сторінок книги постають герої тієї війни, уже відомі радянським читачам: Р. Аушев, В. Задорожний, О. Стовба, М. Чепік [63 с. 7].

У тому ж 1986 р. вийшли дві роботи, присвячені загиблим у тій війні: лейтенанту Олександру Стовбі з Дніпродзержинська [64] та сержанту-десантнику, білорусу Миколі Чепіку [65]. Щодо останнього, то 1985 р. побачила світ книга "Поле життя" того ж автора, значно розширена й доповнена у варіанті 1986 р. [66]. Ці книги претендували на жанр документальної біографії. Проте, окрім дитячих та юнацьких фото героїв, яких у них більш ніж достатньо, власне історії там немає. Скажімо, де і коли служив в Афганістані О. Стовба – жодного слова. М. Чепік також проходив службу "в одному із підрозділів в одній із провінцій". Загибель обох подана як трагічна випадковість, як річ, абсолютно не типова для "Афгану".

Такі книги передусім були спрямовані на виховання молоді. В біографії О. Стовби провідною стала ідея спадковості поколінь: дід воював, батьки – звичайні робітники. Хлопцем займався спортом, мріяв про кар'єру військового. Черговий образ зразкового радянського юнака. Такі книги сповна відповідали героїзації війни в Афганістані, притаманній першим рокам Перебудови. Показ війни через окремі героїчні епізоди за участю радянських та афганських солдатів присутній у більшості публікацій цих років. Такими були серія нарисів В. Свєтікова [67; 68], щоденникові записи О. Карпенка тощо [69].

Ще одним прикладом є збірник спогадів і листів, укладений І. Диніним [70]. "Інтернаціональний обов'язок", "безкорислива допомога", "відданість Вітчизні" радянських військових – головні його ідеї. Водночас, автор писав про необхідність вшанування пам'яті полеглих "за річкою". Зокрема дізнаємося, що на той час (1990 р.) в УРСР іменами воїнів-"афганців" було названо 158 вулиць і площ, 30 шкіл, 568 піонерських

дружин, 177 іменних полів [70, 68]. Автором вступної статті "За справу священну. Справедливу справу" до іншого збірника (1988 р.) був генерал-майор С.Г. Скачко, військовий комісар Дніпропетровської області. Генерал апологізував і сакралізував саме поняття "інтернаціоналіст", апелюючи до Китайської революції 1925 – 1927 рр. і Громадянської війни в Іспанії. Місія бійців ОКРВ аналогічна, а тому завдання сучасників – пам'ятати "про тих, хто віддав своє життя за торжество Квітневої революції в Афганістані, хто допомагав народу цієї дружньої країни відбивати об'єднаний наступ міжнародної і внутрішньої реакції, котра мала на меті зруйнувати її" [71, 4]. Перелік подібних видань можна продовжувати [Див.: 72].

У репортажі про перебування в Афганістані Г. Бочарова (1987 р.) містяться описи радянських застав і гарнізонів, йдеться про бої, і не лише локальні, але й за участю цілих підрозділів. Автор писав не лише про поранених, але й загиблих радянських воїнів, не називаючи, що зрозуміло, ані військових частин, ані прізвищ [73, 12 – 29]. Є. Бессчестнов писав про льотчиків-випускників Сизранського вищого військового авіаційного училища. Його книга – це нариси про дванадцятьох Героїв Радянського Союзу, які здобули вищі радянські нагороди в небі Афганістану [74].

Одним із провідних мотивів таких публікацій стало ототожнення війни в Афганістані з Великою Вітчизняною, а ветеранів-"афганців" – із ветеранами війни 1941 – 1945 рр. Прикладом такої пафосної публіцистики є серія нарисів київського журналіста А. Штунюка. Він писав: "В Афганістані йшла війна. Війна неоголошена, тиха, нічна – не така, яка б відповідала сучасному рівню воєнної техніки, але від того – не менш кривава. Там воювали і гинули радянські хлопці. Наші товариші, сусіди, брати, сини…" "Їх покоління тільки вступало в доросле життя. Настав час синів. Час, що поставив на їх шляху випробування, які долали вчорашні школярі з честю і гідністю. Вони виконали свій обов'язок – військовий, інтернаціональний". "Поверталися додому, відслуживши строкову в Афганістані, сини. І поверталися зовсім не такими, якими їх пам'ятали. Що міцнішими фізично – зрозуміло, що змужнілі – природно, що палкіші, безкомпромісні – теж не дивно: там, на війні, набачилися, пережили всього, не пасували й перед смертю. Вражала сила їхньої громадської позиції, їхнє гостро розвинуте відчуття правди і неправди, їхнє нестримне прагнення працювати на перебудову, на оновлення рідної країни. Якщо чесно, такими ми їх і чекали звідти…" [75, 3 – 4].

Схожою за настроями була книга Ю. В. Килимника (1990 р.). Автор словами воїнів-"афганців" звертався до радянської молоді з такими "одкровеннями": "Служба в Афганістані допомогла мені краще зрозуміти, що інтернаціоналізм, надання братерської допомоги – велика сила. Вона об'єднує серця народів, вчить їх любити один одного, боротися за мирне співіснування" [20, 11]. Або ж: "…Я вважаю, що хлопці, які служили в Афганістані, мужніли не стільки від суворості обстановки, скільки від усвідомлення високого призначення, з яким їх послала країна" [20, 14]. Такі ж ідеї продукували й інші праці, що вийшли у ці роки [див.: 76.

У репортажі кореспондентів Центрального телебачення А. Петрової і М. Лєщинського елементи правди про "Афган" також межували зі штампами з комуністичних агіток. Так, змальовуючи один із перельотів в Ан-26, автори згадали наказ усім одягнути парашути і слова пілота: "Тиснуть вони нас цими «Стінгерами». Швидше б уже конструктори вигадали щось, а то ж і вночі намагаються бити" [77, 57]. Водночас, героями оповіді стали американець Дж. Торнтон і польовий командир Мамад-шах, які панічно тікали від "зелених" – бійців армії ДРА. Відповідь на запитання, чому чимало афганців не підтримали "революції" і воювали проти шураві, вкладено до вуст члена НДПА: "Темний народ, безграмотний, забитий. Думаєш, у цих кишлаках хто-небудь знав, яка влада в Кабулі? Нічого подібного. Знали Мамад-шаха: на нього працювали, з ним і воювали" [78, 94].

У ці роки зросло число художніх творів про "Афган". У них уже менше революційної романтики, вони більше наповнені бойовими буднями та героїкою служби "за річкою". Такими були повісті В. Свєтікова [79], роман І. Черних [80], а також збірник оповідань та поезій, упорядкований Г. Блістановою та А. Герасимовою [81]. З іншого боку, новий роман О. Проханова "Малюнки баталіста" [82] за своїм настроєм мало чим різнився від

попереднього. Афганці, як і раніше, будують соціалізм. Їм заважають зовні (в цьому романі в загонах опозиції уже присутні найманці-європейці). Радянські ж військові, як і раніше, охороняють конвої з продовольчими товарами, комбайнами і ліками.

У кінці 1980-х – 1991 рр. вийшла низка публікацій, в яких була здійснена спроба "відкрити очі" радянському суспільству на ту війну. Ставши частиною перебудовної критики, ці роботи відіграли важливу роль в оприлюднені заборонених до цього фактів та гучних оцінок. О. Пумпьянський на сторінках "Нового врємєні" (1988 р.) назвав війну в Афганістані "війною в чадрі", яка дуже повільно й неохоче відкриває своє обличчя. "Не можна нав'язувати чужій дійсності свої мірки. До чужого монастиря зі своїм уставом не ходи! Тим більше не можна входити до нього з Військовим статутом" – писав журналіст. Осуд дій СРСР в Афганістані читається і в наступним рядках: "Підтримка законної влади, народного руху – річ загальноприйнята, проте у неї є свої межі. Вона не повинна набувати форми військового втягнення великої держави у справи малої країни" [83, 14 – 15]. Зі сторінок таких публікацій поставали уже зовсім інші "афганці". Так, герой нарису М. Толпегіна Герой Радянського Союзу вертолітник капітан М. Майданов за два "відрядження" до Афганістану здійснив 1 250 вильотів, налітав 1 100 годин. І це уже була не "доставка мирних вантажів", а переважно полювання на каравани [84].

П. Демченко на сторінках "Еха планєти" (1989 р.) спробував розібратися у механізмі прийняття того фатального рішення. З посиланням на представників вищого радянського військового командування (серед них маршал Радянського Союзу В. Куликов, генерал армії І. Павловський тощо) публіцист відтворив атмосферу таємності під час прийнятті рішення, адже військове командування взнало про нього чи не останнім. Зауважимо, що задовго до оприлюднення тоді таємних документів П. Демченко назвав ініціаторами вторгнення міністра оборони Д.Ф. Устинова та головного ідеолога Кремля М.В. Суслова [85], що було недалеким від правди.

Журналістка "Комсомольської правди" О. Лосото у своєму репортажі писала: "Вісім років тому нашу армію зустрічали трояндами, це правда. Нині ж (…) уздовж доріг Афганістану, якими рухаються наші війська, дивлячись через оглядову щілину в броні, бачу афганського хлопчика, який погрожує кулаком БТРу" [86, 10]. Зауважимо, що пасажі про квіти і фрукти у грудні 1979 р. – ще один міф, запущений радянською публіцистикою. Троянди? Взимку? У напівжебрацькій країні?

Білоруська журналістка С. Алєксієвич у своїй резонансній праці поставила низку питань, на які тоді шукали відповіді мільйони радянських громадян та тих, хто пройшов через ту війну. Вона писала, що перша завуальована інформація про те, що наші війська там не лише будують мости та саджають Алеї Дружби, надходила разом із цинковими трунами і нічними похованнями. Чому в СРСР масово вмирали 19-річні хлопці? [87, 16]. У бесіді з авторкою ветеран-"афганець" питав: "Ми приїхали соціалізм будувати, а нас оточили колючим дротом. Чому?" [87, 49]. Головна ідея книги – ця війна чужа, шураві там непотрібні, а місцеві їм не довіряли. Авторка писала, як радянський офіцер кілька разів намагався наблизитися до пораненої в руку афганської дівчинки, аби надати їй допомогу. Вона ж кожного разу тікала, впевнена, що той хоче її вбити [87, 78].

Не менш відверто і різко висловлювалася, часто словами воїнів-"афганців", у своїй книзі Н. Стрєльцова. Один із "афганців" говорив: "Ні, не народне це було прохання про допомогу, і справа не народна" [88, 34]. Авторка чи не вперше підняла більш масштабне питання: наскільки виправданою була спроба "соціалізації" Афганістану? Чи було афганське суспільство до цього готовим і чи воно взагалі цього потребувало? Один із "афганців" говорив: "Потрапляли, бувало, в такі місця, де не те що про революцію не чули, що таке Кабул не знали" [88, 34]. Інший звертав увагу на іншу проблему: "Нині, коли ти афганцеві говориш: ти – афганець, він не розуміє, про що йдеться, у нього немає національної психології. Він – частина свого племені, і не більше цього" [88, 144]. Відтак, політика СРСР у ДРА була приречена: "Виявилися недоречними і незрозумілими наші ідеї справедливості в ісламському світі" [88, 35]. Цьому сприяла і специфіка роботи радянських радників, які "наш соціальний досвід накладали на афганську ситуацію, і досвід цей не працював" [88, 82]. І моджахеди розумілися уже не як "агенти світового

імперіалізму". У книзі наведені слова полоненого "душмана": "Ми за свою землю воюємо!" [88, 47].

У цій праці чи не вперше наведені контраверсійні погляди на головну проблему: на сам факт перебування ОКРВ у ДРА. Поряд із традиційними "Введення військ – єдино правильне, вірне рішення" (анонімний генерал) [88, 63], "Американців випередили на 2 – 3 дні", що "Інтереси безпеки нашої батьківщини й інтереси захисту афганської революції співпали" (генерал із Генштабу) [88, 94 – 100] і "Ну служили наші солдати в Монголії, Німеччині. Чому не в Афганістані" (рядовий "афганець") [88, 87] були й інші. Так, на думку колишнього радника при міністерстві культури ДРА Конаровського вводити війська було просто марно [88, 76]. Чи не вперше пролунало питання про правову, а не політичну чи моральну оцінку війни. Авторка цитує одного із військовослужбовців, який наголосив на тому, що у військовій присязі йдеться про "захист Вітчизни". Про жодну "інтернаціональну допомогу" там не йдеться [88, 61]. Відтак, руйнувалося усе радянське пропагандистське обґрунтування участі ОКРВ в афганських подіях.

Такі ж незручні питання лунали з іншої книги. "Якого дідька гинуть тут наші хлопці?", "Які жорстокі жарти грають із нами?", "На кого кожну ніч йдуть у засідку розвідники?". Відповідь криється у переказі діалогу з полоненим "духом". На запитання "З якого часу ти ходиш у гори?" афганець відповів: "З того часу, як ви з'явилися" [89, 221]. В іншій праці, яка також вийшла у 1990 р., О. Смірнов озвучив інші проблеми. Перша – це ставлення до "афганців" з боку радянського суспільства. Так, 2 серпня 1988 р., у день повітрянодесантних військ, московська міліція розігнала ветеранів "Афгану", які крокували Арбатом до Вічного вогню [90, 166]. Інша проблема – це власне війна. Чим вона була для СРСР? На запитання, чому до Афганістану не посилали добровольців або тих, хто хотів повернутися туди після "дембеля", автор почув від генерала відповідь: "Це була можливість обкатати усіх рекрутів, чим значно підвищити боєздатність армії" [90, 80].

Того ж року в Києві вийшла книга О.М. Клубаня [91], присвячена виведенню радянських військ із ДРА. Саланг, Термез, історії про воїнів-"афганців", переважно із УРСР – лише тло, на якому автор розвивав головну ідею: повоєнне життя двадцятилітніх ветеранів. "Афганців" у Союзі не розуміли, ставлення до них з боку суспільства – суперечливе, мирне життя – лякало. Автор підняв ще одну соціальну проблему: "афганці", виявляється, були різними. У книзі наведені слова одного з них: "У нашій частині служать ті, хто повернувся «з-за річки». Якщо чесно, то помітна різниця між тими, хто був у тилових підрозділах, і бойових. У тих, які і на операції не виходили, стали виникати інциденти, створювалася нездорова атмосфера. Були й такі: ледь що – на собі "тільник" одразу рвати, мовляв, я воював, а ви тут відсиджувалися… Але коли прийшли інші, які вдоста хильнули війни, обстановка в підрозділі стабілізувалася. Вони не рвали тільники на грудях, не вимагали особливого ставлення до себе, хоча цілком того заслуговували, не виставляли свого геройства…" [91, 55].

Особливе місце посідають публікації журналіста "Огонька" А. Боровика, що неодноразово побував в Афганістані. У книзі "Афганістан. Ще раз про війну" (до неї увійшли опубліковані раніше "Зустрінемося біля трьох журавлів" і "Прихована війна"), він ущент розбив офіційну радянську версію тієї війни. "На політзаняттях солдатам пояснювали, що вони воювали з американською агресією і "паками" (пакистанцями – О. К.). Але солдати запитували в себе: "Чому цілимося в кожного афганця з кулемета? Чому вбиваємо тих, кому прийшли на допомогу?" [92, 163]. І таких цитат у книзі чимало. У ній немає й натяку на революційну ейфорію серед афганців, чим наскрізь пронизані роботи інших радянських авторів: "Морально-політичний дух в багатьох афганських підрозділах (…) залишає бажати кращого. Не кожен солдат може пояснити, за що зрештою він воює" [92, 39].

У ці роки з'являються публікації, присвячені закритій до цього темі – проблемі афганського полону. "Новоє врємя" у 1988 р. чи не першим розповіло історію А. Паттаханова, рядового, водія бензовозу, на той час уже звільненого з полону [93]. В іншому номері того ж журналу цю проблему розвинув Генеральний Прокурор СРСР А. Сухарєв. Вперше озвучені цифри – 312 полонених на початок 1988 р., з посеред яких

16 офіцерів (переважно лейтенанти і старші лейтенанти). За словами високопосадовця, про факти полону радянських військовослужбовців в Афганістані було відомо з 1980 р. "Але ми тоді, на жаль, не повністю усвідомлювали усіх трагічних наслідків, нелюдських умов, в яких можуть опинитися наші хлопці. Сподівалися на їхнє повернення на основі загальноприйнятих домовленостей, загальновизнаних гуманних правил…" – непереконливо говорив Генпрокурор. Тут же згадано повстання радянських військовополонених на території Пакистану навесні 1985 р., яке тривало кілька днів [94].

У роки Перебудови радянські ЗМІ опублікували кілька інтерв'ю радянських діячів, причетних до тієї війни. Начальник Групи управління Міністерства оборони в Афганістані у 1984 – 1989 рр. генерал армії В. Варєнніков під час бесіди з А. Боровиком переконував, що військові були категорично проти військового втручання в афганські події [95]. Натомість в інтерв'ю "Літературній газеті" член-кореспондент АН СРСР А. Громико, син колишнього міністра закордонних справ, обстоював думку про виправданість та неминучість введення військ [96]. Так само висловлювався й останній командувач 40-ю армією генерал-майор Б. Громов. У 1990 р. він говорив: "Ми чесно і сумлінно виконували поставлене партією й урядом завдання… У мене, та і, вважаю, в інших не було відчуття марності нашої справи... Скажіть, коли у вас на очах вщент руйнуються міста, страждають мирні мешканці, це не викликає у вас співчуття, прагнення їх захистити? Але ж саме так була поставлена наша задача" [цит. за: 20, 6]. Ба більше, на думку генерала, висловлену в інтерв'ю "Совєтской Росії", "опозиція воювала з афганським народом, а ми його захищали". І війну ОКРВ не програв: завдання перемогти, мовляв, ніхто не ставив [97]. В іншому місці Громов запевняв, що "армія виконувала не тільки і не стільки бойові завдання. Відсотків шістдесят припадало на миротворчість" [цит. за: 91, 63]. Натомість, генерал армії І. Павловський не схвалював рішення про спрямування армії в ДРА. "За моїм твердим переконанням, туго зав'язаний афганський вузол можна і потрібно було розв'язувати не за допомогою наших військ, а власними силами Афганістану або ж шляхом перемовин" [92].

У 1990 – 1991 рр. вийшли перші мемуари причетних до афганської політики радянських діячів. Першими стали спогади А. А. Громико, єдиного з відповідальних за те рішення, хто взявся за перо. Екс-міністр присвятив Афганістану шість сторінок (розділ "Афганістан: покласти край втручанню зовні"). Окрім того, що дипломат послідовно виклав процес прийняття історичного рішення, він його повністю виправдовував, апелюючи до історії. "Радянська держава з часів Леніна виступає за те, щоб Афганістан був незалежним і суверенним, щоб ніхто зовні не втручався в його внутрішні справи" [99, 177]. Мету радянської інтервенції (цього терміну у книзі, що природно, немає) Громико пояснив дуже просто. "Спочатку передбачалося, що наші війська будуть лише допомагати місцевим жителям захищатися від банд, які вторгалися зовні, надавати населенню сприяння продовольством і предметами першої необхідності…" [99, 179]. Радянські втрати, на думку міністра, були цілком виправданими: "Ці життя були віддані передусім за безпеку Радянської держави. А те, що це сталося на афганській землі, не змінює стану речей", нагадуючи при цьому про жертви СРСР у Польщі чи Чехословаччині в роки Другої світової війни [99, с. 181]. Натомість Г. Арбатов у своїх мемуарах (1991 р.) афганську політику Кремля називав "непродуманою", а головним ініціатором інтервенції (саме цей термін вжив академік) було міністерство оборони СРСР [100, 228 – 229].

Тоді ж з'явилися перші спогади учасників тієї війни. Це був уже інший погляд на "Афган", погляд "з окопу", з "переднього краю". Тож акценти і висновки в цих роботах були іншими. Чи не першими стали уривки із щоденника сержанта В. Голованчикова, кавалера ордена Червоної Звірки, який служив в ОКРВ впродовж 1984 – 1985 рр. [101].

Відвертим був погляд на війну офіцера-політпрацівника В. Носатова. Він називав себе "затятим супротивником цієї війни" [102, 120]. Доволі іронічно офіцер змалював свої думки по прибутті до ДРА в 1982 р.: "Адже ми йдемо туди, аби допомогти новій владі в боротьбі з зовнішнім і внутрішнім ворогом. Значить, афганці зустрінуть нас як найдорожчих гостей. А чекає нас легка перемога, адже ми озброєні найкращою зброєю в світі, ми молоді й сильні, а душмани такі нечисленні, погано озброєні й старі, що, поза будь-якими сумнівами, порозбігаються при першій зустрічі з нашими військами" [102, 121]. Відтак, спочатку

дивними і дикими для радянського офіцера були випадки ворожого ставлення афганців до шураві. Офіцер навів переказ бесіди зі старійшиною кишлаку. На запитання: "Як ставитися ви і ваші родичі до нашої військової присутності?" почув: "Негативно! Кожна країна має свої внутрішні проблеми розв'язувати самостійно. Чого вимагала опозиція, яка підійняла зброю проти уряду Кармаля? Не соціалістичного, а іншого шляху розвитку країни. Ми все-ж ваші сусіди, і ми чули про ваші колгоспи без господарів, про ваші закони, які не захищають просту людину, про ваші релігійні блюзнірства. Усе це не для нас. Коли ви зі зброєю в руках прийшли до наших кишлаків і міст, старійшини зібрали джигітів і, передавши їм до рук зброю, сказали: "Йдіть і захищайте наші житла від невірних". А на запитання: "А що ж нам зробити, щоб ми завжди були лише добрими сусідами?" почув відповідь: "Вивести свої війська із нашої землі!" [102, 127]. Не оминув увагою В. Носатов й інші проблеми. Чи не вперше радянський читач міг дізнатися про дідівщину в ОКРВ [102, 120], про "чекісток" ("Ці дівчата за сеанс беруть 25 чеків") [102, 121], про "об'єктивність" і "правдивість" радянських ЗМІ ("Афганістан відкрив мені очі на те, що не завжди те, що друкується в наших газетах і передається по ЦТ, є правдою") [102, 129]. Чи не вперше озвучена проблема життя після війни. Щонічні кошмари, нерозуміння товаришів по службі, режим таємниці ("начальник політвідділу одразу попередив, щоб я не дуже розповсюджувався про те, що бачив в Афганістані") [102, 128] – усе це змусило офіцера піти у відставку.

Не менш різкими й викривальними були спогади Р. Бушлі (1989 р.). Він нищівно критикував підготовку солдатів перед відправкою "за річку". "Те, чого нас навчали – ходити в атаку з криком «Ура!» – в Афганістані не знадобилося…" [103, 121]. Учасник кількох бойових операцій, він з обуренням змальовував типову для Афганістану картину. "…А на наступний день прилетіли кореспонденти, телевізійники з Кабула. Привезли батальйон командос – афганських десантників, і ті перед об'єктивами кінокамер пішли в атаку на… звільнений нами кишлак. Інсценування вийшло що треба: зі стріляниною, вибухами, криками. Потім крупним планом – захоплені нами склади. А оператор, який знімав, кричав на нас: «Приберіть з кадру радянських!» Така злість взяла – більше, ніж на «духів»… За два-три дні ми прочитали в «Правдє» і «Красной звєздє» про цю вдалу операцію «афганських» військ з точним переліченням усіх наших трофеїв. Чи не блюзнірство?.. Кадри сфабрикованої про цю операцію кінохроніки за тиждень показували в програмі «Врємя». І таке потім повторювалося не раз… Кого обдурювали? Брехня в ім'я чого? В ім'я спасіння яких ідеалів?" А після війни часто доводилося чути: "…Яка війна? Мабуть, газети читаємо. Там чорним по білому написано, що ви в Афганістані лише суботники влаштовували, дерева саджали. Що, ще й стріляли? Не може бути…" [1033, 125 – 126]. Про саму війну Р. Бушля писав: "Чим довше входив у курс справи, тим гостріше відчував, що цей наш прояв інтернаціонального обов'язку має дещо спотворену форму. Про яку інтернаціональну допомогу може йтися, коли там 80, якщо не 90 відсотків населення налаштовані проти тебе? Тоді вже діяло інше – ми захищаємо південний кордон нашої Батьківщини. Тоді чому із зовнішнього боку?" [103, 127].

Офіцер М. Пашкевич, який "входив" до ДРА з першими колонами, запитував: "Чому? Навіщо? З якою метою? Проводячи політичні заняття з особовим складом, було болісно важко пояснювати солдатам і сержантам, чим викликаний цей крок. Давили більше на патріотизм, на наші найкращі якості, на те, що ми не можемо залишити нашого південного сусіда в біді" [104, 6]. Чи не вперше читаємо про "побічні наслідки" війни: про "ташкентську пересилку" – "золоту оазу для таксистів, перекупників, повій та іншого люду, котрого раніше у нас не було" [104, 50].

Варті уваги спогади М. Єрмілова, радника навчального центру військ зв'язку ДРА. У них – і подвиги радянських "афганців", і помилки та прорахунки командирів і радників, і дідівщина в лавах ОКРВ. Проте в центрі уваги – специфіка роботи радницького корпусу в Афганістані. Той факт, що на початку 1990-х автор працював заступником Московського міського комісара, позначився на головній ідеї книги: Афганістан загартовував, перевіряв і виявляв найкращі риси радянської молоді [105].

У 1991 р. "Восток" опублікував спогади М. Олімова, упродовж 1984 – 1986 рр. – перекладача групи партійних радників ЦК КПРС при ЦК НДПА. Це ще один погляд на

"Афган" співробітника корпусу радянських радників. Перекладач, з посиланням на офіційні документи, розвінчував міф про переможність тієї війни. "До літа 1985 року в провінції Газні не було повіту чи волості, які би повністю контролювалися урядовими силами". Там лише 14% кишлаків вважалися "звільненими", у провінції Хост – 11,3%; в Пактії – 42% [106, 59 – 60]. Автор розкрив вади й хиби в роботі радників у ДРА. "Уявляється, що інститут радників у таких безпрецедентних масштабах, як це було в Афганістані, базувався на ідеї можливості переходу відсталих країн від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм, за умови залучення зовнішньої допомоги. За взірець бралася радянська модель соціалізму". Але радники у своїй більшості виявилися непідготовленими до східних реалій. М. Олімов наголошував на згубних наслідках перенесення на афганський ґрунт радянського стилю керівництва: командності, жорсткого планування усієї діяльності, створення нікому не потрібних звітів, невиправданого розширення своїх повноважень тощо. Іноді це мало комічні наслідки, іноді – трагічні [106, 67 – 68]. Очевидно, що за цим криється й критика радянської командно-бюрократичної системи.

У 1991 р. вийшов черговий фотоальбом [107], присвячений афганській війні. На відміну від попередніх видань, наповнених революційно-радісним пафосом, на сторінках цього альбому панує трагізм війни. Фото поранених і скалічених, завантаження до "Чорних тюльпанів" "Вантажу-200", поховань у Союзі загиблих – чи не ключові теми книги.

Проте справжнім переворотом у висвітленні афганської тематики стали опубліковані у 1991 р. дві роботи. Автори першої – журналіст "Вечірньої Москви" Д. Гай і кореспондент "Комсомольської правди" В. Снігерьов. Сама назва книги – "Вторгнення, Невідомі сторінки неоголошеної війни" – стала одкровенням. Саме Д. Гай і В. Снігерьов вперше вжили термін "вторгнення" замість сором'язливого "введення військ". Робота ґрунтована на свідченнях "афганців", офіцерів та представників вищого командування та партійного керівництва. Зі сторінок книги вперше лунають голоси Головного військового радника в ДРА в 1978 – 1979 рр. Л. Горєлова, завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС Б. Пономарьова, радника голови Головного політичного управління ЗС ДРА В. Заплатіна, помічника Генеральних секретарів з міжнародних питань у 1966 – 1986 рр. А. Алєксандрова-Агєнтова, а також афганських політиків – А. К. Мисака, Ш. Джаузджані, Ш. Валі та ін. У цій відверто викривальній книзі гострота критики доби Перебудови знайшла своє максимальне втілення. Події квітня 1978 р. трактовані як "переворот", військова операція грудня 1979 р. – як "вторгнення", перебування ОКРВ у ДРА – "окупація". Відповідальними за афганську авантюру автори назвали керівників силових відомств – Д. Ф. Устинова і Ю. В. Андропова. У науковий обіг було введено низку раніше утаємничених документів, як то "Аналітична записка Інституту економіки світової соціалістичної системи", подана в ЦК КПРС і КДБ СРСР 20 січня 1980 р. [108, 114]. Документ містив адекватну оцінку міжнародних наслідків інтервенції в ДРА для СРСР і засвідчив, що принаймні частина радянської громадськості тверезо оцінювала можливі наслідки таких дій.

Автори іншої праці – підполковник О. Ляховський і полковник В. Забродін [109]. Перший у 1987 – 1989 рр. служив у складі Оперативної групи Міністерства оборони СРСР в Афганістані, а з 1988 р.був помічником її керівника генерала армії В. Варєннікова. Це наклало відбиток на зміст книги, в якій уперше викладено значне число офіційних документів. Вартий уваги перелік прохань афганського керівництва про введення до ДРА радянських військових підрозділів [109, 49 – 50]. Їх аналіз засвідчує неофіційний та безсистемний характер цих прохань, що вщент розбивало версію Кремля про законність і узгодженість з урядом ДРА перебування ОКРВ "за річкою". Окрім цього, це документи радянського посольства [109, 22 – 23], розвідувальна інформація, звіти Міністерства державної безпеки ДРА та КДБ СРСР [109, 81 – 82] тощо. Тут також переважали викривальні та критичні оцінки дій радянського керівництва, засуджується афганська авантюра Москви.

Загалом, останні роботи послугували своєрідним водорозділом. Завдяки їм було зруйновано міфологізований образ афганської війни, були вперше оприлюднені цінні документи. Цим самим було надано потужного імпульсу науковому дослідженню цього

етапу радянсько-афганських відносин з відходом від усталених штампів та стереотипів. Цими роботами завершився т.з. "публіцистичний" період висвітлення радянсько-афганської війни і відбувся перехід до її "наукового" вивчення.

Висновки. Упродовж 1980 – 1991 рр. висвітлення складних і суперечливих радянсько-афганських відносин, в центрі яких була участь Обмеженого контингенту радянських військ у війні в Афганістані, пройшло складну еволюцію. Для першої половини 1980-х визначальним чинником було повне замовчування участі радянських військ у бойових діях, спотворення і перекручування фактів, перенесення всієї відповідальності за афганську кризу на ідеологічних супротивників у "холодній війні". Починаючи з 1985 р. влада дещо відкрила цензурні "шлюзи" і дозволила часткове, суворо дозоване потрапляння на сторінки газет, журналів, книг правди. Тобто повна брехня змінилася напівправдою. І лише в останні роки існування СРСР, коли режим уже був не в змозі зберігати тотальний контроль над усім, що писалося і видавалося в країні, з'явилися роботи, які були як критично-викривальними щодо війни в Афганістані, так і стали початком наукового вивчення цієї складної проблеми.

Офіційна радянська версія афганської війни, тиражована сотнями наукових, науково-популярних і публіцистичних видань, сформувала спотворене уявлення про ту війну. Це позначилося на суперечливому ставленні до радянських військовослужбовців, які побували "за річкою". Поступове розвінчання радянських пропагандистських фейків в часи пізньої Перебудови стало потужним ударом по авторитету кремлівської влади і врешті решт прискорило демонтаж комуністичного режиму і крах СРСР.

Список використаної літератури

1. Костыря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.) / А. А. Костыря. – Донецк: ООО "ИПП "Промінь", 2009. – 600 с.
2. Топорков В. М. Историография советско-афганских отношений 1975 – 1992 гг. / Монография / В. М. Топорков. – Чебоксары: ЦНС "Интерактив плюс", 2014. – 86 с.
3. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 19. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 123 – 129.
4. Тимофеев В. И. Цензура военной печати в период войны в Афганистане / В. И. Тимофеев // Вестник Московского университета. – Сер. 10. Журналистика. – 2019. – №2. – С. 173 – 194.
5. Гроссман А. С. Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / А. С. Гроссман // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 3 – 33.
6. Поляков Г. А. Афганистан революционный / Г. А. Поляков. – Москва : Международные отношения, 1981. – 72 с.
7. Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919 – 1981. / Л. Б. Теплинский. – Москва: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1982. – 296 с.
8. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – Москва: Мысль, 1982. – 368 с.
9. Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе / Р. А. Ульяновский // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 84 – 95.
10. Афганистан: борьба и созидание / Сост. О. Г. Чернета. – Москва: Воениздат, 1984. – 143 с.
11. Ульяновский Р. Развитие революционного процесса в Афганистане / Р. Ульяновский // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – №8. – С. 16 – 32.
12. Изгаршев В. Ф. По долгу интернационалистов: Из афганского блокнота военного журналиста / В. Ф. Изгаршев. – М.: Воениздат, 1981. – 55 с.
13. Игнатов А. Афганистан. Только революция / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №49. – С. 22–24.
14. Игнатов А. Афганистан: три месяца революции / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №35. – С. 27 – 30.
15. Игнатов А. Афганские встречи / А. Игнатов // Азия и Африка сегодня. – 1979 – №5. – С. 38–40.
16. Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула) / А. В. Игнатов. – Москва : Политиздат, 1980. – 72 с.
17. Кушник Х. Афганистан глазами очевидца / Х. Кушник. – Москва : Прогресс, 1982. – 184 с.
18. Верстаков В. Афганский дневник / В. Верстаков. – Москва: Воениздат, 1983. – 141 с.
19. Гайдар Т. Грозы на юге: Репортажи о революции / Т. Гайдар. – Москва : Воениздат, 1984. – 272 с.

20. Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов / Ю. В. Килимник. – К.: О-во “Знание” УССР, 1990. – 48 с.
21. Правда об Афганистане: Документы, факты, свидетельства / Сост. Ю. Волков, К. Геворкян, И. Михайленко, А. Полонский, В. Светозаров. – Москва : Издательство Агентства печати “Новости”, 1980. – 191 с.
22. Голяков С. Весна революции / С. Голяков // Новое время. – 1981. – №17. – С. 5 – 8.
23. Свистунов С. Тайные операции против Афганистана / С. Свистунов // Кровавые следы американского империализма: Сборник / Ред. Л. А. Кондарина. – Москва : Мысль, 1982. – С. 112 – 115.
24. Мусаелян Г. Басмачам – из Пенсильвании / Г. Мусаелян // Кровавые следы американского империализма: Сборник / Ред. Л. А. Кондарина. – Москва : Мысль, 1982. – С. 115 – 117.
25. Андронов И. Афганский урок “солдатам удачи” / И. Андронов // Кровавые следы американского империализма: Сборник / Ред. Л. А. Кондарина. – Москва : Мысль, 1982. – С. 122 – 130.
26. Лауринчюкас А. Признание душмана / А. Лауринчюкас // Кровавые следы американского империализма: Сборник / Ред. Л. А. Кондарина. – Москва : Мысль, 1982. – С. 130 – 134.
27. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб / В. Б. Кассис, Л. С. Колосов. – Москва : Молодая гвардия, 1981. – 320 с.
28. Марбанов Б. В. ЦРУ, НТС и афганская контрреволюция / Б. В. Марбанов. – Москва : Воениздат, 1985. – 111 с.
29. Баннов Б., Николаев Б. Афганские басмачи и “российские солидаристы”/ Б. Баннов, Б. Николаев – Москва : Издательство Агентства печати “Новости”, 1983. – 84 с.
30. Андронов И., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом / И. Андронов, Т. Гайдар. – Москва : Правда, 1983. – 304 с.
31. Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: доктор Хайдар Масуд (ДРА), А. Н. Сахаров (СССР). – Москва : Планета, 1983. – 272 с.
32. Афганистан: Революция продолжается. Фотоальбом / Авт.-сост. А. Спангтар, В. Гриб. – Москва : Планета, 1984. – 240 с.
33. Юзбашев В. Схватка за перевал / В. Юзбашев // Знаменоносец. – 1984. – №9. – С. 12 – 13.
34. Доронин А. Трудный рейс / А. Доронин // Знаменоносец. – 1985. – №4. – С. 20 – 21.
35. Коноров Ю. Ультиматум / Ю. Коноров // Знаменоносец. – 1985. – №1. – С. 20 – 21.
36. Лалаев Б. Семь шагов в огонь / Б. Лалаев // Знаменоносец. – 1984. – №11. – С. 20.
37. Литовкин В. Спасибо, советский солдат / В. Литовкин // Знаменоносец. – 1985. – №2. – С. 20 – 22.
38. Федотовских М. Орден фельдшера Латынова / М. Федотовских // Знаменоносец. – 1985. – №3. – С. 20 – 21.
39. Литовкин В. Воздушные извозчики / В. Литовкин // Знаменоносец. – 1985. – №6. – С. 20.
40. Черников В. Горячие будни / В. Черников // Знаменоносец. – 1984. – №12. – С. 20 – 21.
41. Проханов А. А. Дерево в центре Кабула / А. А. Проханов. – Москва : Советский писатель, 1982. – 240 с.
42. Селихов К. Необъявленная война. Повесть / К. Селихов. – Москва : Советский писатель, 1983. – 263 с.
43. Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана / А. А. Ляховский. – Москва : ГПИ “Искона” 1995. – 650 с.
44. Басов В. Поступь афганской революции / В. Басов // Агитатор. – 1985. – №7. – С. 45 – 47.
45. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917 – 1987 гг. В 3-х томах. – Т.3.: 1970 – 1987 / Под ред. Г. В. Фокеева. – Москва : Международные отношения, 1987. – 512 с.
46. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919 – 1987 / Л. Б. Теплинский. – Москва : Мысль, 1988. – 384 с.
47. Агопов А. Вклад советских республик Средней Азии в научное и культурное сотрудничество СССР с Демократической республикой Афганистан / А. Агопов. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Специальность: 07.00.03. “Всеобщая история”. – Ташкент, 1987. – 20 с.
48. Атакулова З. Б. Участие Узбекской ССР в экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве с афро-азиатскими странами социалистической ориентации (60-е – первая половина 80-х годов) / З. Б. Атакулова. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Специальность: 07.00.03. “Всеобщая история”. – Ташкент, 1990. – 22 с.
49. Советский Союз и Организация Объединенных наций. 1976 – 1980. / Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. – Москва : Наука, 1989. – 368 с.

50. Сафронов В. Г. Как это было / В.Г. Сафронов // Военно-исторический журнал. – 1990. – №5. – С. 66 – 72.
51. Война в Афганистане / Пиков Н. И., Никитенко Е. Г., Тегин Ю. Л., Шведов Ю. И. – Москва : Воениздат, 1991. – 367 с.
52. Верчено Ю. Н. Афганский дневник / Ю. Н. Верчено, В. Д. Поволяев, К. Н. Селихов. – Москва : Советский писатель, 1986. – 192 с.
53. Самойленко В. Г. Как открываешь страну (Афганистан глазами очевидца) / В. Г. Самойленко. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1986.
54. Устинов Г. Горький запах миндаля / Г. Устинов. – Москва : Молодая гвардия, 1986. – 256 с.
55. Устинов Г. П. Смена эпох / Г. П. Устинов. – М.: Известия, 1988. – 192 с.
56. Курбангалиев И. Ф. Когда пылают камни: Худож.-док. повести, очерки / И. Ф. Курбангалиев. – Львов: Каменяр, 1988. – 71 с.
57. Светиков В. Рука об руку (воины-интернационалисты в Афганистане) / В. Светиков // Агитатор. – 1987. – №18. – С. 41 – 43.
58. Суходольский В. Ф. Пароль – революция: Афганский фотодневник / В. Ф. Суходольский. – Москва : ДОСААФ, 1986. – 175 с.
59. Выполняя интернациональный долг / Сост.: В. Н. Овсянников, А. Б. Соловьев. – Москва : Политиздат, 1986. – 294 с.
60. Звезда над городом Кабулом / Сост. А. П. Житнухин, С. А. Лыкошин. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 267 с.
61. Карачаров Ю. Г. В стране пылающего солнца: Из афганских записок журналиста / Ю. Г. Карачаров. – Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1986. – 128 с.
62. Боль моя – Афганистан. Сборник / Составители П. К. Шульков, П. П. Сенкевич. – Красноярск: Красноярское книжное издательство, 1989. – 132 с.
63. Студенкин П. А., Тараненко И. И. Горячая земля / П. А. Студенкин, И.И. Тараненко. – Москва : Знание, 1986. – 64 с.
64. Дмитренко А. М. Александр Стовба / А. М. Дмитренко. – Москва : Политиздат, 1986. – 117 с.
65. Бочаров Г. Н. Подвиг Николая Чепика / Г. Н. Бочаров. – Москва : Мол. Гвардия, 1986. – 202 с.
66. Бочаров Г. Поле жизни / Г. Бочаров. – Москва : Мол. Гвардия, 1985. – 111 с.
67. Светиков В. Н. Жаркий месяц саратан: Документальные повести и очерки / В. Н. Светиков. – Москва : ДОСААФ, 1988. – 224 с.
68. Светиков В. Ташкор, шурави! Из афганского дневника / В. Светиков // Дальний Восток. – 1987. – №8. – С. 138 – 145.
69. Карпенко О. Из афганского блокнота / О. Карпенко // Звезда Востока. – 1987. – №12. – С.177–187.
70. Дынин И. М. После Афганистана: “Афганцы” в письмах, документах, свидетельствах очевидцев / И. М. Дынин. – Москва : Профиздат, 1990. – 144 с.
71. В горах Афганистана / Сост. Р. Н. Суворов. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 142 с.
72. Во имя высокой цели: Рассказывают воины, с честью выполнившие свой интернациональный долг на земле Афганистана / Сост. И. А. Пономарев. – Л.: Лениздат, 1988. – 160 с.
73. Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год) / Г. Н. Бочаров. – Москва : Политиздат, 1987. – 62 с.
74. Бессчестнов Е. И. В небе Афганистана: Рассказы о героях / Е. И. Бессчестнов. – Куйбышев: Кн. изд-во, 1990. – 168 с.
75. Штунюк А. М. Час синів / А. М. Штунюк. – К.: Політвидав України, 1988. – 158 с.
76. Василевский А. Мои земляки-афганцы / А. Василевский // Аврора. – 1988. – №2. – С. 27 – 39.
77. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №2. – С. 54 – 68.
78. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №3. – С. 84 – 95.
79. Светиков В. Н. Вершины: Документальные повести / Предисл. Ю. Теплова / В. Н. Светиков. – Москва : Мол. Гвардия, 1989. – 236 с.
80. Черных И. В. Злой ветер “афганец”: Роман / И. В. Черных. – Москва : Воениздат, 1990. – 368 с.
81. 79 – 89. Рассказы, очерки, стихи / Сост. Г. А. Блистанова, А. С. Герасимова. – Москва : Советский писатель, 1991. – 528 с.
82. Проханов А. А. Рисунки баталиста / А. А. Проханов. – Москва : Молодая гвардия, 1989. – 270 с.
83. Пумпянский А. Когда война подходит к концу, наступает время извлекать уроки / А. Пумпянский // Новое время. – 1988. – №30. – С. 14 – 15.
84. Толпегин М. “Действовать по обстановке” / М. Толпегин // Советский воин. – 1989. – №2. – С. 5 – 8.

85. Демченко П. Как это начиналось в Афганистане / П. Демченко // Эхо планеты. – 1989. – №46. – С. 26 – 33.
86. Лосото Е. Л. Командировка на войну / Е. Л. Лосото. – Москва : Книга, 1990. – 126 с.
87. Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза / С. А. Алексиевич. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 172 с.
88. Стрельцова Н. И. Возвращение из Афганистана / Н. И. Стрельцова. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 224 с.
89. Афганистан болит в моей душе… Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане / Лит. запись П. Ткаченко; Предисл. Ю. Теплова. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 254 с.
90. Никто не создан для войны / Автор-составитель О. Смирнов. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 252 с.
91. Клубань А.М. Исход: Докум. повесть / А. М. Клубань. – К.: Молодь, 1990. – 72 с.
92. Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну / А. Г. Боровик. – Москва : Международные отношения, 1990. – 256 с.
93. Иваненко В. 105 дней в плену / В. Иваненко // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.
94. О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10 – 11.
95. Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6.
96. Так мы вошли в Афганистан: Диалог ведут политический обозреватель “ЛГ” Игорь Беляев и член-корреспондент АН СССР Анатолий Громыко // Литературная газета. – 1989. – №38 (28 сентября). – С. 14.
97. Правда выше сенсаций / Интервью с Б. В. Громовым // Советская Россия. – 1991. – 15 ноября. – С. 4.
98. Афганистан не должен повториться / Интервью с И. Г. Павловским // Военные знания. – 1990. – №1. – С. 2.
99. Громыко А. А. Памятное. – Кн. 2. / А. А. Громыко. – Москва : Политиздат, 1990. – 559 с.
100. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953 – 1985). Свидетельство современника / Г. А. Арбатов. – Москва : Международные отношения, 1991. – 400 с.
101. Голованчиков А. Записки “афганца” / А. Голованчиков // Новое время. – 1988. – №27. – С. 35 – 37.
102. Носатов В. Афганский дневник / В. Носатов // Простор. – 1989. – №4. – С. 120 – 134.
103. Бушля Р. Афганский ветер / Р. Бушля // Дальний Восток. – 1989. – №11. – С. 120 – 128.
104. Пашкевич Н. М. Афганистан: война глазами комбата / Н. М. Пашкевич. – Москва : Воениздат, 1991. – 128 с.
105. Ермилов Н. И. Мужчинами не рождаются / Н. И. Ермилов. – Москва : Советская Россия, 1991. – 176 с.
106. Олимов М. Из записок переводчика / М. Олимов // Восток. – 1991. – №3. – С. 58 – 70.
107. Афганская война: как это было. Фотоальбом / Текст: А. А. Проханов, Спецсъемка А. И. Гращенкова, Составление – С. Д. Алексеев. – Москва : Планета, 1991. – 280 с.
108. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – Москва : СП ИКПА, 1991. – 384 с.
109. Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны / А. А. Ляховский, В. М. Забродин. – Москва : Планета, 1991. – 273 с.

References

1. Kostyrja A. A. (2009). *Historiography, source study, bibliography of the USSR special operations in Afghanistan (1979 – 1989)*. Doneck: OOO “IPP “Beam” (in Russ).
2. Toporkov V. M. (2014). *Historiography of Soviet-Afghan relations 1975 – 1992.* Cheboksary: CNS “Interaktiv pljus” (in Russ).
3. Kovalkov O. L. (2014). Propaganda support of the Soviet invasion of Afghanistan. *Naukovi zapysky. – Vypusk 19. – Seriia: Istorychni nauky. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka*. (*Proceedings. Issue 19. Series: Historical Sciences*), *19*, 123 – 129. (in Ukr.).
4. Timofeev V. I. (2019). Censorship of the military press during the war in Afghanistan. *Vestnik Moskovskogo universiteta. – Ser. 10. Zhurnalistika*. (*Moscow University Bulletin. Ser. 10. Journalism*). *2*, 173 – 194. (in Russ).
5. Grossman A. S. (1993). Secret documents from special folders. Afghanistan: Political Archives of the 20th Century. *Voprosy istorii*. (*History questions*), *3*, 3 – 33. (in Russ).

6. Poljakov G. A. (1981). *Afghanistan revolutionary*. Moscow: International relationships (in Russ).
7. Teplinskij L. B. (1982). *USSR and Afghanistan. 1919 – 1981*. Moscow: Science: Main Editorial Office of Oriental Literature. (in Russ).
8. Gankovskij Ju. V. (Ed.) (1982). *History of Afghanistan from ancient times to the present day*. Moscow: Thought. (in Russ).
9. Ul'janovskij R. A. (1982). Afghan revolution at the present stage. *Voprosy istorii KPSS*. (*Questions of the history of the CPSU*), *4*, 84 – 95. (in Russ).
10. Cherneta O. G. (Ed.) (1984). *Afghanistan: Struggle and Build*. Moscow: Military ed. (in Russ).
11. Ul'janovskij R. A. (1983). Development of the revolutionary process in Afghanistan. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*. (*World economy and international relations*), *8*, 16 – 32. (in Russ).
12. Izgarshev V. F. (1981). *On the duty of Internationalists: From an Afghan military journalist's notebook*. Moscow: Military ed. (in Russ).
13. Ignatov A. (1978a). Afghanistan. Only revolution. *Novoe vremja*. (*New Time*), *49*, 22 – 24. (in Russ).
14. Ignatov A. (1978b). Afghanistan: three months of revolution. *Novoe vremja*. (*New Time*), *35*, 27 – 30. (in Russ).
15. Ignatov A. (1979). Afghan meetings. *Azija i Afrika segodnja*. (*Asia and Africa nowadays*), 5, 38 – 40. (in Russ).
16. Ignatov A. (1980). *Revolution Born in April (reports from Kabul)*. Moscow: Polit. ed. (in Russ).
17. Kushnik H. (1982). *Afghanistan through the eyes of an eyewitness*. Moscow: Progress. (in Russ).
18. Verstakov V. (1983). *Afghan dairy.* Moscow: Military ed. (in Russ).
19. Gajdar T. (1984). *Thunderstorms in the South: Reporting the Revolution*. Moscow: Military ed. (in Russ).
20. Kilimnik Ju. V. (1990). *Feat and memory: Reflections on the education of youth on the example of the life of internationalist soldiers*. Kyiv: Society "Knowledge" of the Ukrainian SSR. (in Russ).
21. Volkov Ju., Gevorkjan K., Mihajlenko I., Polonskij A., Svetozarov V. (1980). *Truth about Afghanistan*. Moscow: Press Agency "Novosti" publishing house. (in Russ).
22. Goljakov S. (1981). Spring of the Revolution. *Novoe vremja*. (*New Time*), *17*, 5 – 8. (in Russ).
23. Svistunov S. (1982). Covert operations against Afghanistan. *Bloody Traces of American Imperialism: A Collection*. Moscow: Thought., 112 – 115. (in Russ).
24. Musaeljan G. (1982). For Basmaches – from Pennsylvania. *Bloody Traces of American Imperialism: A Collection*. Moscow: Thought., 115 – 117. (in Russ).
25. Andronov I. (1982). Afghan Lesson to "Soldiers of Fortune". *Bloody Traces of American Imperialism: A Collection*. Moscow: Thought., 122 – 130. (in Russ).
26. Laurinchjukas A. Dushman's confession. *Bloody Traces of American Imperialism: A Collection*. Moscow: Thought., 130 – 134. (in Russ).
27. Kassis V. B., Kolosov L. S. (1981). *From the hiding places of the secret services*. Moscow: Young guard. (in Russ).
28. Marbanov B. V. (1985). *CIA, NTS and Afghan counter-revolution*. Moscow: Military ed. (in Russ).
29. Bannov B., Nikolaev B. (1983). *Afghan Basmaches and Russian Solidarists*. Moscow: Press Agency "Novosti" publishing house. (in Russ).
30. Andronov I., Gajdar T. (1983). On the wolf's trail; Under the Afghan sky. Moscow: "Truth". (in Russ).
31. Masud H., Saharov A. N. (1983). *Afghanistan today. Photo album*. Moscow: "Planet". (in Russ).
32. Spangtar A., Grib V. (1984). *Afghanistan: The revolution continues. Photo album*. Moscow: "Planet". (in Russ).
33. Juzbashev V. (1984). Encounter for the passage. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *9*, 12 – 13. (in Russ).
34. Doronin A. (1985). Difficult flight. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *4*, 20 – 21. (in Russ).
35. Konorov Ju. (1985). Ultimatum. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *1*, 20 – 21. (in Russ).
36. Lalaev B. (1984). Seven steps into fire. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *11*, 20. (in Russ).
37. Litovkin V. (1985). Thank you, Soviet Soldier. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *2*, 20 – 22. (in Russ).
38. Fedotovskih M. (1985). Order of paramedic Latynov. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *3*, 20 – 22. (in Russ).
39. Litovkin V. (1985). Air cabbies. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *6*, 20. (in Russ).
40. Chernikov V. (1984). Hot weekdays. *Znamenonosec*. (*Standard bearer*), *12*, 20 – 21. (in Russ).
41. Prohanov A. A. (1982). Tree in the center of Kabul. Moscow: Soviet writer. (in Russ).
42. Selihov K. (1983). *Undeclared War*. Moscow: Soviet writer. (in Russ).
43. Ljahovskij A. A. (1995). The tragedy and valor of Afgan. Moscow: GPI "Iskona". (in Russ).
44. Basov V. (1985). The footsteps of the Afghan revolution. *Agitator*. (*Agitator*), *7*, 45 – 47. (in Russ).
45. Fokeev G. V. (Ed.) (1987). *History of international relations and foreign policy of the USSR, 1917 – 1987*. Vol. 3. Moscow: International relations. (in Russ).

46. Teplinskij L. B. (1988). *History of Soviet-Afghan relations. 1919 – 1987.* Moscow: Thought. (in Russ).
47. Agopov A. (1987). *Contribution of the Soviet republics of Central Asia to the scientific and cultural cooperation of the USSR with the Democratic Republic of Afghanistan*. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty: 07.00.03. "General history". Tashkent. (in Russ).
48. Atakulova Z. B. (1990). *Participation of the Uzbek SSR in economic, scientific, technical and cultural cooperation with Afro-Asian countries of socialist orientation (60s – first half of 80s)*. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty: 07.00.03. "General history". Tashkent. (in Russ).
49. Narochnickij A. L. (Ed.) (1989). *Soviet Union and United Nations Organization. 1976 – 1980*. Moscow: Science. (in Russ).
50. Safronov V. G. (1990). How it was. *Voenno-istoricheskij zhurnal*. (*Military history journal*), *5*, 66 – 72. (in Russ).
51. Pikov N. I., Nikitenko E. G., Tegin Ju. L., Shvedov Ju. I. (1991). *War in Afghanistan.* Moscow: Military ed. (in Russ).
52. Vercheno Ju. N., Povoljaev V. D., Selihov K. N. (1986). *Afghan dairy.* Moscow: Soviet writer. (in Russ).
53. Samojlenko V. G. (1986). *How you open the country (Afghanistan through the eyes of an eyewitness)*. Novosibirsk: Novosibirsk book publishing house. (in Russ).
54. Ustinov G. (1986). *The bitter smell of almonds*. Moscow: Young guard. (in Russ).
55. Ustinov G. (1986). *Change of eras*. Moscow: News. (in Russ).
56. Kurbangaliev I. F. (1988). *When the stones are burning*. L„vov: Stonemason. (in Russ).
57. Svetikov V. N. (1988). Hand in hand (internationalist soldiers in Afghanistan). *Agitator*. (*Agitator*), *7*, 45 – 47. (in Russ). *Agitator*. (*Agitator*), *18*, 41 – 43. (in Russ).
58. Suhodol'skij V. F. (1986). *Password – Revolution: Afghan Photo Diary*. Moscow: DOSAAF. (in Russ).
59. V. N. Ovsjannikov, A. B. Solov'ev (1986). *Fulfilling international duty*. Moscow: Polit. ed. (in Russ).
60. A.P. Zhitnuhin, S. A. Lykoshin (1990). *Star over the city of Kabul*. Moscow: Young guard. (in Russ).
61. Karacharov Ju. G. (1986). *In the land of the blazing sun: From the journalist's Afghan notes*. Gorky: Volga-Vyatka Book Publishing House. (in Russ).
62. Shul'kov P. K., Senkevich P. P. (1989). *My pain is Afghanistan*. Krasnoyarsk: Krasnoyarsk Book Publishing House. (in Russ).
63. Studenkin P. A., Taranenko I. I. (1986). *Hot land*. Moscow: Knowledge. (in Russ).
64. Dmitrenko A. M. (1986). *Aleksandr Stovba*. Moscow: Polit. ed. (in Russ).
65. Bocharov G.N. (1986). *The feat of Nikolai Chepik*. Moscow: Young guard. (in Russ).
66. Bocharov G.N. (1985). The field of life. Moscow: Young guard. (in Russ).
67. Svetikov V. N. (1988). *Hot month saratan*. Moscow: DOSAAF. (in Russ).
68. Svetikov V. N. (1987). Tashkor, shuravi! From the Afghan diary. *Dal'nij Vostok*. (*The Far East*), *8*, 138 – 145.
69. Karpenko O. (1987). From the Afghan Notebook. *Zvezda Vostoka*. (*Star of the East*), *12*, 177 – 187.
70. Dynin I. M. (1990). *After Afghanistan: "Afghans" in letters, documents, eyewitness accounts*. Moscow: Prof. ed. (in Russ).
71. Suvorov R. N. (Ed.) (1988). In the mountains of Afghanistan. Dnepropetrovsk: Beam. (in Russ).
72. Ponomarev I. A. (Ed.) (1988). *In the name of a lofty goal: Soldiers who have honorably fulfilled their international duty in Afghanistan*. Leningrad: Len. ed. (in Russ).
73. Bocharov G.N. (1987). *Was and saw* (*Afghanistan, 1986*). Moscow: Polit. ed. (in Russ).
74. Besschestnov E. I. (1990). *In the sky of Afghanistan: Stories about heroes.* Kuibyshev: Book. ed. (in Russ).
75. Shtuniuk A. M. (1988). *Time of sons*. Kyiv: Polit. ed. Of Ukraine. (in Ukr.)
76. Vasilevskij A. (1988). My compatriots-afghans. *Avrora*. (*Aurora*), *2*, 27 – 39. (in Russ)
77. Petrova A., Leshchinsky M. (1990a). Afghan break. *Kommunist Ukrainy* (*Communist of Ukraine*), *2*, 54 – 68. (in Russ).
78. Petrova A., Leshchinsky M. (1990b). Afghan break. *Kommunist Ukrainy* (*Communist of Ukraine*), *3*, 84 – 95. (in Russ).
79. Svetikov V. N. (1989). *Tops*. Moscow: Young guard. (in Russ).
80. Chernykh I. V. (1990). *Angry wind "Afghan"*. Moscow: Military ed. (in Russ).
81. Blistanova G. A., Gerasimova A. S. (1991). *79 – 89. Stories, Essays, Poems*. Moscow: Soviet writer. (in Russ).
82. Prokhanov A. A. (1989). *Drawings of the battler*. Moscow: Young Guard. (in Russ).
83. Pumpyansky A. (1988) When the war is coming to an end, it's time to learn lessons. *Novoye vremya*. (*New time*), *30*, 14 – 15. (in Russ).
84. Tolpegin M. (1989). "Act on the situation". *Sovetskij voin*. (*Soviet warrior*), *2*, 5 – 8. (in Russ).

85. Demchenko P. (1989). How it started in Afghanistan. *Echo planety*. (*Echo of the planet*), *46*, 26 – 33. (in Russ).
86. Losoto E. L. (1990). *Business trip to war*. Moscow: Book. (in Russ).
87. Aleksievich S. A. (1990). *Zinc boys: Documentary prose*. Moscow: Young Guard. (in Russ).
88. Streltsova N. I. (1990). *Return from Afghanistan*. Moscow: Young Guard. (in Russ).
89. Tkachenko P. (Ed.) (1990). *Afghanistan hurts in my soul… Memories, diaries of Soviet soldiers who performed international duty in Afghanistan*. Moscow: Young Guard. (in Russ).
90. Smirnov O. (Ed.) (1990). *Nobody was created for war*. Moscow: Young Guard. (in Russ).
91. Kluban A. M. (1990). *Outcome: Document. story*. Kyiv: Youth. (in Russ).
92. Borovik A. G. (1990). *Afghanistan. Once again about the war*. Moscow: International Relations. (in Russ).
93. Ivanenko V. (1988). 105 days in captivity. *Novoye Vremja*. (*New time*), *28*, 28. (in Russ).
94. Sukharev A. (1988). About the fate of Soviet prisoners of war. *Novoye Vremja*. (*New time*), *29*, 10 – 11. (in Russ).
95. Borovik A. (1989). Afghanistan: summing up. Interview with V. I. Varennikov. *Ogonek*. (*Spark*), *12*, 6. (in Russ).
96. Belyaev I. (1989). This is how we entered Afghanistan. *Literaturnaya Gazeta*. (*Literature Newspaper*), *38 (September 28)*, 14. (in Russ).
97. Gromov B. V. (1991). Truth above sensations. *Sovetskaja Rossija*. (*Soviet Russia*), *November 15*, 4. (in Russ).
98. Pavlovsky I. G. (1990). Afghanistan should not happen again. *Voennye znanija*. (*Military knowledge*), *1*, 2. (in Russ).
99. Gromyko A. A. (1990). *Memorable. Book. 2*. Moscow: Polit. ed. (in Russ).
100. Arbatov G. A. (1991). *Protracted recovery (1953 – 1985). Testimony of a contemporary*. Moscow: International Relations. (in Russ).
101. Golovanchikov A. (1988). Notes of the "Afghan". *Novoye Vremja*. (*New time*), *27*, 35 – 37. (in Russ).
102. Nosatov V. (1989). Afghan diary. *Prostor*. (*Space*), *4*, 120 – 134. (in Russ).
103. Bushlya R. (1989). Afghan wind. *Dal'nij Vostok*. (*Far East*), *11*, 120 – 128. (in Russ).
104. Pashkevich N. M. (1991). Af*ghanistan: war through the eyes of a combatant*. Moscow: Military ed. (in Russ).
105. Yermilov N. I. (1991). *Men are not born*. Moscow: Soviet Russia. (in Russ).
106. Olimov M. (1991). From the translator's notes. *Vostok*. (*Orient*), *3*, 58 – 70. (in Russ).
107. Prokhanov A. A., Graschenkov A. I. Alekseev S. D. (1991). *The Afghan war: how it was. Photo album*. Moscow: Planet. (in Russ).
108. Guy D., Snegirev V. (1991). Invasion. Unknown pages of undeclared war. Moscow: SP IKPA. (in Russ).
109. Lyakhovsky A. A, Zabrodin V. M Secrets of the Afghan war. Moscow: Planet. (in Russ).

KOVAL'KOV O. L. , Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of World History, Central Ukrainian State Pedagogical University. V. Vinnichenko,
e-mail: KovalkovAlex@ukr.net

COVERAGE OF THE MILITARY ACTIONS OF THE USSR IN THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN IN THE SOVIET SCIENTIFIC, SCIENTIFIC-POPULAR AND NON-FICTION LITERATURE

Introduction. *Soviet aggression in Afghanistan is covered in more than a thousand articles, monographs, essays. Most researchers ignore popular science and non-fiction works. However, they formed the idea of Afghan war in the mass consciousness and reflected the official Soviet policy towards it. The* ***aim*** *of the article is to investigate the evolution of coverage of the Soviet Union's involvement in the Afghan crisis, to find out the role of censorship and propaganda in this. At the core of the* ***research methodology*** *is the method of a content analysis of historical sources, problem-chronological, typological, comparative methods.*

Main results and conclusions. *From December 1979 to mid-1985, the decisive factor was the complete silence of the participation of a limited contingent of Soviet troops in the war in Afghanistan. From the mid-1985 to the late 1980s, there was a partial relaxation of censorship restrictions, which made it possible to get into publications half-truth. It was only in the last years of the Soviet Union that there was a qualitative transition to a scientific and impartial study of the USSR's participation in Afghan events, initiated by the works of D. Gay and V. Snigeryov, as well as O. Lyakhovskyi and*

V. Zabrodin. The predominance of publications and studies of the official version of events led, on the one hand, to the formation of a distorted view of war in Afghanistan by Soviet society, and, on the other, contributed to the decline of confidence in power and ultimately accelerated the collapse of the communist regime in the USSR.

***Originality**. More than a hundred scientific, popular science and non-fiction works published in the USSR in 1980-1991 that deal with Soviet aggression in the Democratic Republic of Afghanistan have been investigated in the article. The content of the regulatory framework which determined the contents and nature of the information has been analyzed that could be published on the pages of Soviet editions. On this basis, the evolution of the official version of the Soviet Union's involvement in the Afghan crisis has been traced and reflected in scientific literature and journalism. The role of censorship and the propaganda orientation of most publications have been established, which makes it possible to define them as part of the internal policy of the Soviet leadership to propagate the Soviet invasion of Afghanistan. The stages during which the nature of Afghan-related publications was altered have been highlighted.*

***Key words:** Democratic Republic of Afghanistan, Limited contingent of Soviet troops, censorship, historiography, journalism.*

Одержано редакцією 22.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94 (5)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-112-120

БАЗАН Юлія Володимирівна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка,
e-mail: yulia962018@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-0989-0842

«АФГАНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ШОСТІЙ НАДЗВИЧАЙНІЙ СПЕЦІАЛЬНІЙ СЕСІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН (10–14 СІЧНЯ 1980 р.)

У статті розглянуто обговорення «афганського питання» на Шостій надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 – 14 січня 1980 р. на підставі офіційних документів ООН. Висвітлено виступи представників делегацій, значну увагу приділено аргументації представників СРСР та ДРА. Детально проаналізовано статтю 51 Статуту ООН (право на індивідуальну та колективну самооборону). Доведено правомірність обговорення «афганського питання», слабкість радянської доказової бази та необхідність реформування механізмів ООН у врегулюванні подібних проблем.

***Ключові слова**: Генеральна Асамблея ООН; радянська інтервенція; Демократична Республіка Афганістан; «холодна війна».*

Постановка проблеми. Однією із найбільш масштабних подій епохи «холодної війни» стала війна Радянського Союзу в Демократичній республіці Афганістан (ДРА). В кінці грудня 1979 р. СРСР здійснив агресію проти нейтральної держави, одного з активних учасників Руху неприєднання, брав участь у громадянській війні в цій країні в 1980 – 1989 рр., що істотно загострило міжнародну ситуацію, погіршило відносини Радянського Союзу із Заходом, ісламським світом, країнами «третього світу», деякими соціалістичними країнами. Від закінчення Другої світової війни це була перша силова акція, здійснена СРСР за межами соціалістичної співдружності. Світова спільнота сприйняла радянську інтервенцію як істотну загрозу для міжнародного миру та безпеки. Проявом цього став розгляд ситуації, що склалася навколо Афганістану, надзвичайною спеціальною сесією ГА ООН. Перед цим постійний член Ради Безпеки СРСР заблокував роботу цього органу, через що він надовго втратив можливість реально впливати на афганську кризу. Очевидною стала неефективність механізмів зі стримування агресії в рамках ООН, коли одним із агресорів був постійний член Радбезу.

Збройна агресія, яку розпочала Російська Федерація у 2014 р. проти України, засвідчила порушення фундаментальних норм та принципів міжнародного права і вкотре засвідчила нездатність ООН вплинути на країну-агресора, який є постійним членом Радбезу. Саме тому розгляд «афганської проблеми» в ООН в січні 1980 р. є цілком на часі та заслуговує на особливу увагу дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес дослідників до різних проблем, пов'язаних із радянською інтервенцією в Афганістан, постійно зростає. Про це свідчить широка історіографічна база, яка налічує близько 1000 найменувань [1]. Більшість праць належить перу професійних військових, які висвітлюють переважно історію військових дій. Авторами деяких праць є дипломати. Значно менше висвітлено юридичні аспекти та міжнародно-правова-правова оцінка політики СРСР щодо Афганістану. Вперше обговорення «афганського питання» в ООН торкнувся радянський правознавець С. В. Пунжин. Він же спробував дати міжнародно-правову оцінку дій СРСР [2]. Російський історик В. С. Христофоров дослідив реакцію міжнародної спільноти на вторгнення радянських військ в Афганістан, політичні зусилля ООН по врегулюванню ситуації навколо Афганістану [3]. Російська вчена Т. К. Рабуш проаналізувала зміст резолюцій Генеральної Асамблеї ООН щодо становища в Афганістані та його наслідків для міжнародного миру та безпеки [4]. Ґрунтовний аналіз обговорення «афганського питання» на засіданнях РБ ООН та ГА ООН у січні 1980 р. здійснив український історик О. Л. Ковальков [5]. Водночас, розгляд «афганського питання» на Шостій надзвичайній спеціальній сесії ООН не став предметом цілеспрямованого дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні на основі журналів засідань Шостої надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН обговорення «афганського питання» та його впливу на систему міжнародних відносин в період «холодної війни».

Виклад основного матеріалу. До початку грудня 1979 р. члени «афганської четвірки» Політбюро ЦК КПРС Д. Ф. Устинов, Ю. В. Андропов, А. А. Громико, Б. М. Пономарьов остаточно схилилися до думки про доцільність військового вторгнення в Афганістан. На початку грудня Ю. В. Андропов представив Л. І. Брежнєву записку, в якій доводив переконував необхідність військового втручання в ситуацію, яка склалася в Афганістані: «Зараз немає гарантій, що Амін, прагнучи зміцнити особисту владу, не перейде на Захід». Рішення про інтервенцію СРСР в Афганістан Політбюро ЦК КПРС прийняло 12 грудня 1979 р. Радянські війська перетнули радянсько-афганський кордон 25 грудня, а 27 грудня під час штурму президентського палацу «Тадж-Бек» Х. Амін був убитий. Новим керівником Афганістану став Б. Кармаль. У вітальній телеграмі Л. І. Брежнєва Кармалю йшлося: «Упевнений, що в нинішніх умовах афганський народ зуміє захистити завоювання Квітневої революції» [6, 252].

У Кремлі чудово розуміли, що для світової громадськості потрібно знайти логічне пояснення інтервенції радянських військ до сусідньої країни. Тому вже 27 грудня 1979 р. Політбюро прийняло кілька документів (всього 8 найменувань) під загальною назвою «Про наші кроки у зв'язку з розвитком становища навколо Афганістану». У всіх них підкреслювалося, що радянські війська введені на прохання нового уряду на чолі з Б. Кармалем для захисту Афганістану від нападу ззовні. У додатку 6 протоколу № 177 під назвою «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» йшлося:

1. введення радянських військ на територію Демократичної Республіки Афганістан здійснене у відповідь на багаторазові прохання афганського керівництва та має на меті відбиття зовнішньої агресії, котра загрожує здобуткам Саурської революції;
2. це введення здійснене відповідно до статті 51 Статуту ООН (право на індивідуальну та колективну самооборону), а також статті 4 Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА;
3. питання перебування радянських військ на території ДРА лежить у сфері двосторонніх відносин між СРСР і ДРА;
4. зміни у політичному керівництві ДРА є внутрішнім суверенним правом народу цієї країни, СРСР і радянські війська не причетні до цього [7, 10].

Офіційна позиція радянського керівництва була викладена в інтерв'ю Л. І. Брежнєва газеті «Правда» 13 грудня 1980 р. У ньому він підкреслював: «... імперіалізм разом зі своїми поплічниками почав по суті справи неоголошену війну проти революційного Афганістану … Вчинити інакше – означало б дивитися пасивно, як на нашому південному кордоні виникає вогнище серйозної загрози безпеці Радянської держави» [8].

Ситуація навколо Афганістану стала предметом обговорення в ООН. На початку січня 1980 р. на засіданнях Ради Безпеки розглядалося «афганське питання» за участю делегацій 42-х країн. Результатом дебатів став проект резолюції S/13729, за який проголосували 12 країн: Бангладеш, КНР, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Великобританія, США, Туніс, Філіппіни, Франція, Ямайка. «Проти» голосували представники СРСР і НДР. Замбія утрималася від голосування. Внаслідок того, що Радянський Союз як постійний член Ради Безпеки застосував право вето, проект резолюції було відхилено. На вимогу Радбезу була скликана Шоста надзвичайна спеціальна сесія Генеральної Асамблеї, робота якої тривала з 10 по 14 січня 1980 р., головою якої був обраний Салім Ахмед Салім – представник Об'єднаної Республіки Танзанії при ООН. Всього відбулося 7 пленарних засідань сесії [3, 119].

Першим 10 січня виступив міністр закордонних справ ДРА Ш. М. Дост. Він заявив, що події, які відбулися в Афганістані, не можна назвати надзвичайними та такими, які можуть загрожувати міжнародній безпеці. Міністр наголосив на тому, що не бачить сенсу у скликанні надзвичайної спеціальної сесії та обговорення ситуації, що склалася в ДРА, адже це є її внутрішньою справою. Значну увагу Дост приділив висвітленню радянсько-афганської версії подій 27 квітня 1978 р., здобутків Саурської революції та позитивних соціально-економічні перетворень в країні. Далі він перейшов до аргументації причин вступу обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) на територію ДРА. «По-перше, це питання двохстороннього характеру, що стосується лише СРСР та ДРА, не суперечить статті 51 Статуту ООН та Угоді про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР та ДРА від 5 грудня 1978 р. По-друге, місія вступу радянських військ до Афганістану полягає у відбитті зовнішньої агресії, і як тільки зникне загроза іноземної агресії, ОКРВ буде виведений з країни» [10, 4 – 6].

Далі виступив представник Японії Нісіборі. Він висловив занепокоєння радянською інтервенцією в ДРА. Нісіборі наголосив, що радянські дії в Афганістані становлять загрозу не лише для Близького Сходу і Південно-Західної Азії, а й для міжнародної безпеки та миру загалом. Він підкреслив, що СРСР як постійний член Ради Безпеки ООН несе велику відповідальність за підтримку миру, і той факт, що ця країна наклала вето на резолюцію Радбезу свідчить про кризу системи міжнародних відносин. Він закликав до негайного виведення радянських військ із ДРА [10, 6 – 7].

Рішуче засудив радянську інтервенцію представник Сенегалу Кане. У своїй доповіді він порівняв тодішню політику СРСР в Афганістані з політикою нацистської Німеччини, яка 12 березня 1938 р. анексувала Австрію та знищила престиж Ліги Націй [10, 7 – 9].

Ярошек (Польща) вважав «афганського питання» виключно внутрішньою справою ДРА. Він взагалі закидав Генеральній Асамблеї порушення статті 2 Статуту ООН. («Цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави…») [10, 10 – 12].

Далі був емоційний виступ представника Китаю Чень Ду. Він висловив глибоке занепокоєння та розцінив агресивні дії СРСР в ДРА як новий етап в експансіоністській політиці у «третьому світі». Він зауважив, що під дискусії в Раді Безпеки радянський представник не міг навіть точно відповісти на питання, хто запросив радянські війська в Афганістан. За словами китайського представника, є лише одна відповідь – саме радянський уряд «запросив» радянські війська до Кабула. Чень Ду назвав радянське пояснення мети перебуванням своїх військ в ДРА необхідністю відбиття зовнішньої агресії абсурдним. «Адже чи можна сьогодні знайти солдата будь якої іншої іноземної країни, крім радянської? Чи не є радянські війська тією зовнішньою агресією і загрозою для Афганістану та сусідніх країн»? Він стверджував, що якщо вчасно не зупинити СРСР, то його апетити зростатимуть [10, 12 – 14].

Наступного дня ГА поновила слухання «афганського питання». Першим виступив представник Канади Бартон. Він підкреслив, що акція СРСР є загрозою для міжнародного

миру та стабільності. Бартон заперечив мотиви радянської інтервенції в Афганістан і стверджував, що радянські війська воюють не із зовнішнім агресором, а із самими афганцями. Представник Канади закликав засудити дії СРСР світовою спільнотою [11, 16 – 17]. Ла Рокка (Італія) висловив глибоку стурбованість стражданнями афганського народу, тяжким становищем біженців. Він наполягав на негайному виведенні радянських військ з території Афганістану [11, 17].

Постійний представник СРСР при ООН О. О. Трояновський висловив категоричну незгоду із самим фактом обговорення «афганського питання», назвавши цей розгляд нелегітимним та грубим порушенням суверенітету ДРА. Далі Трояновський говорив про здобутки Саурської революції 27 квітня 1978 р., після чого звинуватив Китай та США у намаганні їх підірвати. З метою обґрунтування дій Радянського Союзу він послався на статтю 51 Статуту ООН та Угоду про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР та ДРА від 5 грудня 1978 р. Радянський представник наголосив, що «афганське питання» створено штучно США та Китаєм [11, 19 – 20].

Як видно, промова радянського дипломата цілком відповідала пунктам протоколу «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» від 27 грудня 1979 р. При цьому досвідчений дипломат усвідомлював розуміючи слабкість радянської позиції. Він згадував, що в телеграмі від А. А. Громико йому вказувалося при розгляді «афганського питання» посилатися на статтю 51 статуту ООН, в якій йшлося про невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону. О. О. Трояновський розумів, що це не витримувало жодної критики, адже згідно статті 51 будь-які міри, прийняті для індивідуальної або колективної самооборони, не повинні зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки щодо вжиття в будь який час таких дій, які він вважатиме необхідними для підтримання або встановлення міжнародного миру і безпеки. Радянський дипломат згадував, що і він, і міністр закордонних справ Афганістану Ш. М. Дост мало що могли зробити, щоб змінити хід дебатів в ООН, які нагадували гру в одні ворота. Причина полягала у тому, що дипломати були мало озброєні фактами, які складалися із скупих свідчень із московських газет і радіопередач. Натомість виступ представника США Д. Макгенрі був наповнений деталями про події, які відбувалося в Кабулі в ту ніч, коли там був вбитий Амін і відбулася зміна влади. Це стало яскравим свідченням того, що ЦРУ мало в Афганістані хороші джерела інформації [12, 383 – 385].

У зв'язку з викладеним вище, доцільно зупинитися на аналізі статті 51 Статуту ООН. Відповідно до неї, реалізація державою права на індивідуальну або колективну самооборону можлива в разі збройного нападу, причому «до тих пір, поки Рада Безпеки не прийме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки». Про заходи, вжиті державою при здійсненні права на самооборону, необхідно негайно повідомляти Раду Безпеки. Стаття є чіткою і недвозначною і не потребує розширеного тлумачення щодо дій, що ведуть до початку реалізації права на самооборону.

Тут слід зіставити Статут ООН в цілому, ст. 51 Статуту і визначення агресії. У них поняття «акт агресії» і «збройний напад» не ідентичні. Не кожен акт агресії є збройним нападом, і не кожний збройний напад може бути кваліфікований як акт агресії. Мабуть, з різновидів дій, які кваліфікуються як акт агресії (ст. 3 Визначення агресії), не всі можуть бути віднесені до збройного нападу. Крім того, якщо наявність збройного нападу встановлює саме постраждале держава, то кваліфікація акту агресії складає виняткове право Ради Безпеки [13].

Слід особливо підкреслити обов'язок держави, що здійснює самооборону, інформувати Раду Безпеки про вжиті заходи. Це положення не є чисто формальним, другорядним, як може здатися на перший погляд. Воно повинно забезпечити можливість реалізації Радою Безпеки покладеної на нього головної відповідальності за підтримання міжнародного миру та безпеки. Відсутність такого повідомлення свідчить або про порушення Статуту, або про те, що ситуації, що викликає право на самооборону, не було. Таким чином, застосування права на самооборону пов'язується не з актом агресії, а з озброєним нападом і обумовлено суворим дотриманням ст. 51 Статуту ООН. Використання права на самооборону з порушенням положень ст. 51 Статуту ООН не можна визнати правомірним [2, 129]. Відомо, що ані ДРА, ані СРСР зі зверненнями до Ради Безпеки не зверталися.

Повернімося далі до обговорення «афганського питання». Позицію радянського представника підтримав Флорін (представник НДР) [17, 24 – 26]. Представник Пакистану Шахі обґрунтування радянської сторони своїх дій в Афганістані назвав не переконливими. Він підняв питання афганських біженців, які стали «…серйозною проблемою для Пакистану, адже їх присутність поклала важкий тягар на країну з обмеженими ресурсами» [11, 27 – 29].

11 січня 1980 р. відбулося третє пленарне засідання Шостої надзвичайної спеціальної сесії ГА ООН. Першим виступив представник Албанії Балета. Він засудив обґрунтування СРСР своїх дій в ДРА, назвавши його «чистим шахрайством». Балета наголошував, що державний переворот у Кабулі минулого місяця та багато інших радянських акцій в Афганістані, що передували йому, доволі чітко показують, що трагедія афганського народу ретельно та жорстоко готувалася цивільним та військовим штабами у Кремлі [14, 31 – 33].

Представник В'єтнаму Ха Ван Лау стверджував, що ООН займається втручанням у внутрішні справи ДРА. Не обійшлося без звинувачень в усіх бідах та проблемах Афганістану на адресу США та КНР [14, 36 – 39].

Лепретт (Франція) наголосив, що виправдання СРСР своїх дій статтею 51 Статуту ООН та Угодою від 5 грудня 1978 р. є недоречним, адже уряд, що визначав долю Афганістану до 24 грудня 1979 р., був ліквідований після прибуття до Кабула іноземних військ [14, 41 – 42]. За словами Алагані (Саудівська Аравія), СРСР не надав жодних доказів присутності в Афганістані іноземних армій чи військ. Радянські війська вторглися на територію ДРА, щоб покласти край національному опору [14, 42 – 43].

У своєму виступі на четвертому пленарному засіданні, яке відбулося 12-го січня, представник Болгарії Янков наголосив, що СРСР насправді надає політичну, економічну та військову допомогу ДРА. Янков, як і представник Монголії Дашцерен, виступ якого був наступним, заперечували необхідність розгляду ГА «внутрішньої ситуації в Афганістані», називаючи це грубим порушення Статуту ООН [15, 47 – 49].

Макгенрі (США) наголосив на всій серйозності обговорюваного питання: «Афганістан, член ООН, був окупований іншим членом ООН – СРСР». Далі він вів мову про те, що уряд ДРА був повалений і замінений режимом, обраним Радянським Союзом, що означає порушення ним права кожного народу на самовизначення. Представник США називав обґрунтування СРСР своїх в Афганістані абсурдними та висловив глибоке незадоволення звинуваченнями на адресу США. Також він закликав до необхідності запровадження проти СРСР санкцій за грубе ігнорування міжнародного права: відмова від культурних обмінів, торгових місій і навіть літніх Олімпійських ігор 1980 р. [15, 54 – 55].

12-го січня 1980 р. відбулося п'яте засідання. Першим до слова був запрошений представник Української РСР В. О. Кравець. Він говорив про недоцільність розгляду «афганського питання» в ООН, перераховував здобутки Саурської революції та переказав офіційну радянську версію подій в Афганістані. Його промова майже повністю повторювала виступ О. О. Трояновського [16].

Представник Великої Британії Парсонс відкинув звинувачення Радянського Союзу у згортанні «розрядки» і спробах воскресити «холодну війну» на адресу західних країн та вимагав негайного виведення радянських військ з території ДРА [17, 72 – 74]. Натомість Холай (Угорщина) висловив своє занепокоєння винесенням «так званого питання про ситуацію в Афганістані» на загальне обговорення в ООН. Він підкреслив, що «Угорщині дуже прикро чути, як з трибуни ООН лунають заклики про засудження добросусідської допомоги і підтримки Радянським Союзом афганського народу, називаючи його агресією, інтервенцією, окупацією» [17, 74 – 75].

Обговорення афганської проблеми було поновлене 14 січня 1980 р. Із засудженням військової інтервенції СРСР до Афганістану виступили представники Філіппін, Свазіленду, Марокко, Шрі-Ланки, Індонезії, Народної Республіки Кампучія. Натомість представник Мексики говорив про недоцільність розгляду «афганського питання» в ООН, адже, за його словами, ця ситуація не загрожує міжнародній безпеці та миру. Таку ж позицію зайняли представники Чехословаччини (Гулінський) та Білоруської РСР (Долгучіц) [18].

Того ж дня відбулося заключне засідання. Першим виступив представник Домініканської Республіки. Він підняв питання про систему вето в РБ ООН та закликав

раз і назавжди змінити цю систему. Адже наявна система ніколи не зможе забезпечити повагу до принципів, на яких базується ООН. Блум (Ізраїль) назвав позицію СРСР лицемірною і цинічною. «Адже саме Радянський Союз, який окупував Афганістан, протягом багатьох років ініціював в ООН численні ініціативи проти втручання у внутрішні справи інших держав та проти застосування сили в міжнародних відносинах» [19, 95].

Роа Коурі, представник Куби, виступив з підтримкою соціалізму на чолі з СРСР та засудив імперіалізм на чолі з США, який, за його словами приніс людству смерть, гноблення, відсталість, голод, хвороби. Натомість представники Югославії (Коматіна), Сьєрра-Леоне, Болівії, Мадагаскару, Нікарагуа, Гватемали виступили із засудженням радянської військової інтервенції до ДРА та закликали до негайного виведення радянських військ [19, 96].

Із засудженням дій СРСР, незгодою з аргументами радянської делегації та закликом до негайного виведення радянських військ із Афганістану виступили представники Австрії (Клестіл), Індії (Мішара), Республіки Берег Слонової Кістки (Темель), Австралії (Андерсон), Папуа-Нової Гвінеї (Матане), Анголи (де Фігуеіредо), Гамбії (Салах), Перу (Палма), Катару (Джамал), Бахрейну (Ал-Саффар), Нової Зеландії (Франціс), Чилі (Каналес), Ліберії (Тубман), Єгипту (Еларабі), Португалії (Перейра), Сінгапуру (Кох), Малайзії (Зайтон), Папуа Нова Гвінеї (Матане), Анголи (де Фігуеіредо), Гамбії (Салах), Перу (Палма), Непалу (Бхатт), ФРН (Вехмар), Кувейту (Бішара), Норвегії (Алгард), Швеції (Тунборг), Бангладешу (Карім), Еквадору (Креспо-Залдумбіде), Нігерії (Кларк), Іспанії (де Пініес), Бразилії (Буено), Колумбії (Леваньо) [19].

Після чотириденних дебатів відбулося голосування за проект резолюції, в якій ГА ООН закликала до «негайного, безумовного і повного виведення іноземних військ з Афганістану» і надання афганському народу права «визначити свою власну форму правління ... без якого б то не було втручання ... примусу або тиску ззовні». Дії СРСР у Афганістані класифікувалися як «іноземна збройна інтервенція» [4, с. 23].

В результаті резолюція A/RES/ES-6/2 була прийнята переважною більшістю голосів: 104 голоси «за». Проти резолюції проголосували 18 держав (СРСР і практично всі держави-члени Організації Варшавського договору, крім Румунії, яка не брала участі в голосуванні, і ряду держав – найближчих союзників СРСР в «третьому світі»: Сирія, Лаос, В'єтнам, Монголія, Куба, Народна Демократична Республіка Ємен, Ангола, Ефіопія, Мозамбік і, зрозуміло, сама Демократична Республіка Афганістан). Утрималися від голосування також 18 держав: в їх числі були дружня СРСР Індія, Алжир, Кіпр, Нікарагуа і навіть Фінляндія (єдина з «капіталістичних» країн, що не проголосувала жодного разу проти перебування СРСР в Афганістані за всі 1980-і рр.). Переважна більшість держав «капіталістичного блоку» і їх союзники в «третьому світі» засудили дії СРСР. У свою чергу, підтримали СРСР його союзники по Організації Варшавського договору і найближчі союзники в «третьому світі» [5, 91].

Висновки. Агресія СРСР проти нейтральної держави суперечила Статуту ООН, становила серйозну загрозу для міжнародного миру й безпеки. Обговорення «афганського питання» на Шостій надзвичайній спеціальній сесії ГА ООН було цілком правомірним.

СРСР та ДРА зайняли програшну позицію з погляду принципів міжнародного права. Радянський Союз і Афганістан стверджували, що проти ДРА здійснювалася агресія ззовні. Однак, переконливих доказів збройного нападу на Афганістан Радянським Союзом так і не було представлено. Право ж визначати акти агресії відповідно до Статуту ООН належить Раді Безпеки, але ні СРСР, ні ДРА до Ради Безпеки з відповідним проханням не зверталися. Рада Безпеки цього питання не розглядала, ніяких рішень не приймала. З викладеного випливає, що наявність агресії не можна вважати встановленим фактом.

СРСР і ДРА посилалися на право на індивідуальну і колективну самооборону і статті 51 Статуту ООН. Однак обговорення в ГА продемонструвало, що жодних переконливих доказів потреб у самообороні не було надано. Окрім того, в частині застосування статті 51 аргументація Радянського Союзу і Афганістану відзначалася суперечливістю. Обидві делегації заперечували проти обговорення питання в ГА ООН, стверджуючи, що становище в Афганістані – його суто внутрішня справа, а введення військ обумовлюється лише

двосторонніми домовленостями. Тим самим фактично заперечувалася наявність агресії, збройного нападу зовні, що унеможливлює застосування статті 51 Статуту ООН. У той же час, коли розгляд питання, всупереч запереченням, розпочався, СРСР і ДРА вперто посилалися на статтю 51 Статуту ООН. Ще однією хибою позиції СРСР і ДРА було те, що навіть у випадку застосування права на самооборону, згідно з тією самого 51-ю статтею країни, що ним скористалися, мали негайно поставити до відома про це Раду Безпеки ООН. Ані СРСР, ані ДРА цього, як відомо, не зробили.

Результати голосування за резолюцію A/RES/ES-6/2 засвідчили слабкість радянської доказової бази та гучну поразку СРСР на міжнародній арені. Обговорення «афганського питання» в ГА продемонструвало неефективність механізмів ООН у врегулюванні подібних проблем та необхідність реформування організації, адже рішення Генеральної Асамблеї мають лише рекомендаційний характер.

Список використаної літератури

1. Костиря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.) / А. А. Костиря. – Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2009. – 600 с.
2. Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы / С. М. Пунжин // Советское государство и право. – 1990. – № 5. – С. 123 – 130.
3. Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. / В. С. Христофоров. // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2014. – № 18. – С. 116 – 125.
5. Рабуш Т. В. «Афганский вопрос» в 1980-е годы и резолюции ООН / Т. В. Рабуш. // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. – 2018. – № 5. – С. 15 – 24.
6. Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. / О. Л. Ковальков. // Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. – 2018. – Т. 1 (26). – С. 81 – 93.
7. Брачев В. С. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978 – 1991 годах / В. С. Брачев, М. Ф. Полынов // Научный диалог. – 2019. – № 9. – С. 246–261.
8. Гроссман А. С. Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века // Вопросы истории. – 1993. – № 3. – С. 3 – 33.
9. Правда. – Москва. – 1980. – 13 января.
10. Правда. – Москва. – 1979. – 29 декабря.
11. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 1st plenary metting 10 january 1980. New York. – P. 1 – 14.
12. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 2nd plenary metting 11 january 1980. New York. – P. 15 – 29.
13. Трояновський О. Через годы и расстояния (история одной семьи) [Електронний ресурс] / О. Трояновський // Вагриус. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: http: // www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi-62.php.
14. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс] // Департамент громадської інформації ООН. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf.
15. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 3rd plenary metting 11 january 1980. New York. – P. 31 – 46.
16. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 4th plenary metting 12 january 1980. New York. – P. 47 – 59.
17. Виступ глави делегації і постійного представника Української РСР при ООН В. О. Кравця на VI надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з питання «Становище в Афганістані»; 12.01.1980 р. // Українська РСР на міжнародній арені: Зб. Документів і матеріалів. 1976 – 1980 рр. / Упоряд. і авт. комент.: І. Л. Новиченко, В. П. Степанов, Ю. В. Костенко та ін. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 69 – 73.
18. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 5th plenary metting 12 january 1980. New York. – P. 61 – 79.
19. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 6th plenary metting 14 january 1980. New York. – P. 81 – 93.
20. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 7th plenary metting 14 january 1980. New York. – P. 95 – 117.

21. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2014. – № 19. – С. 123 – 129.
22. Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979 – 1989 годы) / Ю. В. Рубцов. // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 48 – 71.
23. Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great To The Fall Of The Taliban. – Cambridge: Da Capo Press, 2002. – 351 p.

References

1. Kostyrya, A. A. (2009). Historiography, historical source study, bibliography of special operation of the USSR in Afghanistan (1979 – 1989). Donetsk: OOO «IPP Promin» (in Russ.)
2. Punzhin, S. M. (1990). The entry of Soviet troops into Afghanistan: international legal problems. Sovetskoe gosudarstvo i pravo (Soviet state and law), 5, 123 – 130 (in Russ.)
3. Hristoforov, V. S. (2014). Political settlement of the Afghan problem in the context of international relations in the 1980s. Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta (Bulletin of the Russian State University for the Humanities), 18, 116 – 125 (in Russ.)
4. Rabush, T. V. (2018). The Afghan Question in the 1980s and UN Resolutions. Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta (Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University), 5, 15 – 24 (in Russ.)
5. Kovalkov, O. L. (2018). The «Afghan question» in the work of SC & GA of UNO in January, 1980. Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Universum istorii ta arkheolohii = Unyversum ystoryy y arkheolohyy, 1(26), 81 – 93 (in Ukr.)
6. Brachev, V. S., Polyinov, M. F. (2019). USSR Policy on Afghanistan in 1978 – 1991. Nauchnyi dialog (Scientific dialogue), 246 – 261 (in Rus.)
7. Grossman, A. S. (1993). Secret documents from special folders. Afghanistan: Twentieth Century Political Archive. Voprosy istorii (History issues), 3, 3 – 33 (in Rus.)
8. Truth (1980). Moscow, January 13 (in Rus.)
9. Truth (1979). Moscow, December 29 (in Rus.)
10. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 1st plenary metting (1980). New York, January 10, 1 – 14
11. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 2nd plenary metting (1980). New York, January 11, 15 – 29
12. Troyanovs'kij, O. (1997). Through Years and Distances. Vagrius. Retrieved from http: // www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi-62.php (in Rus.)
13. Charter of the United Nations (2008). The UN Department of Public Information. Retrieved from http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainianpdf (in Ukr.)
14. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 3rd plenary metting (1980). New York, January 11, 31 – 46
15. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 4th plenary metting (1980). New York, January 12, 47 – 59
16. Novychenko, I. L., Stepanov, V. P., Kostenko, Yu. V. (1984). Ukrainian SSR at the international arena. Kyiv: *Politvydav Ukrainy (Political Publishing House of Ukraine)* (in Ukr.)
17. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 5th plenary metting (1980). New York, January 12, 61 – 79
18. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 6th plenary metting (1980). New York, January 12, 81 – 93
19. UN. GA. Official records. Sixth emergency special session. 7th plenary metting (1980). New York, January 12, 95 – 117
20. Kovalkov, O. L. (2014). Propaganda support of the Soviet invasion of Afghanistan. *Naukovi zapysky KDPU im. V. Vynnychenka (Proceedings Volodymyr Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University)*, 19, 123 – 129 (in Ukr.)
21. Rubtsov, Yu. V. (2009). Soviet Union in the undeclared war in Afghanistan (1979 – 1989). *Novaya i noveyshaya istoriya (New and recent history)*, 1, 48 – 71 (in Rus.)
22. Tanner, S. Afghanistan (2002). A Military History From Alexander The Great To The Fall Of The Taliban. *Cambridge: Da Capo Press*

BAZAN Yuliia, Postgraduate student of the Department of World History Central Ukrainian State Pedagogical Volodymyr Vynnychenko University,
e-mail: yulia962018@gmail.com

THE «AFGHAN QUESTION» AT THE SIXTH EMERGENCY SPECIAL SESSION OF THE UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY (10–14 JANUARY 1980)

Abstract. Introduction. *Soviet invasion to the Democratic Republic of Afghanistan in December 1979 and continued participation of the USSR in the Afghan crisis became the most high-profile event of international life of 1970 – 80-th. The world community perceived Soviet intervention as a significant threat to international peace and security. The Sixth emergency special session of the United Nations General Assembly was held to consider the situation in Afghanistan.*

*Th**e purpose** of the article is to investigate the discussion of the «Afghan issue» at the Sixth emergency special session of the United Nations General Assembly 10 – 14 january 1980 and to analyze the impact of the «Afghan issue» on the system of international relations during the Cold War.*

Results. *The Security Council met from 5 to 9 January 1980 to consider the situation in Afghanistan and its implications for international peace and security.*

A draft resolution calling for the immediate, unconditional and total withdrawal of the foreign troops was vetoed by the Soviets on 7 January. Two days later the Security Council adopted Resolution 462 acknowledging the lack of unanimity of its permanent members was preventing them from fulfilling their primary duty of maintaining peace and security, invoking the General Assembly's «Uniting for Peace» resolution calling for an emergency special session. This was adopted with 12 supports, 2 opposes (USSR and German Democratic Republic), with 1 abstention (Zambia).

At the Sixth emergency special session was dominated by questions of its legitimacy. Afghanistan and the Soviet Union denounced the meeting as interfering with domestic affairs of a Member State and that they were exercising their Treaty of Friendship and their right to collective self-defense under Article 51 of the UN Charter. Most of the delegations rejected the arguments of the Soviet and Afghan sides. 108 countries condemned the Soviet aggression on January, 14 (18 countries abstained, the same number supported the USSR).

Conclusion. *The General Assembly adopted Resolution ES-6/2 strongly deploring the recent armed intervention in Afghanistan and calls for the immediate, unconditional and total withdrawal of the foreign troops from Afghanistan. However, the decisions of the General Assembly were recommendatory. In addition, the consideration of the «Afghan issue » at the United Nations has shown the lack of a mechanism for influencing an aggressor country that has a veto power in the UN Security Council. These events also marked the transition to a new phase of the Cold War in international relations.*

Key words*: General Assembly of the United Nations; Soviet invasion; The Democratic Republic of Afghanistan; Cold War.*

Одержано редакцією 12.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 719:008-048.42(474.5)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-120-127

ХАРКОВЕНКО Роман Володимирович,
кандидат історичних наук, головний спеціаліст Міністерства культури та інформаційної політики України,
e-mail: kredo3@ukr.net
Orcid ID: 0000-0002-3447-1391

МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РЕСПУБЛІКИ ЛИТВА

У статті аналізуються міжнародні особливості охорони пам'яток культурної спадщини Республіки Литва. Здійснено огляд пам'яткоохоронного законодавства і принципів державного управління вказаної республіки. Виокремлено національні особливості виявлення, дослідження, обліку, охорони, збереження й використання пам'яток культурної спадщини у Республіці Литва.

Ключові слова: *охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка, Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини, Конвенція про охорону культурної і природної спадщини.*

Постановка проблеми. Кожна країна у світі прагне якомога ефективніше охороняти і зберігати свою культурну спадщину. У законодавствах переважної більшості держав світу пам'ятки культурної спадщини поділяються на три категорії: місцевого, національного та міжнародного (всесвітнього, світового) значення (пам'ятки ЮНЕСКО). Останні за відповідним рішенням вказаної міжнародної організації заносяться до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (далі – Список).

Скільки держав у світі, стільки ж і практик існує щодо охорони власної культурної спадщини, її збереження, використання та популяризації, а також співпраці з ЮНЕСКО в зазначеній галузі. На нашу думку, дуже цікавим є досвід з цього питання такої невеликої за територією, але досить свідомої і відповідальної в пам'яткоохоронній царині, країни як Республіка Литва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію законодавства Республіки Литва і практику його застосування в сфері охорони пам'яток культурної спадщини, а також питання виявлення, вивчення, обліку, охорони, збереження, використання, популяризації пам'яток в радянський і пострадянський періоди вивчали такі дослідники як В.І. Акуленко, М.М. Богуславський, Л.Н. Галенська, Й.Р. Глемза, І.П. Магазинщікова, Н.В. Максаківський, В.Р. Крогіус, А.А. Буторін, В.В. Максимов, І.Е. Мартиненко, О. І. Мельничук, Л. В. Павлова, Н. А. Потапова, Е. В. Утко, О.В. Шуміхіна, С.М. Фазлуллін та інші.

Мета. Здійснити аналіз міжнародних особливостей у сфері охорони пам'яток культурної спадщини Республіки Литва.

Виклад основного матеріалу. Культурна спадщина Республіки Литва втілена в пам'ятках, найбільш значущі з яких мають універсальний характер, приймаються під особливу охорону завдяки включенню їх до Списку. На сьогодні до Списку включені наступні об'єкти культурної спадщини, з яких 779 є культурними, 197 природними та 31 змішаними [5, 28]. Конвенцію про охорону культурної і природної спадщини (далі – Конвенція) [2, 66] ратифікували 191 держава, в тому числі і Республіка Литва (31 березня 1992 р.).

Литва гідно представляє свою культурну спадщину у Списку. Розглянемо ці об'єкти:

1. Історичний центр Вільнюса – це один з найбільших у Східній Європі урбаністичних комплексів, які формувалися починаючи з Середніх віків. Займає площу 3,59 кмI, охоплює 74 квартали з 70 вулицями, провулками і будівлями. Важливою особливістю історичної частини Вільнюса є вельми високе збереження цього комплексу, який в порівнянні з багатьма іншими містами Східної Європи значно менше постраждав від воєн та інших потрясінь. Вказаний об'єкт включений до Списку в 1994 р. за критеріями ii, iv (характеристика критеріїв наводиться нижче).

2. Археологічні пам'ятки культурної резервату Кярнаве – можливе місце розташування столиці древніх литовців в сучасному Шірвінтському районі Литви, нині містечко в 35 км на північний захід від Вільнюса. У XIII ст. Кярнаве був великим містом з п'ятьма кріпаками-будівлями. Цей комплексний об'єкт, розташований в долині річки Нярис, включає археологічні залишки стародавнього міста Кярнаве, фортів, кількох неукріплених поселень, а також поховань та інших пам'яток, що відносяться до періоду часу від пізнього палеоліту до середньовіччя. Тут можна спостерігати сліди стародавнього землекористування, а також залишки п'яти стародавніх укріплених городищ, які є частиною потужної оборонної системи. Кярнаве був важливим феодальним містом в Середні віки. І хоча місто було зруйноване в кінці XIV ст. Тевтонським Орденом, це місце було населене протягом ще тривалого часу. Зазначений об'єкт включений до Списку в 2004 р. за критеріями iii, iv.

3. Через Республіку Литва проходить об'єкт всесвітньої культурної спадщини «Дуга Струве». Ця пам'ятка – ланцюг триангуляційних пунктів, що простягнулася на 2820 км по території десяти європейських країн від Хаммерфеста в Норвегії до Чорного моря. Ці опорні точки спостережень були закладені астрономом Фрідріхом Георгом Вільгельмом Струве, який зафіксував, таким чином, перший достовірний вимір великого сегмента дуги земного меридіана. До цього об'єкту увійшли 34 пункти, які марковані на місцевості найрізноманітнішим чином, наприклад: видовбані в скелях поглиблення, залізні хрести, піраміди з каменів або спеціально встановлені обеліски. Вказаний об'єкт включений до Списку в 2005 р. за критеріями ii, iv, vi [5, 28].

Розглянемо, яким чином визначається статус об'єктів (пам'яток) всесвітньої культурної спадщини в нормативних актах внутрішнього законодавства Республіки Литва і в міжнародних угодах. Здійснивши аналіз механізму міжнародного захисту культурної спадщини, відзначимо наступні особливості правового статусу об'єкта всесвітньої спадщини.

Відповідь на це питання міститься в Конвенції, яка надає поняттю «культурна спадщина» детальну характеристику, класифікуючи його на такі види: пам'ятники, ансамблі, визначні місця [1, 56].

Пам'ятники – твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки. Ансамблі – групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність або зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки.

Визначні місця – твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

ЮНЕСКО та її партнерами вироблені наступні критерії відбору об'єктів для включення їх до Списку. З 2005 р. критерії вказуються за новою схемою, встановленої в оновленій версії [3, 85]. З 1978 р. список щодо критеріїв для об'єктів культурної спадщини налічував шість пунктів [4, 86]. Потім для відновлення так званої рівноваги між різними континентами з'явилися природні об'єкти і для них діяв список з чотирьох пунктів. І, нарешті, в 2005 р. всі ці критерії були зведені в єдине ціле і тепер кожен об'єкт світової спадщини має в своєму описі хоча б один з них.

На сьогодні діє єдиний перелік з 10 критеріїв, визначених наскрізною нумерацією від і до х. При цьому критерії і-vi застосовуються для оцінки об'єктів культурної спадщини, критерії vii-х для оцінки об'єктів природної спадщини, для оцінки об'єктів змішаної (культурно-природної) спадщини можуть застосовуватися різні критерії [6, 105].

Для занесення до Списку необхідно, щоб об'єкт в повній мірі відповідав хоча б одному з нижченаведених критеріїв. Об'єкт, який номінується, повинен:

– бути творінням творчого генія людини;

– відображати істотний вплив взаємообміну загальнолюдськими цінностями в межах певного періоду часу чи певного культурного району світу на розвиток архітектури або технології, монументального мистецтва, містобудування чи планування ландшафтів;

– бути унікальним або, щонайменше, винятковим свідченням культурної традиції чи цивілізації, яка існує або зниклої;

– представляти видатний приклад типу будови, архітектурного чи технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє важливий етап (етапи) в історії людства;

– представляти видатний приклад традиційного людського поселення чи землекористування, характерного для культури (культур) або взаємодії людини з навколишнім середовищем, особливо якщо вони руйнуються під впливом невідворотних чинників;

– бути прямо чи дотично пов'язаним з подіями або життєвими традиціями, ідеями чи віруваннями, творами літератури і мистецтва, що представляють видатне світове надбання;

– включати унікальні природні явища або території виняткової природної краси та естетичного значення;

– представляти видатні приклади основних етапів історії Землі, включаючи сліди стародавнього життя, серйозні геологічні процеси, які продовжують відбуватися в розвитку форм земної поверхні, істотні геоморфологічні чи фізико-географічні особливості рельєфу;

– представляти видатні приклади важливих, що протікають і в цей час, екологічних та біологічних процесів в еволюції й розвитку земних, прісноводих, прибережних і морських екосистем та співтовариств рослин й тварин;

– включати природні ареали великої важливості для збереження в них біологічного різноманіття, в тому числі ареали зникаючих видів, що представляють видатне світове надбання з точки зору науки і збереження природи.

Крім того, об'єкти культурної спадщини для включення їх до Списку повинні пройти випробування, так званий «тест на справжність», який включає:

– справжність проекту;

– справжність матеріалу;

– справжність майстра виконання;

– справжність навколишнього оточення.

Обов'язкове проходження об'єктом-номінантом тесту на справжність має на меті не допускати включення копій або повністю реконструйованих будівель до Списку.

З'ясування того, відповідають чи ні об'єкти, що висуваються державами-сторонами Конвенції для включення до Списку, встановленим критеріям та умовам автентичності (цілісності), проводиться Міжнародною радою по пам'ятниках і визначних місцях (ICOMOS). Справжність матеріалу характеризує стан будівельного матеріалу, маючи на увазі максимальне збереження його початкових характеристик. Реалізація цього критерію передбачає збереження структури міської тканини та її консервативну реабілітацію, а також заборону на переміщення історичних споруд [7, 127]. Відповідно до критерію автентичності задуму необхідне збереження матерії пам'ятника, слідів первісного використання будівельної технології. Справжність задуму означає збереження в пам'ятнику тих елементів, які свідчать про оригінальність художньої, архітектурної, конструктивної або функціональної ідеї, що становить основу пам'ятника та його цінність. Будь-який розвиток пам'ятника або ансамблю відповідно до цього критерію передбачає гармонізацію з початковим задумом. Справжність означає збереження контексту пам'ятника, бажано на момент створення [8, 16].

Процес номінації національних об'єктів до Списку включає кілька етапів:

– держава підписує Конвенцію, беручи на себе зобов'язання зберігати цю спадщину;

– держава-сторона Конвенції готує попередній список об'єктів культурної (і природної) спадщини, розташованих на її території, що мають визначну універсальну цінність;

– держава-сторона Конвенції відбирає об'єкти з попереднього списку для внесення їх до Списку;

– заповнену форму для включення об'єктів відсилають до Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

– Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО перевіряє правильність заповнення форми і направляє її на оцінку в ICOMOS;

– експерти відвідують об'єкти та оцінюють їх збереження й управління;

– ICOMOS оцінює об'єкти-номінанти, використовуючи критерії культурної і природної спадщини;

– ICOMOS складає оціночний звіт;

– сім членів Бюро всесвітньої спадщини знайомляться з об'єктами-номінантами, з їх оцінками та дають рекомендації Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини (далі – Комітет);

– остаточне рішення приймається 21 членом Комітету з одним з наступних результатів: внести, відстрочити, відмовити.

Для всіх пропозицій стосовно включення об'єктів до Списку діє «Формат для пропозиції щодо включення культурних і природних багатств до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО», розроблений Комітетом [9, 3].

Вся документація супроводжується належним чином підписаним дозволом, що дає ексклюзивне право для ЮНЕСКО безкоштовно її відтворювати і використовувати. На практиці в пакеті документів подаються копії планів управління об'єктом, а також в стислому вигляді тлумачиться застосування національного законодавства держави, яка подає об'єкт-номінант. Бібліографія включає посилання на всі основні опубліковані джерела. Досьє на пропонований для включення до Списку об'єкт закріплюється підписом посадової особи, яка має повноваження підписувати його від імені держави. У країнах Союзу незалежних держав (СНД) досьє підписує Міністр культури.

Міжнародна угода вимагає, щоб об'єкти, включені до Списку, були відзначені емблемою та логотипом ЮНЕСКО, які розташовуються таким чином, щоб не порушувати естетичного

враження від об'єкта. З метою впорядкування застосування норм Конвенції прийняті Основні принципи і правила використання емблеми Всесвітньої спадщини. Незважаючи на те, що емблема не згадується в Конвенції, Комітет з моменту затвердження емблеми в 1978 р. заохочує її використання для позначення об'єктів, що знаходяться під захистом Конвенції та включених до Списку [10, 67].

У зв'язку з включенням об'єкта до Списку на ньому розміщується меморіальна табличка, призначення якої сповіщати населення конкретної держави та іноземних гостей про те, що об'єкт, який вони відвідали, має особливе значення, визнане міжнародним співтовариством, існування Конвенції або, як мінімум, про існування Концепції всесвітньої спадщини і Списку. Таблички встановлюються так, щоб вони були помітні для відвідувачів, не порушували при цьому зовнішнього вигляду об'єкта. На табличці поміщається емблема всесвітньої спадщини, в тексті зазначається виняткова цінність об'єкта, наводиться короткий опис його особливих характеристик.

Надання формального права на діяльність з використанням емблеми всесвітньої спадщини є виключною прерогативою Комітету. Головним критерієм при прийнятті позитивних рішень про використання емблеми повинна бути освітня, наукова, культурна або художня цінність пропонованого об'єкту, пов'язана з принципами та цінностями всесвітньої спадщини. Тому рішення затвердити використання емблеми обумовлюється якістю і змістом об'єкта, на якому буде розміщено емблему, а не об'ємом очікуваного фінансового обороту [11, 62].

ЮНЕСКО забороняє розміщення емблеми на предметах, що мають вкрай малу освітню (просвітницьку) цінність або зовсім її не мають. У випадках, коли використання емблеми не пов'язане чи лише дотично пов'язане з об'єктами всесвітньої спадщини (наприклад, при проведенні семінарів загального характеру або робочих семінарів з конкретних наукових проблем чи методів консервації), емблема може застосовуватися тільки в результаті недвозначно сформульованого дозволу. Забороняється використання емблеми транспортними агентствами, авіалініями або іншими організаціями та підприємствами, що діють переважно для отримання прибутку (виняток становлять особливі обставини і випадки, які не викликають сумніву в очевидній користі подібної пропозиції для всесвітньої спадщини загалом чи для будь-якого конкретного об'єкта зокрема).

З огляду на викладене, вбачається, що на національному рівні повинні бути прийняті всі можливі заходи, щоб не допустити використання емблеми будь-якими особами в цілях, що суперечать ідеям всесвітньої спадщини. Для цього необхідно використовувати всі можливості внутрішнього законодавства, і, перш за все, закону про товарні знаки (знаки обслуговування) [12, 88].

Якщо країна не виконує взятих на себе відповідно до Конвенції зобов'язань, то можуть настати наступні несприятливі наслідки.

По-перше, її пам'ятки можуть бути виключені зі Списку. По-друге, про існування реальної загрози пам'ятці може бути направлена інформація в Комітет як від окремих осіб, так і від неурядових організацій. І, якщо попередження обґрунтоване, а проблема досить серйозна, то пам'ятка включається до Списку всесвітньої спадщини, що знаходиться в небезпеці.

На сьогодні до Списку всесвітньої спадщини, що знаходиться в небезпеці, внесені понад 50 об'єктів [13, 47].

До вказаного списку вносяться тільки ті об'єкти, яким загрожують конкретні та серйозні небезпеки, як, наприклад: ризик зникнення внаслідок прогресуючого руйнування або реалізації проектів проведення великих громадських (приватних) робіт; швидкий розвиток міст і туризму; руйнування в зв'язку із зникненням призначення або права власності на землю (покинута пам'ятка з яких-небудь причин); стихійне лихо та катаклізми; небезпека збройного конфлікту; великі пожежі; землетрус; зсуви; вулканічні виверження; зміни рівня вод, повені, припливи; значна втрата характеристик історичної автентичності; значна втрата культурної значущості.

Внесення об'єктів до зазначеного списку необхідно для того, щоб звернути на пам'ятки увагу світової спільноти і своєчасно вжити заходів для їх порятунку в разі загрози. Комітет

може внести будь-який об'єкт до Списку всесвітньої спадщини, що знаходиться в небезпеці, якщо:

– об'єкт входить до Списку;

– об'єкту загрожує серйозна конкретна небезпека;

– для збереження об'єкта необхідне проведення серйозних заходів;

– щодо об'єкта вимагалось сприяння в рамках Конвенції.

У практичній діяльності Комітет дотримується позиції, що в певних випадках найбільш ефективним проявом сприяння може бути заклопотаність з боку Комітету і що подібне сприяння може запитуватися будь-яким членом Комітету.

У червні 2014 р. Комітет ухвалив рішення про занесення трьох об'єктів до Списку, що знаходиться в небезпеці. Такий захід допоможе надати міжнародну підтримку їх збереженню. У цьому числі Мисливський резерват Селус (Об'єднана Республіка Танзанія), Гірничозаводське місто Потосі (Болівія), Культурний ландшафт у південній частині Єрусалиму і селі Баттір (Держава Палестина). Із вказаного списку був виключений один об'єкт (Руїни Кілва-Кісівані і Сонг-Мнарі (Об'єднана Республіка Танзанія)) з урахуванням поліпшення стану його збереження. Цей об'єкт був включений до зазначеного списку в 2004 році у зв'язку з погіршенням його стану і руйнуванням, що призвели до втрати історичних та археологічних споруд, за які об'єкт був включений до Списку [13, 47].

Висновки. Необхідно зазначити, що включення пам'ятки до Списку означає, що вона стає об'єктом особливого правового захисту. Статус об'єкта світової спадщини дає певні переваги:

– створюються додаткові гарантії збереження і цілісності унікальних комплексів, підвищується привабливість територій;

– відбувається популяризація включених до Списку об'єктів;

– забезпечується пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об'єктів всесвітньої культурної і природної спадщини, в першу чергу, з Фонду всесвітньої спадщини, інвестицій для розвитку туристичного бізнесу [14, 145].

Таким чином, бачимо, що сьогодні у світі відпрацьований досить дієвий механізм зі збереження культурної спадщини. Велика роль, безумовно, належить міжнародним пам'яткоохоронним організаціям, проте основна робота щодо охорони пам'яток належить все-таки національним органам охорони культурної спадщини конкретних держав, що ми бачимо на прикладі Республіки Литва. Тому реальний захист і збереження культурної спадщини розпочинається з усвідомлення людей, народів і суспільства того факту, що на території їхньої країни розташовані ті чи інші пам'ятки, які необхідно вивчати, обліковувати, охороняти і зберігати як частину історії та культури минулого для прийдешніх поколінь.

Список використаної літератури

1. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: монографія. – К. : ТОВ «ВО «Юстініан», 2013. – 616 с.
2. Богуславский М. М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. – Москва: Видавництво «Норма», 2012. – 425 с.
3. Галенская Л. Н. Музы и право: правовые. вопросы международного сотрудничества в. области культуры / Л. Н. Галенская. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1987. – 220 с.
4. Glemža J. R. Nekilnojamojo kultkros paveldo apsauga ir tvarkymas. – Vilnius: Vilniaus dails akad. leidykla, – 306 p.
5. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. 95 с. URL: http://www.rada.gov.ua.
6. Культурна спадщина людства: збереження та використання: навч. посіб. / В. Акуленко та ін. – Львів : Фенікс, 2002. – 160 с.
7. Максаковский Н. В., Крогиус В. Р., Буторин А. А. Проблемы управления всемирным наследием: российский опыт в мировом контексте // Наследие и современность: информационный сборник. – Вип. 17. – Москва: 2010. – 198 с.
8. Максимов В. В. Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО: автореф. дис. канд. юрид. наук / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 1997. – 20 с.

9. Мартиненко И. Е. Беларусь у сусветнай культурнай спадчыне. Беларусь і сучасная Еўропа: палітыка, эканоміка, культура; матэрыялы навуковых семінараў. – Мінск: Падручнікі і дапаможнікі, 2010 – 216 с.
10. Мельничук О. І. Статус Всесвітньої культурної та природної спадщини людства в міжнародному праві: дис. канд. юрид. наук: – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 258 с.
11. Павлова Л. В. Статус всесвітньої культурної спадщини в міжнародному праві // Журн. міжнар. права і міжнар. відносин. – 2007 – №4 – 176 с.
12. Потапова Н. А. Международно-правовые проблемы охраны культурных ценностей и законодательство Российской Федерации: дис. канд. юрид. наук. – Москва: РУДН. – 195 с.
13. Утко Е. В., Шумихина О. В. Сокровища человечества. Все 962 памятника Всемирного наследия ЮНЕСКО. – Москва: Ексмо, – 208 с.
14. Фазлуллин С. М. Подводные парки как инструмент сохранения объектов подводного культурного наследия. Юридические и методические вопросы изучения и сохранения подводного культурного наследия: Сборник статей. – Москва, Рыбинск: ВАТ «Рыбинский дом печати», 2012. – 235 с.

References

1. Akulenko V. I. (2013). *International law for the protection of cultural property and its implementation in the domestic law of Ukraine: a monograph.* Kyiv: LLC Justinian, 616 p. (in Ukr.).
2. Boguslavsky M. M. (2012) *Cultural values in the international turnover: legal aspects.* Moscow: Norm Publishing House, 425 p. (in Rus.).
3. Galenskaya L. N. (1987) *Muses and Law.* Leningrad, 188 p. (in Rus.).
4. Glemža J. R. *Nekilnojamojo kultkros paveldo apsauga ir tvarkymas.* Vilnius: Vilniaus dails akad. leidykla, 306 p. (in Ltu.).
5. *Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage of 16.11.1972.* 95 p. URL: http://www.rada.gov.ua. (in Ukr.).
6. Akulenko, V.I. et al. (2002). *Cultural heritage of mankind: Preservation and use: a textbook.* Lviv, 160 (in Ukr.)
7. Maksakovsky N. V., Krogius V. R., Butorin A. A. (2010) *Problems of World Heritage Management: Russian Experience in the World Context.* Heritage and Modernity: An Information Collection. Issue 17. Moscow. 198 p. (in Rus.).
8. Maksimov V. V. *Legal protection of cultural property in the UNESCO Conventions*: author. diss. cand. lawyer. Sciences: Kiyv, 187 p. (in Ukr.).
9. Martynenko I. E. *Belarus in the World Cultural Heritage.* Belarus and modern Europe: politics, economics, culture; materials of scientific seminars. Minsk: Textbooks and manuals, 2010, 216 p. (in Blr.).
10. Melnychuk O. I. *The status of the World cultural and natural heritage of mankind in international law*: diss. cand. lawyer. Sciences: Kiyv, 258 p. (in Ukr.).
11. Pavlova L. V. (2007) *The status of the world cultural heritage in international law.* Journal. international. law and intern. relations. 4, 176 p. (in Ukr.).
12. Potapova N. A. *International legal problems of protection of cultural values and legislation of the Russian Federation*: diss. cand. lawyer. Sciences. Moscow: RUDN, 195 p. (in Rus.).
13. Utko E. V., Shumikhina O. V. *Treasures of humanity. All 962 UNESCO World Heritage Sites.* Moscow: Exmo, 208 p. (in Rus.).
14. Fazlullin S. M. (2012). *Underwater parks as a tool for conservation of underwater cultural heritage.* Legal and methodological issues of studying and preserving underwater cultural heritage: Collection of articles. Moscow, Rybinsk: OJSC «Rybinsk Printing House», 2012, 235 p. (in Rus.).

KHARKOVENKO Roman, Candidate of Historical Sciences, Chief Specialist of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine,
e-mail: kredo3@ukr.net

THE INTERNATIONAL ASPECT OF THE PROTECTION OF MONUMENTS OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA

Abstract. Introduction. *The article examines and analyzes the international features of the protection of monuments of the cultural heritage of the Republic of Lithuania.*

Formulation of the problem. *Every country in the world strives to protect and preserve its cultural heritage as effectively as possible. In the legislation of the vast majority of countries of the world, cultural heritage monuments are divided into three categories: local, national and international (global, world) significance (UNESCO monuments). The latter are inscribed on the UNESCO World Heritage List by the relevant decision of the said international organization.*

There are as many countries in the world as there are practices for the protection of their own cultural heritage, its preservation, use and promotion, as well as cooperation with UNESCO in this area. In our opinion, the experience of such a small country as the Republic of Lithuania, which is so small in territory but quite conscious and responsible in the field of monument protection, is very interesting.

Goal. *To analyze the international features in the field of protection of cultural heritage monuments of the Republic of Lithuania.*

The research methodology *is based on a system of theoretical principles (systematics, historicism, objectivity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific research tools that provided an opportunity to highlight the international features in the field of cultural heritage protection of the Republic of Lithuania.*

The main results of the research *are the study, analysis, generalization and systematization of the bases of the national monument protection legislation of the Republic of Lithuania, as well as the consideration of Lithuanian cultural heritage monuments in the context of world cultural heritage.*

The scientific novelty of the research results *of the article is the analysis of the international legal norms of the United Nations and UNESCO on the protection of cultural heritage and compliance of the national legislation of the Republic of Lithuania with these norms.*

Conclusions and specific suggestions of the author. *At present, the world has developed a very effective mechanism for preserving cultural heritage. Of course, international monument protection organizations play an important role, but the main work on the protection of monuments still belongs to the national bodies for the cultural heritage protection of specific states, as we can see in the example of the Republic of Lithuania. Therefore, the real protection and preservation of cultural heritage begins with the awareness of people, nations, and society of the fact that in their country there are those monuments that need to be studied, accounted for, protected and preserved as a part of history and culture of the past for future generations.*

Key words: protection of cultural heritage, object of cultural heritage, monument, UNESCO World Heritage List, Intergovernmental Committee for the Protection of World Cultural and Natural Heritage, Convention on the Protection of Cultural Heritage.

Одержано редакцією 25.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 930 (477) Аліман : [94 : 631.115.8] (477) (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-128-139

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного
університету ім. Богдана
Хмельницького,
e-mail: fareniy_igor@ukr.net
Orcid ID: 0000-0001-5176-6055

ПОСЛІДОВНИЙ ТРУДІВНИК НА НИВІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ, ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІ (з нагоди 80-річчя Мирослава Васильовича Алімана)

Стаття підготовлена з нагоди 80-річчя з дня народження українського кооператора, вченого-економіста і історика Мирослава Васильовича Алімана.

М.В.Аліман тривалий час працював у господарських структурах Української спілки споживчих товариств. Забезпечив вдосконалення роботи споживчої кооперації в Івано-Франківській, Полтавській, Тернопільській, Черкаській, Харківській областях та інших регіонах України. У 1977 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену проблемам організації кооперативної торгівлі.З 1982 р. М.В.Аліман працює у Полтавському кооперативному інституті – університеті економіки і торгівлі. Крім економіко-кооперативних проблем, об'єктом досліджень М.В.Алімана стала історія кооперативного руху. Розробляє проблеми історії культурно-просвітньої роботи кооперації, регіональні аспекти розвитку кооперації, діяльність провідних кооперативних діячів. Ним створена ґрунтовна праця, присвячена видному представнику суспільної думки XIX ст. і кооператору Миколі Балліну. П'ятитомне видання М.В.Аліман присвятив історії діяльності українського кооперативного і державного діяча Бориса Мартоса.

Загалом ювіляр є автором понад 400 опублікованих наукових праць.М.В.Аліман ініціатор багатьох громадських проектів. Серед його ініціатив – створення Музею історії Полтавського університету економіки і торгівлі, який він очолює з 2004 р.

Ключові слова: *Мирослав Васильович Аліман, кооперативний рух, споживча кооперація, економіка, історія.*

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Постать Мирослава Васильовича Алімана вже давно заслужила відображення в літературі [1–7]. Але 80-ріний ювілей створює закономірну нагоду звернутися до аналізу і актуалізації його творчого науково-практичного набутку. Праця Мирослава Васильовича пов'язана, зокрема, з Черкасами. Тут він займався науково-педагогічною роботою в осередку Полтавського університету економіки і торгівлі, брав участь у всеукраїнських симпозіумах з аграрної історії, інших заходах, публікував свої наукові праці у виданнях Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Тому буде справедливим належно присвятити М.В.Аліману сторінки у „Віснику Черкаського університету".

Мета статті – проаналізувати здобутки організаційно-практичної та наукової роботи Мирослава Васильовича Алімана.

Виклад основного матеріалу. Доля поєднала в постаті Мирослава Васильовича Алімана високий рівень багатогранності праці, її багатство і послідовність. Він і господарник-практик, і вчений-економіст, і історик, і краєзнавець. При цьому представники усіх категорій громадськості відзначають таку обставину легко і з вдячністю. Так, у виданні, присвяченому історії Львівського торговельно-економічно університету, вказується, що діяльність її випускника фахового економіста Мирослава Васильовича Алімана характеризує його «передусім як історика» [4, 322]. Однак, не вдаючись у пріоритети праці ювіляра спробуємо розкрити сторінки його організаційно-господарської та науково-організаційної, педагогічної, громадської та наукової діяльності.

Життєвий шлях Мирослава Васильовича, до певної міри, схожий на траєкторію життя його ровесників, його покоління. Дитинство припало на роки воєнного лихоліття та повоєнних проблем. Однак, народившись у с. Серафинці Городенківського району на Івано-Франківщині, за сучасними поняттями, «соціальними ліфтами» був покликаний до інтелігентської праці. То були часи, коли дорослішали хутко і становлення відбувалося швидко. Складні і бурхливі перші повоєнні десятиріччя черпали енергію молодих.

17-річним юнаком вступив до Чернівецького кооперативного технікуму. Не без щирого інтересу до кооперації навчався, бо цікавився кооперативними питаннями ще у дитинстві, відвідуючи сільську споживчу крамницю [8]. Між тим, навчання у спеціалізованому навчальному закладі дозволило молодій людині відчути всю сутність справи, до якої долучився. Його біографи відзначають, що у ті роки Мирослав Васильович переконався, що сфера діяльності, до якої він потрапив – це серйозна і солідна, ефективна і визнана у всьому світі система господарювання, а її основоположники – добре відомі, вшановані і авторитетні люди, чиї справи мають перспективи подальшого втілення [3, 6]. Мабуть, не без вказаних обставин, з відзнакою закінчивши кооперативний технікум у 1959 р., Аліман продовжив освітнє зростання у Львівському торговельно-економічному інституті.

Навчаючись на четвертому курсі інституту, Мирослав Васильович проходив стажування в універсальній міжрайонній торговельній базі Полтавської облспоживспілки. Так, доля обрала для М.В.Алімана місце розгортання його праці. Полтава – за оцінкою відомого українського державного і кооперативного діяча Бориса Мартоса, «серце України» [9, 226] – одержало послідовного трудівника на полі кооперації і науки. Робота студента-стажиста була позитивно оцінена і після закінчення у 1964 році інституту Мирослав Васильович був запрошений на це підприємство. Працювати спочатку почав начальником промтоварного відділу та старшим товарознавцем, але вже з 1966 р.– заступником директора бази [5].

Випускник кооперативного вишу разом з практичною організаційно-господарською кооперативної роботою, опановував наукову і педагогічну працю. Майже одразу після завершення навчання в інституті він розпочав науково-педагогічну діяльність. Починаючи

з 1965-го упродовж трьох навчальних років за сумісництвом працював у Полтавському навчально-консультативному пункті Львівського торговельно-економічного інституту. Викладав основи теорії та історію споживчої кооперації, а також організацію і техніку кооперативної торгівлі.

У 1972 р. М.В. Аліман очолив Полтавський міжобласний Центр наукової організації праці Центрального інституту наукової організації праці, управління і раціоналізації Центроспілки СРСР. Впродовж десятиліття під керівництвом М.В.Алімана на госпрозрахункових засадах проводилися заходи щодо раціоналізації діяльності сотень підприємств торгівлі і громадського харчування, оптових баз, розроблено плани розвитку споживчої кооперації в Полтавській і Харківській областях, опубліковано матеріали про досвід роботи споживчої кооперації Івано-Франківської, Полтавської, Тернопільської, Черкаської областей та інших регіонів [5; 10].

На цьому фоні Мирослав Васильович і в силу своїх безпосередніх обов'язків, а також, очевидно, власної пізнавальної натури активно взявся за науково-дослідну працю. У 1970 р. поступив на заочну форму навчання до аспірантури Львівського торговельно-економічного інституту. Закономірно, що наукова робота М.В.Алімана набула практичного спрямування, була тісно пов'язана з досвідом його організаційно-управлінської діяльності у сфері кооперативної торгівлі. У 1977 р. Мирослав Васильович захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата економічних наук «Вдосконалення торговельної діяльності міжрайонних оптових баз споживчої кооперації» [див.: 11]. Дисертація представила передовий на той час досвід торговельної роботи та методи поліпшення організації діяльності працівників споживкооперації, якості обслуговування споживачів, оптимізації фінансових витрат на доставку товарів та їх поліпшення. Варто зазначити, що у процесі підготовки дисертаційної праці Мирославом Васильовичем були задіяні досвід і матеріали усіх обласних спілок споживчих товариств України та інших організацій споживкооперації республік СРСР. Активно використовував дисертант і дані про практику роботи Черкаської обласної спілки споживчих товариств. Безпосередньо на захисті дисертації Мирославом Васильовичем була відзначена ефективна, у порівнянні з іншими осередками споживкооперації, організація діяльності Черкаської облспоживспілки [10].

Результати дисертаційного дослідження М.В.Алімана мали реальне втілення в практику організаційно-господарської роботи споживчої кооперації. Розроблені у ній методи вдосконалення інфраструктури споживкооперації та організації праці застосовувалися в осередках Української спілки споживчих товариств. При цьому в Полтавській, Сумській та Харківській облспоживспілці Мирослав Васильович брав особисту участь у їх впровадженні [12].

Успішна робота в господарських структурах кооперації, викладацька та наукова діяльність демонстрували багатогранність особистості Мирослава Васильовича та цікаві, поступальні якісні і позитивні зміни на його життєвому шляху. Життя, як кажуть, було на злеті. Здобуття наукового ступеня внесло контрастні корективи у долю Мирослава Васильовича. З 1982 р. його постійним місцем роботи став Полтавський кооперативний інститут (нині – Полтавський університет економіки і торгівлі). Розгорнулася, так чи інакше, нова стезя реалізації творчої енергії, багата на сміливі проекти та здобутки.

Перехід у науково-педагогічну сферу не можна не визнати органічним. І це не від того, що Мирослав Васильович задовго до 1982 р. займався науковою та викладацькою діяльністю. Обізнані з характером кооперативної діяльності знають, що справжній кооператор сполучає у собі як здатність до організаційно-управлінської роботи, так і науково-просвітньої. Звичайно, можуть бути і пріоритети. Організаційно-господарська сфера кооперації, очевидно, втратила в особі М. В. Алімана зразково підготовленого у теоретичному і управлінському відношенні керівника-господарника. У науково-педагогічній сфері ресурс Мирослава Васильовича як керівника реалізований був досить помірно – фактично, лише до 1991 р. Однак, науково-педагогічна робота на тривалий час здобула послідовного трудівника на ниві теорії та історії кооперативного руху. Останнє, до речі, не могло порвати зв'язки з господарським простором практичної кооперативної діяльності. Мирослав Васильович з переходом на роботу до Полтавського кооперативного

інституту і далі присвячував свої наукові дослідження питанням економіки та організаційно-господарській діяльності кооперації, і брав участь в усіх найважливіших подіях кооперативного життя країни. У зв'язку з цим скоріше об'єктивним треба визнати й заняття теорією та історією кооперації. Фах вченого-економіста, очевидно, закономірно зумовлював інтерес до господарських аспектів кооперації на всьому шляху її розвитку. У свій час всесвітньовідомий вчений-економіст О.В.Чаянов говорив, що справжні перспективи економічної науки пов'язані не лише з розробкою існуючих, а й тих соціально-економічних укладів, що існували в історичному минулому [13, 143]. На жаль, далеко не усі сучасні економісти з тим погодилися, чого не скажеш про А.В.Алімана. Визнання об'єктивно існуючого обсягу предмету економічної науки – характерна риса його наукової діяльності чи, вірніше, використаної ним методології наукового пізнання.

Водночас яскраве зображення історичних постатей кооперативного руху, культурно-просвітніх аспектів кооперативного життя, яким також присвячував себе Аліман, вказує на багатство і багатогранність його творчої особистості. Сам Мирослав Васильович говорить, що інформаційний простір Полтавщини незаслужено обминав увагою постаті господарників-кооператорів, які заслуговували пошанування. Це і послужило поштовхом до дослідження історії краю та його діячів [2]. З тим і уся історія кооперативного руху стала предметом досліджень Мирослава Васильовича. За цим суто людське ставлення до дійсності, ініціативність та бачення громадських проблем, які слід вирішувати незалежно від обсягу офіційно встановлених посадових обов'язків.

Спочатку старший викладач, але вже згодом завідуючий кафедри економіки і організації кооперативної торгівлі та проректор з наукової роботи. Опісля працював доцентом на кафедрах історії та кооперативного руху, кооперації, грошового обігу і кредиту, економічної теорії та прикладної економіки. За час роботи забезпечував викладання багатьох дисциплін, і серед них «Історія і теорія кооперації», «Споживча кооперація», «Кредитна кооперація», «Сільськогосподарська кооперація» та інші. Опублікував більше чотирьох сотень наукових і навчальних праць різного формату: монографії, статті, замітки, нариси, навчальні посібники і підручники [5; 7].

Темпоральність науково-педагогічної праці була високою – Мирослав Васильович встигав відреагувати на усі поточні проблеми епохи, у яку йому судилося жити. За крок від початку роботи у Полтавському кооперативному інституті почалася демократизація другої половини 1980-х та курс Української держави на набуття суверенітету, що не могли не додати Мирославу Васильовичу професійних і громадських устремлінь. Водночас стрімкі соціально-економічні зміни рубежу 1980–90-х років, очевидно, не могли не викликати аналіз нової господарської, а з тим і кооперативної реальності, та дієві заходи щодо налагодження роботи кооперації в умовах глибоких економічних перетрубацій. Морально-психологічне піднесення, очевидно, панувало в лавах тодішніх кооператорів у взаємозв'язку з курсом держави на всебічний розвиток кооперативних форм господарювання. І зараз Мирослав Васильович називає той період «відродженням кооперації» [10]. М.В.Аліман брав участь у роботі комісій «Укоопспілки» з розробки проектів нормативних актів кооперативного законодавства, зокрема закону «Про споживчу кооперацію» (1992 р.), «Про кооперацію» (2001 р.), зразкових статутів споживчих товариств і союзів, концепції розвитку української споживкооперації та програми захисту її власності [1; 7]. Мирослав Васильович також був учасником ряду з'їздів споживчої кооперації України.

У 1994 р. вийшла праця М.В.Алімана «Споживча кооперація України в умовах економічної кризи і переходу до ринкової економіки (90-ті роки XX ст.)» [14], яка була відгуком на складний процес адаптації до нових умов діяльності. Мирослав Васильович високо оцінював потенціал системи споживкооперації, яка зустріла 1990-ті роки багатогалузевою господарською організацією з розвиненою інфраструктурою, потужним кадровим ресурсом, зрештою – недругорядним місцем у зальних економічних потужностях країни. Разом з тим, констатував зміни в організаційно-господарських засадах діяльності, що полягали в позбавленні споживкооперації державної регламентації щодо її внутрішньої організації та визначення завдань. Аліман вказував на надзвичайну складність цього процесу новацій, пов'язану із недосконалістю законодавства, та як наслідок –

неможливістю повноцінної реалізації кооперативних принципів діяльності. Водночас він справедливо зауважував, що й належна законодавча база роботи не могла стати гарантом успішного розвитку кооперації. Загальна економічна ситуація диктувала інші тенденції. У 1990-х роках «дестабілізаційні процеси ... набули катастрофічних ознак». М.В.Аліман пов'язує економічну кризу в незалежній Україні ще з процесами в економіці УРСР у 1970-х – 1980-х роках, до чого не можна поставитися беззастережно. Водночас у роботі подано найсуттєвіші характеристики економічної трансформації відповідного періоду. Мирослав Васильович відверто констатував зменшення обсягів діяльності системи споживкооперації, згортання її мережі, проблеми фінансових і кредитних ресурсів, управлінські помилки кооперативного апарату, зрештою – падіння ролі споживкооперації у економічному житті держави та спроби перетворення кооперативних осередків у приватнопідприємницькі структури. Разом з тим, вчений розкрив і заходи з нормалізації організаційно-господарської ситуації, створення нових осередків кооперативної роботи та започаткування нових методів і форм діяльності, своєчасних і позитивних зрушень у споживчо-кооперативному русі, висловив своє ставлення до вирішення визначальних проблем кооперативного життя. Загалом робота М.В.Алімана показує загальну динаміку становища споживчо-кооперативної мережі на рубежі 1980-х – 1990-х років у контексті визначальних тенденцій економічного поступу.

На фоні складнощів соціально-економічного прогресу у 1990-х роках Мирослав Васильович звертався до історичного досвіду діяльності кооперативного руху. У результаті, з'явилися його праці, присвячені історії споживчої кооперації на Полтавщині у першій третині XX ст. [15; 16]. Звернення до досвіду роботи полтавських кооператорів не можна назвати випадковим чи єдино можливим варіантом здійснення наукової роботи. Полтавська кооперація першої третини XX ст. – була передовим осередком кооперативної роботи в країні і прикладом для наслідування. До аналізу кращих зразків діяльності і звернувся Мирослав Васильович. У роботах Алімана з цієї тематики проаналізовані причини започаткування споживчо-кооперативної роботи на Полтавщині, організаційно-господарський стан кооперативної мережі, політичні, адміністративно-правові та соціально-економічні умови її діяльності, утвердження кооперації на ринку товарів. Аналізом роботи полтавських кооператорів першої третини XX ст. у вкрай тяжких обставинах, зокрема війни і революції, Мирослав Васильович у черговий раз переконував у велетенських можливостях кооперативного сектора економіки і його спроможність і у сучасну епоху захищати матеріальні інтереси народу. Однак, для цього, як він вказував, «потрібна тільки добра воля влади і лідерів кооперативного руху» [16, 40].

В розвитку кооперативного руху Мирослав Васильович високо поставив якості тих, хто претендував на лідерство у ньому. Власне формуванню кадрового ресурсу кооперації він присвятив своє життя, працюючи у Полтавському кооперативному інституті – університеті економіки і торгівлі. Одна з випускників згодом характеризувала Мирослава Васильовича як «прекрасну людину, талановитого педагога і фахівця, чудового наставника і організатора» [17]. Однак, не зміг Мирослав Васильович утриматися і від демонстрації широкого спектру образів провідних кооперативних працівників. Його безпосередніми зусиллями (у співавторстві з Ю.М.Гавриленком) підготовлено видання «Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї», яка є своєрідною енциклопедією провідних працівників кооперативної ниви, а з тим і перевірених суспільною практикою якостей, потрібних для кооперативної роботи. Найсуттєвіші здобутки понад ста кооператорів України і зарубіжжя знайшли у цій праці належне вшанування і зафіксування [18]. Причетний Мирослав Васильович й до іншого видання про діячів української кооперації – тритомника «Українські кооператори». Більше десятка відомих постатей кооперативного руху удостоїлися перу Мирослава Васильовича Алімана [див.: 19].

Видному мислителю XIX ст., ідеологу кооперативного руху Миколі Петровичу Балліну М.В.Аліман (у співавторстві з Ю.М.Гавриленком) присвятив спеціальну монографію [20]. Постать Балліна не часто удостоювалася широких наукових дослідів. Сучасна епоха, дякуючи Мирославу Васильовичу, подарувала громадськості докладну працю про «піонера» української кооперації. Ця монографія виконана за усіма канонами науково-дослідної

роботи, і відзначається докладною історіографічною базою та джерельним забезпеченням. У ній в авторській інтерпретації відображено найсуттєвіші етапи життя і риси кооперативної роботи Миколи Балліна: його творчі зацікавлення і теоретичні погляди на кооперацію, практична організаційна діяльність у сфері кооперативного руху, літературно-видавнича праця діяча. Немаловажливо й те, що у книзі показано культурне середовище, з яким взаємодіяв і співпрацював Баллін – тобто, люди, які виконували суспільну місію будівництва кооперативного життя і відзначалися, як пише Аліман, «своїм захопленням і ентузіазмом» [20, 78].

Враховуючи роль Миколи Петровича Балліна в розвитку суспільної думки, значення його прикладу кооперативної роботи та характер доступності наукового видання для суспільства, Мирослав Васильович підготував і розраховану на широкий читацький загал сучасних кооперативних працівників серію статей про «піонера» української кооперації [зокрема: 21–22]. А загалом багато десятків газетних статей у кооперативній періодиці опублікував про видатних діячів кооперативного руху, зокрема Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Григорія Галагана, Бориса Мартоса, Миколу Верещагіна, Василя Доманицького, Олександра Чаянова та багатьох інших, чим уніс неоцінений внесок у популяризацію кооперативної ідеї та її провідників серед широких кіл громадськості.

Серед об'ємистих напрацювань Мирослава Васильовича – виконана разом з О.О.Нестулею багатотомна праця, присвячена українському політичному, державному і кооперативному діячу Борису Миколайовичу Мартосу. Серія книжок про Мартоса – довголітній фундаментальний проект ювіляра та ректора Полтавського університету економіки і торгівлі О.О. Нестулі. Ще у 1990-х роках Мирослав Васильович приступив до дослідження життя й діяльності Бориса Мартоса. Однак, знадобилося багато років цілеспрямованої праці, щоб увінчати її публікацією монументальної багатотомної роботи. Власне, у наукову розробку постаті Мартоса влитий весь досвід і сумлінність науково-дослідної діяльності Мирослава Васильовича та Олексія Олексійовича Нестулі, і що не менш важливо – громадська ініціативність особисто Алімана. Адже останні роки Мирослав Васильович не має стосунку до офіційного працевлаштування. Продуманий план втілення, ґрунтовна якісна робота з джерелами, консультації з зацікавленими фахівцями, громадський супровід проекту із презентаціями, круглими столами у різних інституціях та відзначенням ювілею Матроса на малій батьківщині у Градизьку – все це було сплановано і наполегливо якнайкраще організовано авторами.

На сьогодні вийшло друком п'ять томів праці «Борис Мартос і кооперація», і робота над проектом триває далі. Структура видання має оригінальну постановку – кожен з томів органічно пов'язаний з іншими, але водночас становить самостійну за тематикою книгу. Перша з них – власне, узагальнююча монографія про життя й діяльність Б.М.Мартоса [23]. У ній докладно розкрито наполегливу працю діяча українського національного і кооперативного руху у сфері кооперації, політики, науки і освіти. Однак, не лише в змістовності її цінність і концептуальна вага. Основна ідея книжки – працювати на благо Батьківщини слід за кожних обставин. Як це і робив Борис Мартос – і у дореволюційних умовах, і в революційній борні, і у пореволюційній еміграції. При цьому діяльність Мартоса показано на фоні ключових тенденцій і проблем епохи, у яку він жив.

Кожен з наступних томів відображає внесок Мартоса у певну галузь народногосподарського життя і науки. Друга книга містить докладний аналітичний огляд праць діяча з історії, теорії та практики кооперації, зроблений М.В.Аліманом і О.О.Нестулею, та роботи Мартоса відповідної проблематики, ряд з яких опубліковані вперше [24]. Наступна книга цієї серії «Організація й модерація зібрань у праці Бориса Мартоса» була підготовлена М.В.Аліманом, О.О.Нестулею та С.І.Нестулею і присвячена узагальненню організаційного досвіду Бориса Мартоса. Праця містить розгорнутий аналіз становлення Мартоса як кооперативного діяча, його організаційній роботі у сфері українського кооперативного руху та науково-освітнього життя, а також текст роботи «Організація і ведення зібрань». Остання узагальнила набутий широкою практикою кооперативної роботи та власний досвід Б.М.Мартоса у проведенні громадських заходів, і як стверджують автори і упорядники праці, «не втратила свого значення й тепер» [25, 49 та ін.].

Окрема книга присвячена такій немаловажливій проблемі господарської діяльності як ревізія. До її структури ввійшли докладний «Життєпис Бориса Мартоса» та праця діяча «Кооперативна ревізія» [26].

Не могла бути обділеною увагою й інша праця Мартоса «Теорія кооперації». Об'ємних праць з теорії кооперації науці і кооперативному руху подаровано взагалі небагато. Тому публікація цієї достатньо докладної роботи з чималої частки основних питань кооперативного життя має і пізнавальне, і суто практичне значення для вирішення сучасних проблем економіки. Праця має форму курсу лекцій, що дає можливість познайомитися й з кооперативними поглядами Бориса Мартоса, й багатьох інших теоретиків, ідеологів та практиків кооперативної справи. Робота загалом охоплює питання соціальної природи кооперації, економічних причин її виникнення і діяльності, видів кооперативної справи, організаційних принципів та традицій. Як і попередні книги, публікація творчо-наукового спадку діяча супроводжується науковою розвідкою про Б.М.Мартоса. У цій книзі, поряд з висвітленням основних етапів кооперативної роботи та іншої громадської праці, основний акцент зроблено на науково-педагогічну діяльність діяча [27].

Візьмемо сміливість сказати: Аліман, разом з О.О.Нестулею, своєю працею поставили своєрідний пам'ятник Мартосу, архітектуру і смисли якого вже не вдасться нікому перевершити на полі дослідження життя і діяльності цього українського діяча. Як сказано в одному з відгуків на цю працю, вона «з часу свого виходу буде служити основним дороговказом в осягненні видатної постаті вітчизняної історії» [28, 150].

Справжній вчений не знає віку. І це неодмінне правило суспільного буття цілком очевидно проявилося у долі Мирослава Васильовича. Ні літній вік, ні відсутність офіційної причетності до науково-освітніх установ не призупинили не лише наукову, а й громадсько-організаційну роботу. Громадська робота – основа кооперативного руху та й взагалі продуктивного поступу суспільства – ніколи не була обділена Мирославом Васильовичем. Вже тривалий час, поряд з науковою і навчальною, кооперативною діяльністю, Мирослав Васильович провадить роботу музейну. Музейна робота склала значний масив науково-громадської праці Мирослава Васильовича. Створення і діяльність Музею історії Полтавського університету економіки і торгівлі, який зафіксував розвиток навчального закладу, а разом з тим і економічний та кооперативний поступ Полтавщини, інших регіонів країни, загалом завдячує саме йому. Мирослав Васильович з властивою об'єктивністю вказує на багатьох ініціаторів та подвижників музейної справи у Полтавському університеті економіки і торгівлі [29]. Мабуть, воно десь так і було, однак інституціоналізація того музею і вихід на стезю стабільної роботи вочевидь завдячує Аліману, що, до речі, визнається авторитетними документами [30]. Комплектування фондів та створення і наповнення експозиції, представництво в усіх необхідних інстанціях та проведення екскурсій завдячує особисто Мирославу Васильовичу. З 2004 року проведено близько тисячі екскурсій, у яких взяло участь понад 20 тис. відвідувачів. Експозиція музею розміщена у 20-ти вітринах, що відображають ті проблеми, про які йшлося. Однак, серед багатьох експонатів уважний відвідувач помітить й портрет Тараса Шевченка – подарунок музею правління Черкаської облспоживспілки.

Багатогранність натури Алімана проявляється не лише у його трудовій діяльності кооператора і історика. Мирослав Васильович добре обізнаний з літературою і архітектурою, театром і музичним мистецтвом. Не дивно, що у якості наукового консультанта допомагав створенню пам'ятних знаків на честь видатних кооператорів: Миколи Балліна, Бориса Мартоса, Михайла Туган-Барановського та інших [7]. Автор цієї статті не може не згадати подорож з Мирославом Васильовичем по Черкасам. Архітектура будівель і пам'ятників, планування міста, репертуар драмтеатру і філармонії, поезія Василя Симоненка – не уникли його пильної уваги і оцінки.

Мирослав Васильович характером доброзичливий і категоричний, діловий і дипломатичний, уважний і вимогливий, цілеспрямований і мудрий, послідовний у своєму ставленні до людей, але при всьому – неодмінно спрямований на результат професійної діяльності. Останнє становить, очевидно, зміст його відносин з людьми, гуртує навколо нього науковців і господарників. Мирослав Васильович ініціатор багатьох наукових і

науково-практичних проектів, організатор їх втілення. Поряд з ним завжди чимало творчих особистостей, яким він приділяв увагу і піклування. Під час роботи у Центрі наукової організації праці спонукав працівників до науково-дослідної роботи, внаслідок чого його фахівці Віра Чорномаз та Іван Швачко захистили кандидатські дисертації, а Наталія Карпенко – кандидатську і докторську дисертації. Колишні студенти Полтавського філіалу Львівського торговельно-економічного інституту, де працював Мирослав Васильович, брати Ігор і Сергій Ніколенки стали докторами економічних наук. М.В.Аліман підтримував фахове зростання асистента Полтавського університету економіки і торгівлі Антоніни Фастовець, що позитивно вплинуло на підготовку нею кандидатської дисертації. Співпраця з проф. Т.В.Оніпко подарувала науковій літературі понад три десятка праць з історії споживчої кооперації та краєзнавства. Чимало науково-організаційних проблем Мирослав Васильович вирішував разом з доц. Михайлом Мовчаном.

І науковими, і суто практичними аспектами у сфері кооперації відзначилася співпраця М.В.Алімана з В.В.Гончаренком і А.О.Пантелеймоненком, які досягли статусу докторів наук, професорів, визнаних теоретиків і, що не менш важливо, практиків кооперативної справи. Зацікавленість кооперацією також єднала з багатьма науковцями Полтавського університету економіки і торгівлі: проф. Петром Балабаном, доктором економічних наук Георгієм Скляром, проф. Сергієм Гладким, кандидатом економічних наук Артемом Пожаром та ін. З великим натхненням здійснює Мирослав Васильович спільно з професорами Олексієм Нестулею, Світланою Нестулею, Юстиною Веригою дослідження діяльності Бориса Мартоса.

Співпрацею відзначені відносини і з вченими інших установ, зокрема професором Львівського торговельно-економічно університету Степаном Гелеєм, професором Московського кооперативного інституту Анатолієм Макаренком, науковцями Бєлгородського університету споживчої кооперації та Гомельського кооперативного інституту. Чимало кооперативно-просвітніх та наукових справ здійснено з практиками кооперативної роботи та істориками В.П.Рекрутом і Ф.І.Ленченком.

Як до удач своє долі ставиться Мирослав Васильович до зустрічі на життєвому шляху Василя Коперсака – директора Чернівецького кооперативного технікуму, Семена Сіденка – ректора Львівського торговельно-економічного інституту, Івана Кириченка – директора Полтавської міжрайонної універсальної оптової бази, Степана Кисляка – директора Українського філіалу Центрального інституту наукової організації праці, управління і раціоналізації, Михайла Діанича, Віктора Дорохіна та Олексія Нестулі – ректорів Полтавського кооперативного інституту – університету економіки і торгівлі, співробітників «Вістей Центральної спілки споживчих товариств України». Мирослав Васильович називає їх «прекрасні фахівці і добрі люди». Вони сприяли становленню М.В.Алімана як кооператора-практика та вченого-економіста і історика. Усім їм Мирослав Васильович вдячний, що трапилися на його життєвому шляху [10].

Висновки. Історик і вчений-економіст, практик кооперативної роботи, педагог та ініціатор громадських проектів – класичні ознаки справжнього кооператора з часів зародження, становлення і розквіту кооперативного руху – притаманні Мирославу Васильовичу. Він з честю продовжив не лише традицію, а й саму суть кооператора як інтелектуала і громадського працівника. Зміг це зробити у складних умовах епохи, яка не сильно сприяла кооперативному поступу.

Науково-творча спадщина М.В.Алімана – це науково-пізнавальний ресурс та методологічна база практичної кооперативної роботи. Підготовка законодавства про кооперацію, планів розвитку кооперативного господарювання, підготовка кадрів для кооперації, наділених якостями, випробуваними реальністю кооперативного буття минулого і сучасності – все це стало результатом праці ювіляра. Діяльність Мирослава Васильовича пройшла крізь декілька епох. На жаль, практика життя не завжди належно враховує позиції і можливості таких як Мирослав Васильович щодо економіко-кооперативних питань, зрештою як і інтелектуального середовища у цілому. Такі вже ознаки минулої і нашої доби. Однак, власну суспільну місію Мирослав Васильович як вчений і практик господарської роботи успішно виконав.

За сторінками долі М.В.Алімана любов до Батьківщини. Ніщо інше так не змушувало Мирослава Васильовича до такого широкого спектру праці. Можна гадати над мотивами людських дій, і то буває справа складна і невдячна. Однак, послідовні дослідження успішного фахового господарника і економіста Алімана саме у сфері історії вказують на істинну причину його невтомної праці. На зачатті історичної науки в Україні «малоросійські» історики вказали на причину появи історіописання – за цікавістю до історичного минулого – любов до Батьківщини – «до отчизни своєї», як сказано у передмові до Густинського літопису, створення і збереження якого пов'язано з Полтавщиною [31]. Символічно, що наступні століття не дали перерватися ні традиції, ні істинним мотивам творчої праці, і на Полтавщині XX – XXI ст. з усією яскравістю проявилася в Україні широка організаційно-господарська, наукова і громадська робота Мирослава Васильовича Алімана.

Список використаної літератури

1. Вітаємо! // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2005. – №39. – 23 вересня. – С.2.
2. Нагірняк О. Літописець кооперації / О.Нагірняк // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2007. - №27. – 5 липня. – С.11.
3. Нагірняк О. Літописець кооперації / О.Нагірняк // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2007. - №27. – 6 липня. – С.1, 6, 7.
4. Гелей С.Д. Львівська комерційна академія. Нарис історії / С.Д.Гелей. – Львів: Вид-во Львів. ком. акад., 2008. – 624 с.
5. Аліман Мирослав Васильович : біобібліографічний покажчик / уклад. О. П. Галицька, О. В. Нестеренко: 2-ге вид. випр. й доповн.. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2013. – 92 с.
6. Аліман Мирослав Васильович : біобібліографічний покажчик / уклад. О. П. Галицька, І. О. Нестеренко: 2-ге вид. випр. й доповн.. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2014. – 118 с.
7. [Пантелеймоненко А.О.] Взірець самовідданого служіння кооперативній ідеї / [А.О.Пантелеймоненко] // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2015. - №38. – 17 вересня. – С.13.
8. Аліман М.В. для Федяй Т.П. [Лист]. Машинопис. 16.12.2002. – 3 арк.
9. Мартос Б. Визвольний здвиг України / Б.Мартос. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1989. – 320 с.
10. Аліман М.В. [Спогади]. Полтава. 1.09.2020 – 13.09.2020. Рукопис, машинопис. – 3+2+5 н.с.
11. Алиман М.В. Совершенствование торговой деятельности межрайонных оптовых баз потребительской кооперации: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.00.05 – экономика, организация управления и планирования народного хозяйства (кооперативная торговля) / М.В.Алиман. – Москва, 1977. – 24 с.
12. Центральный институт научной организации труда, управления и рационализации – ЦИНОТУР [в] Московский кооперативный институт. Специализированный Совет по присуждению ученой степени кандидата экономических наук. [Письмо]. 27.10.1977. Машинопис. – 1 арк.
13. Чаянов А.В. Крестьянское хазяйство: избранные произведения / А.В.Чаянов. – Москва: Экономика, 1989. – 492 с.
14. Аліман М.В. Споживча кооперація України в умовах економічної кризи і переходу до ринкової економіки (90-ті роки XX ст.): історико-економічний огляд / М.В.Аліман. – Полтава: ПКІ, 1994. – 48 с.
15. Аліман М.В. Розвиток споживчої кооперації Полтавщини на початку XX століття / М.В.Аліман. – Москва: Центроспілка, 1995. – 20 с.
16. Аліман М.В. Споживча кооперації Полтавщини у 20-ті роки XX століття / М.В.Аліман. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 44 с.
17. Відповіді на запитання анкети: Яких викладачів згадуєте з особливою вдячністю? Чому? // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 1998. - №39. – 24 вересня. – С.8.
18. Аліман М.В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М.В.Аліман, Ю.М.Гавриленко. – Донецьк: Проект, 2000. – 295 с.
19. Українські кооператори. Історичні нариси. У 3-х кн. – Книга 1. – Львів: Укоопосвіта, 1999. – 456 с.; Кн. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.; Кн. 3. – Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 328 с.
20. Аліман М.В. Кооператор Микола Баллін. Історичний нарис / М.В.Аліман, Ю.М.Гавриленко. – Донецьк: Новый мир, 2002. – 208 с.

21. Аліман М. В. Микола Баллін – піонер вітчизняної кооперації / М. В. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 1999. – 2 вересня. – С. 5.
22. Аліман М. Він гордився званням кооператора: до 180-річчя від дня народження Миколи Петровича Балліна / М. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2009. – 3 вересня. – С. 2.
23. Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація. Кн.1: Кооперативна діяльність Б.Мартоса / О.О.Нестуля, М.В.Аліман. – Полтава: ПУЕТ, 2017. – 234 с.
24. Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація. Кн.2: Б.Мартос про кооперацію і кооператорів / О.О.Нестуля, М.В.Аліман. – Полтава: ПУЕТ, 2018. – 246 с.
25. Аліман М.В. Організація й модерація зібрань у праці Бориса Мартоса / М.В.Аліман, О.О.Нестуля, С.І.Нестуля – Полтава: ПУЕТ, 2018. – 196 с.
26. Нестуля О.О. Борис Мартос і його праця про ревізію / О.О.Нестуля, М.В.Аліман, Ю.А.Верига. – Полтава: ПУЕТ, 2019. – 228 с.
27. Нестуля О.О., Аліман М.В. Теорія кооперації Бориса Матроса / О.О.Нестуля, М.В.Аліман. – Полтава: ПУЕТ, 2019. – 260 с.
28. Терещенко Т.В. [Рецензія]: Нестуля О.О., Аліман М.В. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2-х кн. Кн.1: Кооперативна діяльність Б.Мартоса / О.О.Нестуля, М.В.Аліман; за ред. О.О.Нестулі. – Полтава: ПУЕТ, 2017. – 233 с. / Т.В.Терещенко // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2017. – Вип. 4. – С. 143-150.
29. Аліман М.В. Історія в експонатах / М.В.Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2004. - №34. – 19 серпня. – С.11.
30. Нагородний лист [Представлення М.В.Алімана до нагородження Почесною грамотою Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств та Центрального комітету Профспілки працівників споживчої кооперації України]. – Полтава, Полтавський університет економіки і торгівлі. 18 червня 2019 р. – 1 арк.
31. Густинський літопис // Ізборник. Історія України IX – XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm

References

1. (2005, September 23). Congratulations! *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny. Dilovyj vypusk (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine. Business issue), 39*, 2. (in Ukr.)
2. Nagirnyak O. (2007, July 5). Chronicler of cooperation. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine), 27,* 11. (in Ukr.)
3. Nagirnyak O. (2007, July 6). Chronicler of cooperation. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny. Dilovyj vypusk (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine. Business issue), 27,* 1, 6,7. (in Ukr.)
4. Geley S. D. (2008). *Lviv Academy of Commerce. Essay on history*. Lviv : Lviv Commercial Academy Publishing House. (in Ukr.)
5. Halytska O. P., & Nesterenko O. V. (Comps.). (2013). *Aliman Myroslav Vasyliovych: biobibliographic index*. Poltava : Editorial and Publishing Department of PUET. (in Ukr.)
6. Halytska O. P., & Nesterenko I. O. (Comps.). (2014). *Aliman Myroslav Vasyliovych: biobibliographic index*. Poltava: Editorial and Publishing Department of PUET. (in Ukr.)
7. [Panteleimonenko A. O.] (2015, September 17). Example of selfless service to the cooperative idea. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine), 38,* 13. (in Ukr.)
8. [Aliman M. V.] (2002). *Aliman M. V. For Fedya T. P.* [Letter]. Typescript. 12/16/2002. (in Ukr.)
9. Martos B. (1989). *Liberation movement of Ukraine*. New York ; Paris ; Sydney ; Toronto. (in Ukr.)
10. Aliman M. V. (2020). *[Memoirs]. 09/01/2020–09/13/2020*. Poltava. Manuscript, typescript. (in Ukr.)
11. Aliman M. V. (1977). *Improvement of trade activity of interdistrict wholesale bases of consumer cooperation (Extended abstract of Candidate's thesise)*. Moscow. (in Russ.)
12. (1977). *Central Institute of Scientific Organization of Labor, Management and Rationalization – TSINOTUR [in] Moscow Cooperative Institute. Specialized Council for awarding the degree of Candidate of Economic Sciences. [Writing]. 10/27/1977*. Typescript. (in Russ.)
13. Chayanov A. V. (1989). *Peasant economy: selected works*. Moscow : Economy. (in Russ.)
14. Aliman M. V. (1994). *Consumer cooperation of Ukraine in the conditions of economic crisis and transition to market economy (90s of the XX century): historical and economic review.* Poltava : Poltava Cooperative Institute. (in Ukr.)

15. Aliman M. V. (1995). *Development of consumer cooperation in Poltava region in the early twentieth century*. Moscow : Central Union. (in Ukr.)
16. Aliman M. V. (2006). *Consumer cooperation of Poltava region in the 1920s*. Poltava : Editorial and Publishing Center PUSKU. (in Ukr.)
17. (1998, September 24). Answers to the questionnaire: Which teachers do you remember with special gratitude? Why? *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine), 39*, 8. (in Ukr.)
18. Aliman M. V., & Gavrilenko Y. M. (2000). *Outstanding figures of the cooperative movement and their ideas*. Donetsk : Project. (in Ukr.)
19. Geley S. D. (Ed.). (1999–2007). *Ukrainian cooperators. Historical essays* (3 vols). Lviv : Lviv Commercial Academy Publishing House. (in Ukr.)
20. Aliman M. V., & Gavrilenko Y. M. (2002). *Cooperator Mykola Ballin. Historical essay*. Donetsk : New World. (in Ukr.)
21. Aliman M. V. (1999, September 2). Mykola Ballin – a pioneer of domestic cooperation. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny* (*Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine),* 5. (in Ukr.)
22. Aliman M. (2009, September 3). He was proud of the title of cooperator: to the 180th anniversary of the birth of Nikolai Petrovich Ballin. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine),* 2. (in Ukr.)
23. Nestulya O. O., & Aliman M. V. (2017). *Boris Martos and cooperation* (Vol. 1). Poltava : Poltava University of Economics and Trade. (in Ukr.)
24. Nestulya O. O., & Aliman M. V. (2018). *Boris Martos and cooperation*. (Vol. 2). Poltava : Poltava University of Economics and Trade. (in Ukr.)
25. Aliman M. V., Nestulya O. O., & Nestulya S. I. (2018). *Organization and moderation of meetings in the work of Boris Martos*. Poltava : Poltava University of Economics and Trade. (in Ukr.)
26. Nestulya O. O., Aliman M. V., & Veriga Yu. A. (2019). *Boris Martos and his work on revision.* Poltava : Poltava University of Economics and Trade. (in Ukr.)
27. Nestulya O. O., & Aliman M. V. (2019). *Boris Martos theory of cooperation*. Poltava : Poltava University of Economics and Trade. (in Ukr.)
28. Tereshchenko T. V. (2017). [Review]: Nestulya O. O., Aliman M. V. Boris Martos and cooperation: a monograph. In 2 books. Book 1. – Poltava : Poltava University of Economics and Trade, 2017. – 233 p. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: istorychni nauky (Bulletin of Cherkasy University. Series: historical sciences), 4,* 143–150. (in Ukr.)
29. Aliman M. V. (2004, August 19). History in exhibits. *Visti Centralnoyi spilky spozhyvchyx tovarystv Ukrayiny (Bulletin of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine), 34,* 11. (in Ukr.)
30. (2019, June 18). *Award letter [Presentation of M. V. Aliman for awarding the Certificate of Honor of the All-Ukrainian Central Union of Consumer Societies and the Central Committee of the Trade Union of Consumer Cooperatives of Ukraine]*. Poltava, Poltava University of Economics and Trade. 2019. (in Ukr.)
31. Gustin's chronicle. Collection. History of Ukraine IX – XVIII centuries. Original sources and interpretations. Retrieved from http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, (Cherkasy,Ukraine),
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

CONSISTENT WORKER IN THE FIELD OF ECONOMIC PRACTICE, THEORY AND HISTORY OF UKRAINIAN COOPERATION (On the occasion of the 80th anniversary of Myroslav Vasyliovych Aliman)

Abstract. Introduction. *In September 2020, the Ukrainian cooperator, scientist-economist and historian Myroslav Vasyliovych Aliman celebrated his 80th birthday. The anniversary gives an occasion to analyze the life path and scientific achievements of the figure.*

Purpose *of the article – to analyze the achievements of organizational, economic and scientific work of Myroslav Vasyliovych Aliman.*

Results. *Myroslav Aliman was born in 1940 and grew up in a peasant family. After graduating with a degree in economics, he quickly made a career in the economic structures of the Ukrainian Union of*

Consumer Societies. He worked as a warehouse manager, deputy director of the wholesale base of the Poltava Union of Consumer Cooperatives. For ten years he headed the Poltava regional center of scientific organization of labor of cooperative institutions. In this position, Aliman improved the work of consumer cooperation in Ivano-Frankivsk, Poltava, Ternopil, Cherkasy, Kharkiv regions and other regions of Ukraine.

In 1977, M. V. Aliman defended his dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences (Ph.D.), which is devoted to the problems of organization of cooperative trade. Since 1982, Aliman has worked at Poltava University of Economics and Trade as a senior lecturer, associate professor, head of the department, vice-rector and honorary professor of the university. In the transition to a market economy, M. V. Aliman was involved in the development of cooperative legislation of Ukraine, plans for the development of consumer cooperation. In his scientific works he analyzed the state of adaptation of cooperative organizations to new economic conditions.

The history of the cooperative movement also became the object of M. V. Aliman's research. Develops problems of the history of cultural and educational work of the cooperative, regional aspects of the development of the cooperative, the activities of leading cooperative figures. He created a thorough work dedicated to a prominent representative of public opinion in the nineteenth century and cooperator Nikolai Ballin. M. V. Aliman dedicated the five-volume edition to the history of the activity of the Ukrainian cooperative and political figure, the Prime Minister of the Ukrainian People's Republic Borys Martos. In total, Aliman is the author of more than 400 published scientific works.

M. V. Aliman is the initiator of many public projects for the development of cooperation. Among his initiatives is the creation of the Museum of History of Poltava University of Economics and Trade, which he has headed since 2004.

Originality. *For the first time a historiographical review of M. V. Aliman's scientific works on history is presented.*

Conclusion. *M. V. Aliman's scientific heritage is a cognitive resource and methodological basis of practical cooperative work. The experience of organizing cooperative trade and the activities of dozens of cooperative figures is reflected in the scientific works of the figure.*

Key words: *Myroslav Vasyliovych Aliman, cooperative movement, consumer cooperation, economy, history.*

Одержано редакцією 21.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-140-145

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,
Orcid ID: 0000-0002-2445-968X
e-mail: telvak1@yahoo.com

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-7825-3871
e-mail: masnenko@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ В РЕЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ*
(Марта Студенна-Скруква. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. – 410 с.)

Ім'я дослідниці Марти Студенної-Скрукви вже від кількох років добре знане в Україні як авторки першої польської монографічної праці про український Донбас. Її книга, що стала доопрацьованим варіантом захищеного у Познані докторату, доволі оперативно потрапила в поле зору українських істориків і була прорецензована на сторінках кількох періодичних видань**. Вочевидь, ці критичні відгуки привернули увагу до студії вихованки познанського історіографічного осередку, що мало наслідком реалізацію ідеї україномовного перекладу її книги. Цей задум за фінансової підтримки міжнародного фонду «Відродження» реалізувала «Лабораторія законодавчих ініціатив», що є одним із провідних аналітичних центрів України, який засновано у 2000 р. за ініціативи випускників Національного університету «Києво-Могилянська академія». На жаль, попри чималу актуальність проблеми, українське видання монографії фактично пройшло непоміченим,

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України (конкурсний проєкт № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)»).

** Тельвак В. Рец. на книгу: Marta Studenna-Skrukwa, Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 307 s. // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 219-225; Telwak W. Pierwsza polska książka o ukraińskim Donbasie (Marta Studenna-Skrukwa, Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 307 s.) // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin, 2014. – Volume VIII. – S. 558-564.

так і не дочекавшись не тільки належного обговорення в середовищі фахівців (насамперед, істориків, політологів, соціологів та культурологів), але й взагалі жодної критичної рефлексії, ба, й навіть бібліографічної згадки. Заповнюючи цю лакуну, звернемо увагу колег на ту важливу обставину, що написана до відкритої російської агресії книга М. Студенної-Скрукви дає багато цікавого компаративного матеріалу, що дозволяє не тільки перевірити влучність її спостережень, але й сконфронтувати його із сучасною ситуацією на Донбасі – як на українській, так і на окупованій його частинах.

Загалом, події останніх років перетворили проблему вивчення регіональних ідентичностей в Україні на доволі популярний дослідницький напрямок сучасної історіографії, де все частіше національне минуле пропонують розглядати крізь призму історії регіонів. При цьому, на жаль, історіографічний дискурс нерідко політизується – сучасні дискусії в українському суспільстві довкола проблем федералізації країни та необхідності посилення економічної та політичної самостійності регіонів певною мірою сковують обговорення подібних питань, змушуючи дослідників постійно враховувати їхню резонансність. Тому варто вітати зацікавленість польських колег проблемою формування сучасного українського суспільства крізь призму вивчення історичних передумов культурної, національної та економічної своєрідності Донбасу та підкреслити актуальність здійсненого познанською колегою дослідження. Сподіваємося, що її цікава та, як спробуємо показати нижче, змістовна студія, буде врешті помічена українськими дослідниками як проникливий погляд «з боку», що дозволить перейти на якісно новий рівень дискусій.

У вступній частині праці Авторка зосередилася на обґрунтуванні актуальності обраної теми, її меті та дослідницьких завданнях. Авторський наратив структурують два взаємопов'язані питання – в який спосіб історично зумовлена самобутність Донбасу впливає на процес формування сучасного українського суспільства від моменту здобуття незалежності, а також як після 1991 р. в українському суспільстві сприймається багатоаспектна регіональна специфіка Донбасу. Також доволі багато уваги у вступі присвячено визначенню територіальних меж праці та поясненню обраної Авторкою методології дослідження, а також прийнятої термінології. Оскільки найбільшу складність очікувано викликало визначення поняття «Східна Україна», М. Студенна-Скруква цілком обґрунтовано обрала найбільш колоритний у національно-культурному плані та своєрідний у політичному сенсі східноукраїнський регіон – Донбас.

Якщо більшість визначених Авторкою базових понять роботи не викликають дискусії, звернемо увагу на неоднозначність запропонованого нею поняття «руська культура України» («ruska kultura Ukrainy»), котре виникає з усталеного в польській і українській мові розуміння етноніма «русин» як самоназви мешканців української частини населення Галичини аж до початку Першої світової війни. Відповідно похідний від нього прикметник «руський» польськими та українськими істориками узвичаєно сприймається як синонімічний українському населенню галицького краю. Більш відповідними, на нашу думку, тут були би або калька з української («rosijska») або з російської («russkaja») мов.

Схвалення заслуговують історіографічні пошуки Авторки – вона віднайшла та опрацювала солідний компендіум підставових для її теми текстів українських, польських, російських, американських і німецьких дослідників зі зрозумілим акцентом на працях останніх десятиліть. Водночас, з поля зору Авторки випали декілька важливих опрацювань українських учених періоду незалежності, котрі безперечно збагатили б її розуміння поставлених у книзі проблем. Згадаємо хоча б колективну монографію «Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні» (Львів, 2009), спеціальне число журналу «Схід-Захід» (Харків, 2008), а також праці О.Кокорської («Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки XX ст.)»), О.Стяжкіної («Культурные процессы в Донбассе в 1960 - нач. 90-х гг.»), П.Тимофеєва («Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х рр. XX ст.)»), Н.Малярчук («Росіяни в Донбасі (20-30 рр. XX ст.)»), А.Маргулова («Урбанізаційні процеси в Донбасі у 1861-1917 роках «), О.Обидьонової («Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки XX століття»), Н.Шипік («Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943-1955 рр.»), Л.Тарасенко («Вплив підприємницької діяльності на соціальне розшарування

селянства Донбасу у 20-і рр. ХХ ст.»), С.Андросової («Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. ХХ ст.») та ін. Відзначимо, що останні з названих робіт є захищеними в Україні дисертаційними працями, тож з їх змістом без великих труднощів можна було познайомитися за допомогою сайту Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Значною повнотою також позначено огляд джерельної бази праці. Авторка цілком слушно сфокусувалася на науковій літературі свого предмету, розлогому соціологічному матеріалі, публіцистиці доби української незалежності, опублікованих документах, різнопланових наративних джерелах, врешті – інтернет-ресурсах (с. 22-25). У підсумку, вказані джерела цілком уможливлюють реалізацію поставлених у монографії завдань.

Перший розділ книги має теоретично-історіографічний характер. Авторка, крізь призму сучасних націологічних концепцій, насамперед зосереджується на проблемі конструювання української національної ідентичності, слушно вказуючи, що цей процес є надзвичайно складним з огляду на численність суспільних сил, котрі зацікавлено приймають у ньому участь. Розглядаючи історичний аспект проблеми, дослідниця вірно відзначає етапність 1991 р., коли Україна здобула незалежність і з новою силою спалахнули дискусії про необхідність врахування специфіки етнічного та культурного обличчя її поодиноких регіонів у процесі формування української політичної нації. І в цьому плані найбільш емоційним є суспільне обговорення двох антагоністичних українських регіональних культур – галицької та донбаської. Феномен останньої, висновує М. Студенна-Скруква, насамперед полягає в тому, що населення Донбасу свою регіональну ідентичність вважає більш значущою від національної.

Як дає собі раду українська наука протягом останніх двадцяти років з проблемою узгодження загальнонаціонального історичного наративу та його регіональних версій, Авторка демонструє в подальших частинах першого розділу. Це, на наш погляд, найбільш дискусійна частина роботи. М. Студенна-Скруква зосереджується на характеристиці головних напрямків української історіографії після 1991 р., якими, на її думку, є «національний» і «пострадянський». У подальшій частині праці авторка вказує також на існування «неотрадиційного напрямку української історіографії» (с. 51-55). На наше переконання, така класифікація не є вдалою, оскільки не відбиває реальний стан справ в українській гуманітаристиці. Насправді, тотальна більшість сучасних українських істориків – від Львова до Донецька – сповідують національний історіографічний канон, що є модернізованою версією спадщини чолових представників історичної науки початку ХХ ст. – Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського, які, відповідно, у своїх працях акцентували етнічний чи територіально-державницький чинники історичної еволюції українського народу. І навіть часто згадувані Авторкою лідери сучасної української науки – Наталя Яковенко та Ярослав Грицак – фактично достосовують розроблену М. Грушевським історичну схему до новітніх методологічних підходів.

Загалом, дослідники сучасної української історіографії, аналізуючи дискусію довкола проблеми шляхів конструювання національного гранд-наративу, говорять про існування двох груп істориків – «традиціоналістів» та «ревізіоністів» (Г. Касьянов) чи «новаторів» (В. Яремчук). Перші відстоюють класичну лінійну схему націотворення. Другі натомість наполягають на модерності української нації та вказують на наявність розривів у процесі націотворення. Доволі докладно концептуальні засади двох напрямків і дискусії між їх представниками відображено в колективній монографії «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (Львів, 2004), що, на жаль, не потрапила в поле зору Авторки.

Також сумнівним виглядає твердження М. Студенної-Скрукви про домінування львівських істориків серед представників «національного» напрямку. Дослідниця навіть, цілком безпідставно, на нашу думку, львівський історіографічний осередок називає «львівською школою» (с. 56). Насправді, оцінки ключових подій національної історії, як і їхнє понятійне визначення (наприклад, згадане авторкою поняття «Визвольні змагання»), мало чим відрізняються в інтерпретаціях не тільки львівського та київського осередків, але й їхніх колег з Дніпропетровська, Харкова чи Донецька. Простежити регіональну

відмінність в інтерпретаціях національної історії складно також з огляду на значну мобільність багатьох українських істориків, котрі нерідко, викладаючи на провінційних університетах, працюють також в провідних академічних історичних інститутах в Києві (насамперед, в Інституті історії НАН України та Інституті української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського) та беруть участь в академічних видавничих проєктах. Більшість українських істориків, повторюся, сповідують модернізовану тією чи іншою мірою традиційну схему історії, в головних своїх моментах розроблену в першій третині XX ст.

Не погодимось і з твердженням Авторки, «що так сильно національно-орієнтована історія Галичини залишає на маргінесі альтернативні для українського національного проекту рухи та ідеї, значущі в історії регіону, наприклад загальноруський рух (москвофільство)» (с. 61). Щоби зрозуміти безпідставність цієї тези, порадимо Авторці звернутися хоча б до ґрунтовних студій львівських дослідників Мар'яна Мудрого, Олени Аркуші та Олексія Сухого.

Про невдалість обраної Авторкою класифікації свідчить і її характеристика «пострадянського» напрямку. Адже єдиний названий в розділі її представник – Петро Толочко в своїх поглядах апелює до не менш традиційного в українській національній історіографії погляду на давньоруську цивілізаційну спадщину, розроблену іншим визначним (поряд із М. Грушевським) представником київської школи Володимира Антоновича – Дмитром Багалієм ще протягом першої третини XX ст. Проросійські ж акценти поглядів П. Толочка на інші періоди українського минулого, про які згадує Авторка, варто приписати, на нашу думку, радше впливам поширеної на Наддніпрянщині малоросійської ідеології, аніж симпатіям до концептуальної спадщини радянської науки. «Малоросійство» також цілком добре пояснює проросійську публіцистику Дмитра Табачника – цілком кон'юнктурну, адже, як це не парадоксально, в своїх історичних працях колишній міністр освіти (фаховий історик, доктор історичних наук) цілком наслідував тези прихильників «національного» напрямку.

Загалом же, на нашу думку, Авторці в першому розділі варто було порівняти ідеї представників «національного» напрямку з концепцією Павла Магочія, котрий в праці «Історія України» чи не вперше запропонував регіональній погляд на український гранд-наратив. Натомість, у тексті розділу праця П. Магочія навіть не загадана, хоча М. Студенна-Скруква широко послуговується нею при розгляді інших проблем.

Закінчує перший розділ аналіз проблеми існування в Україні двох ідейних полюсів, котрі витворюють відмінні концепції української національної ідентичності – Галичини та Донбасу. При цьому головною тезою національного проекту Донбасу є формування новочасного українського народу на підставі засади громадянства. В цьому контексті, слушно твердить М. Студенна-Скруква, в процесі формування загальноукраїнської спільноти більше значення мають політичні та економічні зв'язки, тоді як етнічні та культурні належать до приватної сфери.

У цій частині роботи ми хотіли б піддати глибшій дискусії тезу Авторки про «слабкість» центру (Києва), за впливи на який нібито ведуть постійну боротьбу еліти Галичини та Донбасу. Значним спрощенням на нашу думку, є переконання дослідниці, що «сам Київ ані не генерує власного проєкту, ані також не сприяє налагодженню діалогу між уже існуючими проєктами» (с. 89). Якщо заглибитись в недалеку історичну ретроспективу, то можна із впевненістю сказати, що так званий «галицький проєкт України», як це розуміє Авторка, в засаді своїй є Наддніпрянським інтелектуальним витвором, адже його генераторами виступили київські інтелектуали Володимир Антонович, Олександр Кониський та їхній ідейний учень Михайло Грушевський. Лише через неможливість реалізувати цей проєкт в Центральній Україні в умовах дискримінаційної національної політики царату, він був перенесений в Галичину, де ліберальні умови конституції Австро-Угорської імперії уможливили вільну національну працю українцям. Та за перших же ознак лібералізації політичної ситуації на Наддніпрянщині, як це було в 1905-1907 рр., 1917-1921 рр. і потім починаючи від 1991 р., цей проєкт абсолютно природно «приживався» в Центральній Україні. Галичина, на нашу думку, виступала в українській історії своєрідним

«ідейним резервуаром», в якому національний проєкт, вироблений у Києві, чекав на кращі часи, забарвлюючись, зрозуміло, в тони регіональної специфіки. Підтверджують цей погляд і сучасні соціологічні дані, адже тотально здомінована в останні роки економічно і адміністративно елітами Східної України центральна частина нашої держави традиційно симпатизує проукраїнським національним політичним силам.

До дрібної фактологічної помилки цього розділу віднесемо традиційне в західній україністиці величання Михайла Грушевського «першим президентом Української Народної Республіки». Як відомо, прийнята у квітні 1918 р. Конституція УНР не передбачала посади президента, а в історіографії міф про президентство М.Грушевського утворився та поширився на хвилі вшанування його пам'яті після трагічної смерті в 1934 р.

Наступні три розділи Авторка присвячує всебічному аналізу регіональної специфіки Донбасу. Цей аналіз слушно здійснено в хронологічному порядку, хоча його вісь складають декілька вибраних ключових проблем. Насамперед, дослідниця зосереджується на осмисленні феномену «російської» культури України, яка розуміється як матеріальна та духовна спадщина українського суспільства, котра сформувалася під безпосереднім російським цивілізаційним впливом та артикулювалася російською мовою на українсько-російському етнічному і культурному прикордонні. В історичній ретроспективі Авторка відтворює процес колонізації українських степів від козацьких часів і до доби модернізаційних змін, що наступила на зламі XIX-XX ст. У підсумку, інтенсивні міграційні процеси створили специфічну етнічну структуру регіону, котру, слідом за українськими дослідниками, названо українсько-російською домінуючою коаліцією.

Далі М. Студенна-Скруква аналізує процес встановлення контролю держави над Донбасом в роках російської революції та громадянської війни. В цій частині праці увагу присвячено проблемі обговорення місця Донбасу в концепціях чолових представників українського національного руху в перших десятиліттях XX ст. Також доволі докладно відтворено вплив радянської держави на міжетнічні взаємини в регіоні. Завершують розділ цікаві авторські розважання над сьогоденням статусу «російської» культури на Донбасі, підкріплені даними різнопланових соціологічних досліджень і численними матеріалами проведених Авторкою інтерв'ю.

В центрі авторської уваги в третьому розділі перебуває шахтарська культура Донбасу, котра розглядається як у вимірі щоденності, так і вищих проявів духовних потреб людини. В хронологічному ключі Авторка поступово відтворює еволюцію культурного обличчя краю від другої половини XIX ст., коли Донбас символізувала «баракова культура», через радянську добу, в пропаганді якої шахтарський край був презентований як своєрідна «вітрина соціалізму» до останнього двадцятиліття, коли донецький регіон характеризує надзвичайно глибока соціальна диференціація та перманентні ностальгійні настрої за радянським минулим. Відзначимо, що складний аналітичний матеріал, представлений у цьому розділі, Авторка доволі вміло ілюструє добре підібраним фольклорним матеріалом, що дозволяє відчути колорит досліджуваного регіону. Надзвичайно важливою стороною цього розділу є також проведені Авторкою численні паралелі та порівняння економічних і культурно-соціальних процесів, що відбувалися на Донбасі та в шахтарських осередках польського Шльонська. Підкреслимо, що це перші в історіографії настільки докладні порівняння.

Поряд із цим, хотілося б відзначити не зауважену Авторкою цікаву тенденцію в культурному житті Донбасу кінця 90-х років, пов'язану з намаганням його еліт віднайти та експонувати суто українську національну складову в культурній поліфонії регіону, доводячи тим самим його право на рівний культурний діалог з Києвом. Тут ідеться в першу чергу про започаткування традиції вшанування пам'яті одного з лідерів українського дисидентського руху Василя Стуса, який більшу половину свого життя провів на Донбасі. Певний час навіть обговорювалася ідея присвоїти його ім'я Донецькому національному університету. Названу тенденцію ілюструє також вшанування іншої видатної для української пісенної культури постаті і уродженця Донецька – оперного співака Анатолія Солов'яненка, якому на одній з центральних площ Донецька було встановлено позолочений пам'ятник, на п'єдесталі якого були викарбувані слова «Гордість України – Анатолій

Солов'яненко – «Шахтарський Герцог»». Взагалі, доволі цікаво, на нашу думку, було б простежити політику пам'яті влад місцевих громад Донбасу в останнє двадцятиліття за змінами назв вулиць і встановленням нових пам'ятників, адже відображена в них специфіка регіонального «героїзму» є одним із найпотужніших способів презентувати місцеві особливості, викликати емоційне відчуття та переживання належності до місцевої спільноти і водночас вписати цю спільноту до ширшого – національного чи державного контексту. Відзначимо, що пам'ятники Донецька істотно відрізняються від пам'ятників інших міст, наприклад від київських, насамперед акцентуванням різного роду фізичної праці, що є черговим доказом наявності в регіоні власної ідентичності.

Четвертий розділ відведено аналізу складної проблеми сепаратистських тенденцій, обговорення можливості яких розпочалося на Донбасі в період розпаду Радянського Союзу і надзвичайно загострилося зараз. Авторка слушно відзначила, що саме Донбас, поряд із Кримом, сприймається в українському суспільстві як регіон, від еліт та російської етнічної меншини якого можна очікувати іредентистських рухів в сторону Росії. Залучивши цікавий соціологічний матеріал, Авторка, на нашу думку, зробила цілком обґрунтований висновок, що сепаратизм на Донбасі варто розуміти радше як критичний стосовно до суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, в котрому актуалізована певна форма бунту російськомовних українців; як своєрідну ідею, котра символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву.

У висновках до монографії, у розрізі цілої теми, узагальнено головні особливості регіональної ідентичності Донбасу та визначено вплив випродукованих його елітами символів і міфів (у першу чергу міфу сепаратизму) на сучасний національний дискурс в Україні. На нашу думку, у цій підсумковій частині праці доцільним було би також окреслити перспективні напрямки подальшого вивчення регіональних особливостей донецького регіону та їх впливу на загальноукраїнські націотворчі процеси.

Загалом, М. Студенна-Скруква провела глибоке наукове дослідження та отримала нові якісні результати, що мають поважну новизну та дозволяють суттєво доповнити наші уявлення щодо особливостей етнічних процесів на Донбасі та їх впливу на формування української політичної нації в останнє двадцятиліття. Водночас, відзначимо численні технічні помилки в тексті праці при передачі титулів використаних праць кирилицею. Втім, вказані нами вище дискусійні моменти та помічені недоліки суттєво не впливають на загальний високий рівень монографії, яка відноситься до оригінальних історіографічних студій. Переконані, що книга Марти Студенної-Скрукви займе важливе місце в сучасних дискусіях довкола проблем обговорення регіональних ідентичностей в Україні.

ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2020

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 06.11.2020. Формат 84х108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15, 8. Тираж 300 пр.

Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
18000, Україна, м.Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.